

2000.

IZDAVAČI:

Arhiv Hercegovine Mostar
Muzej Hercegovine Mostar

ZA IZDAVAČA:

mr. Edin Čelebić
Sabit Hodžić

REDAKCIJA:

dr. Dženana Buturović, mr. Edin Čelebić,
dr. Iljas Hadžibegović, dr. Elbisa Ustamujić,
mr. Esad Vesković, mr. Šaban Zahirović, Zlatko Zvonić

UREDNICI:

dr. Iljas Hadžibegović, dr. Elbisa Ustamujić, mr. Šaban Zahirović

ODGOVORNI UREDNIK:

mr. Šaban Zahirović

LEKTOR I KOREKTOR:

mr. Muhamed Šator

PREVODI:

Enisa Simić

NASLOVNA STRANA:

Bobo Samardžić

RAČUNARSKA OBRADA:

Zuvad Golić

ŠTAMPA:

Štamparija IC Mostar

ZA ŠTAMPARIJU:

Ibro Rahimić

TIRAŽ:

900

hercegovina
časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

11-12

Mostar, 2000.

HERCEGOVINA

žascopis

”Hercegovina”

HERCEGOVINA

žascopis

HERCEGOVINA - SPECIFIČNA PRIRODNA POJAVA

Hercegovina zemlja ime dobi po plemićkoj tituli Stjepana Kosače što stolovaše iznad Blagaja i vrela Bune. A trebala je dobiti ime po samoj sebi, po vrletima što nebo paraju, zelenoj boji svojih voda i sivoze-lenilu makije te plavoj boji prenske sirištare i zvončice, crvenoj boji prenskog karanfila i cvjetova nara. Hercegovina zemlja leži u srcu Dinarida, preko 700 km dugom planinskom nizu koji predstavlja kičmu Balkana. U neko maglovito davno vrijeme izdigla se ogromna masa krečnjaka i dolomita iz toplog mora "Tetisa" pod pritiskom ogromne kopnene mase sa sjeveroistoka. Planine ostaše kao talasi da ih led ledenih doba, kiše, snjegovi i vjetrovi milenijumima modeliraju u najfanta-stičniju pojavu koju geografi nazvaše "holokarst" (duboki krš) u planinskom dijelu "Visoke Hercegovine". Iza posljednjeg ledenog doba ostadoše dva prekrasna glacijalna jezera, Boračko na Prenju i Blidinjsko na Čvrtnici. Ostade i fantastičan amfiteatar Dive Grabovice, najčudnije doline u kršu Dinarida.

Ravna kraška polja Donje Hercegovine ostaše kao sjećanje na plitka jezera koja su nestala usljed izdizanja. Pet rijeka stvaraju hidrosistem Hercegovine, Neretva, Rakitnica, Rama, Trebišnjica i Trebižat, i još dvije kratke i bogate vodom, Buna i Bregava. Osim Neretve, Rame, Rakitnice i Trebišnjice sve nastaju od izrazito jakih vrela koja su poseban fenomen krša.

Neretva je najduža hercegovačka rijeka, (218 km) u gornjem toku prati pružanje planina i kod Konjica naglo skreće i presijeca pravac Dinarida. Duboki kanjon je prirodni fenomen prvog reda. Govori o snazi vode koja sebi probija put kroz najdeblje slojeve krečnjaka a profili stijena debeli do 1000 m

o intenzitetu sedimentacije i stvaranju zemljine kore. I Rama, Neretva i Trebišnjica danas su zajažene i ujezerene velikim branama. Otvoreni hidrosistem postao je zatvoren a hiljade hektara plodne zemlje postalo je jezersko dno. Ipak se još uvijek u Neretvi može upecati glavatica, mladica (*Salmo marmoratus* L.) kraljica slatkovodnih riba i mekousta pastrmka (*Salmo trutta fario* L.). Nikad dirnut i dubok da se nebo zatamni je kanjon rijeke Rakitnice. Izgrađen od krečnjaka i dolomita. Voda ga je probila između dvije prekrasne planine, Bjelašnice i Visočice. Prebogat specifičnom florom, *Acinos orontia* Maly, *Allysum moelendorffianum* Beck, *Amphoricarpos neumaiieri* Vis., *Asperula hercegovina* Deg., *Campanula hercegovina* Deg. To su najčešće endemne vrste i relikti, vrste koje su se očuvale kroz vrijeme samo na malim lokalitetima i vrste koje su preživjele posljednje ledeno doba. U donjem dijelu kanjona strme strane su pune pećina. To podzemlje još nije detaljno ispitano.

Sjena uništenja se nadvila nad kanjonom Rakitnice. Još jedna vodena akumulacija predviđena je da se izgradi iznad Konjica. Nivo vode bi se visoko podigao i jezersko ogledalo bi duboko prodrlo u kanjon Rakitnice. I nestala bi igra vode na kamenu, promijenio bi se živi svijet i nestale bi mnoge vrste.

Da li treba dozvoliti da prirodni fenomeni nepovratno nestaju u ime "gladi" za energijom je pitanje koje zadire u politiku, nivo svijesti, usmjeravanje razvoja i otvara stari sukob između ekologa i tehnokratije. Činjenica je da smo još daleko od pojma "uravnoteženog razvoja".

U laktu Neretve izdiže s planina Prenj. Ime je dobila po Perunu bogu gromovniku starih Slavena. I nisu pogriješili. Prenjski masiv je klimatska granica karakteristična po solsticijalnim olujama sa munjama i grmljavinama. Preko puta Prenja izdiže se Čvrstica i Čabulja. Sve tri planine karakteriše bogatstvo flore i faune. Zato se i nazivaju "Prenjski endemni centar". Predviđene su Prostornim planom Bosne i Hercegovine da se proglase Nacionalnim parkom i da se kao neponovljiv fenomen nominiraju na Svjetsku listu prirodnog nasljeđa UNESCO-a.

Osim fantastične geomorfologije, neponovljivog pejzažnog fenomena u sebi kriju izrazito bogatstvo endemičnih i glacialno reliktnih vrsta flore i faune. Kako kaže dr. P. Fukarek : "Teško je pronaći jedno područje sa tako šarolikom i brzom smjenom vegetacije u kojem se na relativno uskom prostoru smjenjuju različite formacije, od suptropskih zimzelenih šuma i makija do arktičkih vriština osimice (*Dryas octopetala* L.), a osim toga i bogato svojim specifičnim predstavnicima, kao što je to područje Hercegovine."

Ispod kamenitih vrleti i alpskih pašnjaka na Prenju, Čvrsnici, Čabulji i Oriju pruža se iskidani pojas šuma neobičnog bjelokorog bora-munike, *Pinus heldreichii* Christ.ssp. *leucodermis* (Ant.) Mgf. i endemne krčagovine (*Amphoricarpus neumaierei* Vis.) (*Amphoricarpeto-Pinetum leucodermis* Fuk.66.). Bjelokori bor-munika predstavlja prirodnu rijetkost u Hercegovini kao i Pančićeva omorika u Bosni. Areali krčagovine i munike se neobično podudaraju i izgleda da areal krčagovine koji je širi pokazuje do koje granice se svojevremeno bjelokori bor širio. Čovjek je nemilosrdan prema bjelokorom boru, i danas se sijeku stabla ovog prelijepog četinara iako je prije tridesetak godina jedna studija stručnjaka sa Šumarskog fakulteta Sarajevo pokazala da ova vrsta po brojnosti i masi nema ekonomsku opravdanost i da joj je mnogo veća vrijednost kao zaštitna šuma na strmim padinama hercegovačkih planina. Posljednja velika sječa je bila za vrijeme rata na Rujištu kada isjekoše lijepa stabla u rezervatu. Poslije sječe zavlada je zaraza koja i danas traje u preostaloj sastojini.

Pod rijetkim krošnjama bjelokorog bora nalazimo cijeli niz biljaka koje imaju endemni i reliktni karakter. To su *Dianthus prenjus*, *Thesium auriculatum*, *Saxifraga prenja*, *Gentiana symphiandra* itd. Specifikum Čvrsnice i Čabulje je jedan mali žbunić, lijepa hrvatska sibirea, (*Sibirea croatica* Degen), vrsta koja je nađena na samo desetak lokaliteta. Osim za ova staništa zna se samo još za mali broj staništa na Velebitu.

Na planinama "Prenjskog endemnog centra" nalazimo (nažalost danas izuzetno rijetko) i divokoze. No ni Prenjska i Čvrsnička divokoza nije obična divokoza. *Rupicapra rupicapra balcanica* Bolkay je specifična balkanska podvrsta po mnogo čemu diferentna od alpske ili sudetske divokoze.

Tokom rata u BiH i poslije matično stado ove prelijepe vrste je desetkovano. Ljudski egoizam i pohlepa opet su pokazali svoje lice. I ne samo da su krivolovom skoro istrijebili vrstu, ljudi su u njenom posljednjem pribe-žištu Divoj Grabovici potpuno nepotrebno podigli šljunkaru. Zašto tu i zbog čega, teško je objasniti osim pohlepom i egoizmom, jer Divoj Grabovica je bila divokozji rezervat već preko 150 godina, od vezira Rizvanbegovića do poslije samog rata u BiH.

Silazeći sa planina "Visoke Hercegovine" zaranjamo u područje submediteranske klime, u područje makija, niske zimzelene vegetacije i ostatke hrastovih dubrava koje je čovjek sječom, kresanjem i kozarenjem sveo na male ostatke oko Domanovića i Bivoljeg Brda. Na ovom području nalazimo rijetke grupe i pojedinačna stabla poluzimзелenog crnog cera ili makedonskog hrasta *Quercus macedonica* A.D.C., listopadnu crnu košćelu (*Celtis australis* L.),

zeleniku *Phyllirea variabilis* Timb. et Lor.), žutu košćelu (*Celtis toumefortii* Lamk.) Specifičnu sivozelenu boju pejzažu zapravo daju degradirane niske sastojine crnog graba, (*Ostrya carpinifolia* Scop.), bjelograbića *Carpinus orientalis* Mill.) i crnog jasena *Fraxinus omus* L.) isprepletane dračom, (*Paliurus spina christi* L.)

Unutar sivila krečnjaka i maslinaste boje makije prošarane žutom bojom cvjetova geniste i crvenilom cvjetova nara nalazimo zadivljujuće bogatstvo vode. Neretva je u svom donjem toku moćna rijeka koja daje plodnost svojim obalama. Prije nego zaroni u širokoj delti u Jadran obogaćuju je Buna, Bregava i Trebižat. Postoji tvrdnja da su izdizanjem krečnjačkih masiva vodotoci prešli u podzemlje. Potvrda tome su jaka vokliška vrela Bune i Bregave i Trebižata. Stijene i vrleti iznad ovih vrela svojevremeno su bila staništa velikog lešinara, golovratog supa (*Gyps fulvus* L.), no pred sam rat čudni neki ljudi potrovaše ove ptice furadanom pod izlikom da im napadaju ovce. A zoologija odavno zna da ove ptice ne napadaju žive životinje i da se hrane samo strvinom. I tako nestade još jedan prirodni fenomen a ljudski rod postade bliži svom cilju da ostane jedina vrsta na zemlji.

Spuštajući se niz Nerevu i približavajući se delti, ulazi se u palustrično (močvarno) područje. Na lijevoj strani rijeke pruža se područje Hutovog blata, močvare, staništa velikog broja ptica i jegulje. To je geološka depresija površine 65,82 km² koja obuhvata površinu pod vodenim ogledalom, površine pod močvarnom vegetacijom, poplavne šume, grebene i nasipe kojima je svojevremeno mnogo veća površina reducirana na recentno stanje. U plitkim vodama jezera Pseudo-Skylaxova (kako ga nazva Karlo Pač, arheolog i historičar) odrastaju i spremaju se za svoju odiseju jegulje, zmijolike ribe koje se mriješte u dalekim atlanskim vodama Sargaskog mora ispred obala Floride i Bahamskih ostrva. Njihovo putovanje je dokaz Vegenerove teorije o razmicanju kontinenata i jedno od najvećih čuda prirode današnjice.

U gustom zaklonu site i ševara zaklonište, gnjezdište i hranu nalazi preko 235 vrsta ptica iz 48 porodica ptičijeg roda. Plivaju i rone između prelijepih cvjetova lokvanja. Neke su tu stalno, druge zimuju a treće se samo odmaraju na putu za svoja daleka odredišta oko jezera Kiri i Čad u Africi. No nisu ni tu mirne. Lov, ta ljudska strast pucnjima podiže jata zimi i mrtve ptice padaju. Već se u XIX vijeku pokazalo da neke vrste nestaju da bi ta pojava danas postala sve očiglednija.

Putujući dalje na jug dolazi se do ušća Trebižata u Neretvu. Ta troimena rijeka je blagodet jednog dugog kraškog polja. Do njenog izvorišta ispod velike stijene koja se naziva peć mlini jer je na samom izvoru pokretala mlinove i

stupe putuje se kroz zadivljujući pejisaž u kojem se smjenjuju plodna polja i sivilo makije i kamenjara. Specifična arhitektura kamenih kuća na rubu polja oživljava pejisaž. Trebižat je “Loara” Hercegovine. Vinogradi su dar prirode ovom podneblju. Nažalost, nikad ovo područje nije u potpunosti privuklo ljude svojom ljepotom. Blizina Jadrana je putnike navodila da prebrzo prolaze. A ko je ikad skrenuo i svratio do vodopada Kravice i zagledao se u prelijepi vodopad ponovo je došao.

Slično je i sa trećom rijekom donje Hercegovine Trebišnjicom. Treba skrenuti sa glavnih puteva i uputiti se dugim Popovim poljem. U podzemnim tokovima ovog polja živi jedna čudna endemična ribica koja se zove gaovica (*Parapoxinus* sp.) koja iz svojih podzemnih skrovišta izlazi samo kada vode plave polje. Putnik treba da svrati i do pećine Vjetrenice. Taj najveći speleološki objekat na našem području skriva oko 8.000 metara podzemnih hodnika i sala. U mračnim vodama podzemlja ove pećine nalazimo neobičnu “čovječiju ribicu” (*Proteus anguinus* Laur).

Ovo je u širokim potezima freska Hercegovine. Ostalo je još mnogo toga da se spomene, naprimjer Leotar i Orijen.

Ali, treba nešto drugo reći. Bogatstvo fenomena Hercegovine od kojih su mnogi prvostepene važnosti pa i po najstrožijim kriterijima je u obrnutoj proporciji sa mjerama zaštite koje se poduzimaju da bi se sačuvali. Prostornim planom Bosne i Hercegovine je predviđeno da se na području Hercegovine formira jedan veliki Nacionalni park i dva Parka prirode i to: NP Prenj, Čvrstica i Čabulja, Park prirode Trebižat i PP Orijen. Takođe je predviđeno da se formira više manjih rezervata.

Nažalos, taj proces je usporen i rješenja su prolongirana sadašnjicom. Ipak preventivne mjere u sprečavanju devastacije treba da su sveobuhvatnije i efikasnije. Spomenuli smo samo nekoliko nemilih pojava koje ukazuju da interesi pojedinaca najčešće nisu i interes zaštite prirode. Obaveze društvene zajednice u domenu zaštite su imperativ i na tome treba insistirati. Samouprava ima smisla samo ako je u interesu zajednice. Kada se poistovjeti sa interesom pojedinaca ili malih grupa, postaje svoja suprotnost. A Hercegovina kao prirodna pojava i neponovljiv fenomen u svojoj sveobuhvatnosti treba da se sačuva i kao cjelina i kao pojedini fenomen. Ako ostane samo geografski okvir sa uništenim i devastiranim sadržajem, to treba da “zahvali” samo svojoj djeci koju je iznjedrila.

Mr. Anton Kapel
Ing. Đuro Fukarek

HERCEGOVINA

žascopis

iz prošlosti mostara i hercegovine

HERCEGOVINA

žascopis

Dr Salih JALIMAM

MARGINALIA O GOSTU RADINU I NJEGOVOM TESTAMENTU

Kroz bogatu historiju srednjovjekovne Bosne, pored ostalog, historijski izvori bilježe djelatnost mnogih znamenitih Bošnjaka, koji su, svaki na svom polju / politika, društvo, država, vjera, kultura, ekonomija / ostavili određeni, značajan i zanimljiv trag, koji je historiografski obrađen i ponuđen javnosti. Postepenim oslobođenjem historije od naslaga ideologijsko-političkih arbitri-ranja, pružila se mogućnost da mnoge ličnosti dobiju noviji, moderniji i svrsishodniji lik, te svoje mjesto u historiji.

U XV vijeku posebno je intrigantna ličnost gosta Radina, koji je svojom ukupnom javnom djelatnosti davno obilježio ovu epohu te njegovim testamentom, što zahtijeva da se ponovo prevrednuju mnogi aspekti vjerskih odnosa, posebno oni koji se odnose na djelatnost bosanskih bogumila, njihovo profiliranje ako ne i ukupnu djelatnost u XV vijeku. Ovo je pokušaj da se identifikuju veze, odnosi i njihovo mjesto u južnom dijelu srednjovjekovne Bosne /Humske zemlje/ te ukaže na zanimljivosti testamenta gosta Radina.

Crkva bosanskih bogumila je jedna od najinteresantnijih historijskih pojava srednjovjekovne bosanske države i društva. Njeni historijski ostaci su dosta rijetki, često fragmentarni i neujednačeni u prikazivanju. Među rijetkim domaćim rukopisima, najvažniji izvor za proučavanje njena učenja, obreda i uređenja su: Confesio "Christianorum Bosniensis" /Bolinopoljska

izjava iz 1203 godine¹, fragment Batalova evendelja iz 1393. godine², Rukopis krstjanina Radosava iz 1443-1461. godine³, testament gosta Radina iz 1466. godine⁴ koji je svojom pojavom 1911. godine potvrdio ranije stvoreno mišljenje o heretičkom karakteru Crkve bosanske, o čemu će docnije biti više govora.

Među izvorima nastalim izvan srednjovjekovne Bosne primjećuje se da građa sa područja zapadnokatoličke crkve pruža više podataka o bosanskim bogumilima od vrela sa teritorije istočnopravoslavne crkve. Temeljitom analizom latinskih izvora⁵ te svjedočanstava pravoslavne crkve o bogumilstvu na Balkanu⁶ teza o heretičkom karakteru Crkve bosanske dobila je mnogo na ubjedljivosti.

U historijskoj literaturi nudi se više karakterističnih koncepcija o pitanju karaktera bosanskih bogumila. Polihistor dr. Franjo Rački⁷, nasuprot Božidaru Petranoviću⁸, koji je tvrdio da su bosanski bogumili pravoslavci, zastupa tezu da je Crkva bosanskih bogumila, heretička po karakteru, i po svom dualističkom i neomanihejskom učenju i organizaciji ima, sličnosti sa pokretima bogumila na Balkanu i katara u Lombardiji u južnoj Francuskoj. Njegovo osnovno stanovište ušlo je kao dokazano u sva djela moderne historiografije i održalo se do danas.

Tako u novije vrijeme, poslije II svjetskog rata, postavke Franje Račkog o bosanskim bogumilima potkrepljene su novim dokazima naučnim raspravama Aleksandra Solovjeva⁹ Ante Babića¹⁰ drugih, čime je teza F. Račkog dobila mnogo na ubjedljivosti.

^{1/} Tade Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croattiae, Dalmatiae et Slavoniae* sv. III, Zagreb 1905, str. 24-25. Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*. Tuzla, 1997. str. 25.

^{2/} Ljubomir Stojanović, *Jedan prilog k poznavanju bosanskijeh bogumila*. -Starine JAZU, XVIII, Zagreb, 1886. str. 230-232.

^{3/} Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*, str. 88.

^{4/} Čiro Truhelka, *Testamenat gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*. -Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIII, Sarajevo 1911. str. 355-376. Salih Jalimam, op.cit.str.30-31.

^{5/} Dragutin Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*. Rad JAZU, knjiga 270, Zagreb 1949. str. 115-276.

^{6/} Aleksandar Solovjev, *Svedočanstvo pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*. Godišnjak Istorijskog društva BiH., V, Sarajevo 1953. str. 1-103.

^{7/} Franjo Rački, *Bogumili i patareni*. Rad JAZU, VII, VIII i X, Zagreb 1869. i 1870.

^{8/} Boždar Petranović, *Crkva bosanska krstjani*.-Zadar 1876.

^{9/} Aleksandar Solovjev, *Vjerko učenje bosanske crkve*. Zagreb 1948. Dr Salih Jalimam: Aleksandar Solovjev kao istraživač bosanskog srednjovjekovlja. Bosanska vila, godina IV, broj 14, Sarajevo

^{10/} Anto Babić *heretici*, Sarajevo 1963. Vidi novi pokušaj: Salih Jalimam, *Studija o bosanskim bogumilima*. Tuzla 1996. str. 209.

Vraćajući se staroj tezi Božidara Petranovića, dr. Vaso Glušac¹¹, negira vjerodostojnost izvora na koje se oslanja Franjo Rački. Crkva bosanska je po Vasi Glušcu bila čisto pravoslavna po učenju, obredima, organizaciji i hijerarhiji i ni u čemu se nije, razlikovala, od srpske crkve. Profesor Jaroslav Šidak¹² negira argumente i Vase Glušca i Franje Račkog. Po njegovom shvatanju Crkva bosanskih bogomila bila je “jedna kršćanska zajednica s podlogom u ćirilsko-metodskoj baštini, podjednako neovisnoj o Rim i Carigrad i nije u sebi imala nikakvih heretičkih elemenata dualističkog tipa”.¹³

Korijeni heretičkog učenja nalaze se u vremenu kada je kršćanska crkva /krajem IV vijeka/ postala zvonično crkva rimske države i kada, samim, tim izgrađuje svoju crkvenu vlast i hijerarhiju. Stičući status državne crkve, kršćanstvo se sve više udaljavalo od skromnih ranokršćanskih običaja, bratske solidarnosti i uzajamnog, pomaganja. Vjernike je pretvarala u podanike uvodeći stalna crkvena davanja /npr. obavezna, crkvena desetina/. Postepeno se osnovni stavovi kršćanskog vjerovanja, nejasno izloženi u tekstovima Evandlja, formulišu u krute vjerske dogme kojima se davao karakter neprikosnovenih, nepromjenjivih i za svakog zakonski obaveznih vjerskih istina.

Stvarna, konkretna kritika kršćanske crkve započinje sa mehanizmom, dualističkim shvatanjem o porijeklu /kozmogoniji/ svijeta. Po maniheiskom učenju od iskona postoje dva svijeta: duhovni čije je određenje Bog - tvorac i svijet materije čije je određenje sotona. Ovakav način i mehanizam mišljenja davao je pečat svim dualističkim i heretičkim učenjima i pokretima u srednjem vijeku, kako na Istoku tako i na Zapadu. Heretici su preplavili srednjovjekovnu Evropu od Carigrada do Atlantika i uprkos katoličkoj i pravoslavnoj crkvi i njihovim progonima, anatemi, krstaškom ratu i inkviziciji, održavali su svoju snagu i vitalnost kao: “moćno stablo koje se pred jakim vjetrovima neprijateljske mržnje neprestano povijalo, tako da mu samo povijanje postalo moćno sredstvo samoodbrane i samoodržavanja”.¹⁴

Iz Bugarske i Makedonije bogumilsko-neomanihejska hereza prešla je na teritoriju srednjovjekovne Srbije i tu uzela maha dok je nije Stefan Nemanja vrlo ostrim mjerama suzbio. Iz Srbije je došla u srednjovjekovnu Bosnu i tu se

^{11/} Vaso Glušac, Problem bogomilstva. Godišnjak Istorijskog društva, V, Sarajevo 1953. str. 105-138.

^{12/} Jaroslav Šidak, Crkva Bosanska i problem bogomilstva u Bosni, Zagreb 1940. Jaroslav Šidak, Pitanje Crkve bosanske u novijoj literaturi. Godišnjak Istorijskog društva, V, Sarajevo, 1953. str. 139-160. Jaroslav Šidak, Studije o “Crkvi bosanskoj” i bogomilstvu. Zagreb 1975. str. 401.

^{13/} Jaroslav Šidak, Bogomilstvo i heretička “Crkva bosanska”. Historijski pregled, 2, Zagreb 1958. str. 113-114.

^{14/} Anto Babić, Srednjovjekovni heretici. Iz knjige: Iz istorije srednjovjekovne Bosne. Sarajevo 1972.

održala oko 250 godina. Izolovanost srednjovjekovne Bosne u XI i XII vijeku od spoljnih historijskih zbivanja, prema mišljenju u literaturi stvorilo je mogućnost da se i u samoj državi formira posebno učenje, kao autentičan i autohton vjerski pogled, koji je mogao da pusti čvrsto korijenje te da se razvije u moćnu vjersku, političku i moralnu snagu. Srednjovjekovna bosanska država, od svih južnoslovenskih država kao zajednica etničkog jedinstva, najkasnije izrasta u državno-političku činjenicu. Relativna izolovanost bosanske države od niza historijski okolnosti je uticala na sporo i slabašno prodiranje kršćanstva na njeno tlo.

Stanovništvo srednjovjekovne Bosne prihvatilo je bogmilsko učenje i zbog niza kvalitetnih zahtjeva koje sobom nose /borba protiv bogate crkve, negiranje ukrasa, nije tražila crkvenu desetinu etc./. Isto tako Crkva bosanskih bogumila, bila je značajna u borbi protiv osvajачkih pokušaja i napadaja mađarskih velikaša i katoličke crkve, te su otuda bosanski bogomili u plemstvu, a povremeno i u bosanskim vladarima nalazila svoje najjače zaštitnike dok je u isto vrijeme njima predstavljala simbol bosanske srednjovjekovne samostalnosti.¹⁵

Crkva bosanskih bogumila nije u srednjovjekovnoj Bosni zauzimala takav položaj koji, bi je učinio državnom crkvom. Osnovne funkcije u državno-političkom životu srednjovjekovne Bosne, koje je ona obavljala su sljedeće: prvo, kao garant vladarevih darovnih povelja i u njima sadržanih njegovih obaveza prema vlasteli; drugo, kao posrednik i arbiter u sporovima između vladara i vlastele i treće, kao garant postignutih ugovornih utanačenja i čuvar o tome ispostavljenih dokumenata”.¹⁶

U XIV I XV VIJEKU Crkva bosanska je imala izvjestan i nedvosmislen uticaj na politički život srednjovjekovne Bosne, ali taj uticaj nije bio stalan. Unutrašnjem konsolidovanju srednjovjekovne Bosne vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića i kralja Tvrtka I Kotromanića njenom učvršćenju i stvaranju čvrste državne cjeline dala je svoj doprinos i Crkva bosanska. To je i razumljivo, jer se bosansko bogumilstvo i moglo razvijati održavati samo u nezavisnoj bosanskoj državi.

U historiji balkanskih naroda i država XV vijek je prijeloman. Moćan neprijatelj s istoka Turci-Osmanlije osvajaju jednu za drugom balkanskom državom. Srednjovjekovna Bosna je u XV vijek ušla u međusobnim sukobima feudalaca, zatim feudalaca i kralja. Spoljno-političke okolnosti stvorene

^{15/} Sima Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države. Beograd 1964.str. 69.

^{16/} Anto Babić, Istorija srednjovjekovne Bosne, str. 280.

nadiranjem Osmanlija, uvjetovale su čvršću vezanost rimske kurije i bosanskih vladara. Nije to jedini, a možda i najvažniji problem koji je vezivao ruke Crkve bosanske, te umanjivao joj mogućnosti da se odupre novom neprijatelju sličnom snagom kao što se odupirala mađarskim krstaškim akcijama i katoličkoj inkviziciji. Slično, kao i heretički pokreti na zapadu, tako se u XV vijeku i Crkva bosanska u svojoj unutrašnjoj strukturi počela odvajati od vjernika pristalica. Ugledniji članovi bosanskih bogumila postepeno su bivali sve više u okolini pojedinih velikaša i u pravnom smislu te riječi postojali njihovi dvorjani. Korišteni su kao savjetnici i diplomate u odnosima unutar i izvan srednjovjekovne Bosne. Primjerom vlastitog života nisu mogli više da utječu na vjernike i pristalice borbeni zanos koji bi ih vezivao u čvršću zajednicu već je malaksao. I što se među heretičkim učiteljima pokazivao više interes prema materijalnoj strani života to je više i njihovo moralno učenje gubilo na ubjedljivosti među vjernicima i pristalicama, ali i u samoj srednjovjekovnoj Bosni.¹⁷

S početka XV vijeka dvorovi oblasni bosanskih gospodara imali su svoje stalne bogumile, koji su za njih obavljali razne misije tajne ili javne. Najpoznatiji predstavnici ovih patarenih - dvorjana bili su Vlatko Tumarlić na dvoru Pavla Radenovića i njegovih nasljednika i gost Radin, dugogodišnji savjetnik, hercega Stjepana Vukčića-Kosače.

Ličnost gosta Radina je tipična za posljednji vijek, djelovanja Crkve bosanskih bogumila. Njegov testament i podaci iz njegova života bili su jednako argumentacija za najoprečnije teze i hipoteze o karakteru Crkve bosanske. Gost Radin je istovremeno visoki dostojanstvenik Crkve bosanskih bogumila i diplomata i preko njega je dubrovačka diplomatija ublažavala ekstremne stavove njegovih gospodara i bogato nagrađivala za učinjene usluge.¹⁸

U poznatim historijskim izvorima Radin Butković se spominje prvi put 1422.godine u Dubrovniku gdje ga je poslao vojvoda Radoslav Pavlović kao "svog slugu Radina krstjanina"¹⁹ da pregovara oko prodaje Konavala. Sljedeće, 1423. godine krstjanin Radin u društvu krstjanina Tumr'ka i dvaju humskih knezova dolazi u Dubrovnik da okonča prodaju Konavla i da prime povelju kojom je Dubrovačka Republika vojvodu Radoslava Petrovića primila u svoje plemstvo.²⁰

^{17/} Anto Babić, op. cit. str. 291. Salih Jalmam, Studija o bosanskim bogumilima, str. 172,

^{18/} Marko Šunjić, Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti. Godišnjak društva istoričara, XI, Sarajevo 1960, str. 266.

^{19/} Ćiro Truhelka, Testamenat gosta Radina, str. 356.

^{20/} Ćiro Truhelka, op.cit.str. 358.

Od 1437. godine krstjanin Radin je već starac a od 1450. godine pa do smrti 1467. godine na hijerarhijskoj ljestvici Crkve bosanske bio je gost. Sve češće posjećuje Dubrovnik kao poslanik novog gospodara, humskog vojvode Stjepana Vukčića-Kosače. U njegovo ime starac Radin podiže veliko nasljedstvo koje je vojvodi Stjepanu Vukčiću-Kosači, hercegu od sv. Save, ostalo od vojvode Sandalja Hranića, a radi se o svoti od 13 hiljada zlatnih dukta te o zlatnom i srebrenom posuđu.²¹ Što je zanimljivo, gost Radin je istovremeno i čovjek od povjerenja Dubrovačke/Republike i u najtežim momentima tajni zaštitnik i odvjetnik Dubrovnika”.²² Svečanom poveljom Dubrovačka Republika zajamčila mu je za sva vremena sklonište u gradu Dubrovniku, te obećala mu dati kuću u Dubrovniku, ”spenzu”/izdržavanje/ i slobodu vjere koju vjeruje za njega i njegove ukućane te sluga koje ga prate.²³

Služeći istovremeno i Republici i hercegu, gost Radin je znao da nikada ne padne u nemilost kod svojih gospodara, prije svih kod hercega Stjepana Vučića Kosače “i da sačuva njegovo povjerenje i blagonaklonost”.²⁴

Tako je gost Radin pratio hercega Stjepana Vukčića-Kosaču u Novi, kako bi se sklonio pred osmanskom opasnošću. Tamo je glavni svjedok na hercegovom testamentu, a kada je uskoro herceg umro, preselio se gost Radin u Dubrovnik. U Dubrovniku sa svojim pristalicama pravi planove o bjekstvu/po konačnom političkom slomu srednjovjekovne Bosne i pred ličnu, nepo-srednu opasnost od Osmanlija/ na mletačku teritoriju. Gost Radin tražio je od Senata Mletačke republike “selvum conductum” kako bi i 50 do 60 osoba njegove sekte i njegova zakona /”cum personis L in LX ex suis legis et secte sue”/ mogli preći na mletačku teritoriju i na njoj se “nastaniti bez bojazni da će im se tamo od bilo koga praviti neprilike”.²⁵ U svom pismenom zahtjevu gost Radin se predstavlja mletačkom Senatu kao principalis barones et consiliarius domini duciis Stefani sancti Save”.²⁶ Mletački senat, uzimajući u obzir teško stanje u kojem su se nalazili ostaci zemlje hercega Stjepana Vukčića-Kosače, odobrio je gostu Radinu traženi “salvum conductum”.²⁷ Gost Radin nije prešao na mletačku teritoriju pošto ga je smrt zadesila u Dubrovniku 1467. godine.

^{21/} Isto,

^{22/} Isto, str.364,

^{23/} Isto,

^{24/} Marko Šunjić, op.cit.str. 266.

^{25/} Isto,

^{26/} Isto,

^{27/} Isto,

Hercegovački defter iz 1475-77. godine spominje selo Didevo i u njemu jedan vinograd koji je na “osnovu carske naredbe određen gostu Radinu u selu Kunovo kod Humske zemlje koju je držao krstjanin Cvetko gost...”. U historijskoj literaturi ovo se komentariše kao sjećanje na ovog interesantnog bosanskog bogomila.²⁸

Testament gosta Radina, iako je isključivo pravne prirode i posljednja želja oporučitelja kako da se nakon njegove smrti raspodjeli imovina među najbližim, sadrži u sebi nekoliko važnih i vrijednih napomena koje razjašnjavaju te dopunjavaju određena mišljenja o osnovnim, načelima vjerskog učenja Crkve bosanske. Testament započinje znakom križa. To je dovelo do dijametralno suprotnih mišljenja o karakteru Crkve bosanske. Franjo Rački je svojom raspravom utvrdio da patareni nisu poštivali ovaj znak križa, te se postavilo pitanje kako se onda ovaj znak našao na testamentu uglednog velikodo-stojanstvenika bosanskih bogomila? Dalje se postavlja pitanje: čega je križ simbol u testamentu: da li vjerskog poštovanja ili je to samo znak dubrovačkog notara? U historijskoj literaturi se pretpostavlja da je to posljedica posmrtnog kompromisa gosta Radina. Isti autor primjećuje da se, inače, u poveljama pro foro externo predstavnicima drugih država išlo putem kompromisa i popuštanja. Ponekad izbjegavaju znak križa, nekad ga dopuštaju a počesto, čak pristaju da se na njega zakunu.

“To je ona taktika kompromisa i pretvaranja pred inovjercima koja je dopuštena bogumilskim vernicima”.²⁹ Dvostruka uloga ili čak dvoličnost gosta Radina, jasno vidljiva kroz sve njegove diplomatske pregovore, ukazuje da se radi o jednoj potpuno kontraveznoj ličnosti, koja je u sebi imala čin bogumilskog dostojanstvenika, ali i tipičnost feudalnog velikaša. Pišući testament u Dubrovniku, u strogoj katoličkoj sredini gost Radin se izgleda želio da pokaže dobar žitelj toga grada, stoga i ostavlja izvjesnu svotu novca dubrovačkoj, katoličkoj sirotinji i moli da oni pale svijeće u dubrovačkim crkvama za njegovu dušu, jer se plaši strašnog suda.

Ugledni dostojanstvenik bosanskih bogomila, koji su u načelu propovi-jedali odricanje od materijalnog bogastva i primanja darova, ostavlja ukupno 5.640 zlatnih dukata, zatim kuće, konje, odijela, posuđe, etc. svojim najbližim.

^{28/} Ahmed Aličić, Poimenični popis sandžaka vilajeta Sarajevo, 1985. str. 178, 257. Salih Jalimam, Studija o bosanskim bogomilima, str. 100.

^{29/} Aleksandar Solovjev, Gost Radin i njegov testament. Pregled, II, Sarajevo. 1947, str. 317. Aleksandar Solovjev, Le testament du gost Radin. Mandićev zbornik, Rim, 1965, str. Jaroslav Šidak, Oporuka “gosta” Radina Butkovića /1466/ kao izvor za “Crkvu bosansku”.- Iz knjige: Studije o “Crkvi bosanskoj” i Bogumilstvu. Zagreb 1975. str. 161-173.

Treba znati da se radi o bogatstvu, pogotovo kada se zna cijena zlata u prvoj polovini XV vijeka. Ova činjenica utjecala je nato da se u literaturi o bosanskim bogomilima pojavi teza o moralnom posrnuću visokih dostojanstvenika bosanskih bogomila, koji se odriču i apostolskog siromaštva jer nisu mogli svojim pristalicama da ostavljaju utisak "da im je mnogo stalo do moralnih pricipa koje su propovjedali".³⁰

Pojavom testamenta gosta Radina 1911. godine teza o heretičkom karakteru bosanskih bogomila i podjela vjernika i njenih pristalica u dvije osnovne kategorije dobila svoju nesumnjivu potvrdu. To istovremeno ukazuje srodnost heretičke crkve srednjovjekovnoj Bosni sa heretičkim pokretima u južnoj Francuskoj i Lombardiji. Te dvije kategorije vjernika su izabrani ili savršeni /electi ili perfekti/ pravi krstjani i obični ili prosti /credentes/ - mrsni ljudi.

Izabrani ili pravi krstjani koji su prave vjere apostolske i koji grijeha ne ljube su bili obavezni da se u skladu sa učenjem bosanskih bogomila strogo pridržavaju vjerskog učenja, da čitaju vjersku literaturu, obavljaju uobičajene molitve i da svojim skromnim načinom života i skromnim ponašanjem djeluju na okolinu. Bili su ideal vjerskog čistoljublja i tako su trasirali put kojim će poći oni koji se ne pridržavaju vjerskog učenja. "Oni su spas postigli, oni sastavljali pravu Kristovu crkvu u uzvišenom znamenovanju riječi crkvu koja se ne sastoji iz dobrih i zlih, nego samo iz dobrih savršenih članova."³¹ Pravi krstjani su bili članovi zajednice pravih bogumila i bili su očišćeni od svakog materijalnog, prije svega od ženidbe, polagajna feudalne zakletve, etc.

Ranije je napomenuto da se bosanski bogomuli nisu, kao ni ostale heretičke crkve, ubirali od svojih vjernika i pristalica nikakve dažbine u vidu poklona ili obaveznih crkvenih poreza/desetina/. Nameće se pitanje: odakle su onda pristizali izvori egzistencije bogomiskim zajednicama? Najvjerojatnije da su se izdržavali vlastitim radom, obrađivanjem zemlje koja je pripadala njihovim zajedničkim hižama /kućama/. Zatim, pismeniji bogomili su se bavili i prepisi-vanjem različitih tekstova za potrebe bosanskih feudalaca.

U svom testamentu gost Radin prave krstjane koji grijeha ne ljube, stavlja na prvo mjesto i njima je namijenjeno.."tristo dukata da se imaju i hoće dati u ruke ne'ja mi gosta Radina Seoničanina, da on toi razdeli s pravom dušom i z dobriem načinom krštenim koi su prave vere apostolske pravim kr'st'janom' kmetom' i praviem kmeticam krstjanicam, koi da za moju dušu svaki veliki

^{30/} Aleksandar Solovjev, Jesu li bogomili poštivali krst?. Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1948, str.87.

^{31/} Franjo Rački, Bogomili i patareni, str.516.

dan i svetu nedjelju i svetu petku, na zemlju kolena poklečuše govore svetu molitvu Božju, da bi nas izbavio gospod Bog od grehov našieh i pomilovao na strašnom sudištu veku vekova ; a navlašno da se toi deli stariem kmetem i kmeticam takoge tko bi bili ubozi dobri mužje od koe su godie vrste ili krstjane ili krstjanice koi grieha ne ljube da im ima i hoće delit rečeni neti Radin kako ga vidi i zna od našeg zakona ili slepa ili hroma ili, lobna ili uboga kako koga videći nikomu tri perpera a nikomu četri a nikomu pet a nikomu šest a nikomu sedam a nikomu osam..”³²

Pravih krstjana koji grieha ne ljube, u vrijeme gosta Radina bilo je vrlo malo. Ostavljajući ukupno 300 zlatnih dukata pravim krstjanima, gost Radin je, vjerovatno, računao da se ostavština dijeli iz godine u godinu istim ljudima. Utvrđeno je da se u to vrijeme pravih krstjana /od našeg zakona/ ima samo 50-60.³³ Za istu skupinu gost Radin je, kao što je to ranije napomenuto tražio od mletačkog senata i dobio “*salvum conductum*”.

I u svojoj porodici gost Radin pravi razliku između pravih krstjana koji grieha ne ljube i mrsnih ljudi. Tako, na prvom mjestu su pravi krstjani od kojih među najbližim je bilo nekolio /nećak Radin Seoničanin./ koji dobiva 100 dukata, zatim Vukava krstjanica bratučadi mi kćerši Tvrtkovoi 150 dukata, drugoi Vukavi krstjanici mlakšoi Vukninoi 100 dukata, Stoisavi moioi 60 dukata, Vukni sestri moioi 360 dukata a Vučici kćerši moioi 200 dukata.³⁴

U testamentu se spominju i sljedeći pravi krstjani: trem krstjan koi su za mnom pošli najpre do se daa Vukše 60 dukata a Radoju 50 dukata, Milisavi krstjanici da sed daa 20 dukata a Radinu krstjninu da se 60 dukata.³⁵

Druga skupina bosanskih bogomila, obični ili mrsni ljudi, suprotnost je predašnjoj. Oni ne poste, mogu se ženiti, zaklinjati tj. živjeti uobičajenim životom. S bosanskim bogomilima njih je vezivalo prisustvo i učestvovanje u bogomilskim obredima. Težnja Crkve bosanskih bogumila je bila da ih približi pravim krstjanima, te su neki mrsni ljudi pred, kraj života uskladili svoj život prema moralnim principima i zahtjevima bosanskih bogumila. Primili su duhovno krštanje i ušli u red pravih krstjana koji grieha ne ljube. Mnogi mrsni ljudi nisu nikada stigli do stepena pravog krstjanina, ali, izgleda, da je glavno bilo da ne pripadaju drugoj crkvi, da pomažu bosanske bogomile u odlučnim trenucima.

^{32/} Ćiro Truhelka, op. cit. str.364.

^{33/} Marko Šunjić, op. cit. str.266.

^{34/} Ćiro Truhelka, op. cit. str. 364.

^{35/} Isto,

Gost Radin “mrsniem ljudem prokaženim i slepiem i hromiem i glasniem i žedniem i starcem i staricam”³⁶ ostavlja 300 zlatnih dukata. Za izvršioca ove posljednje, volje određuje nećaka, gosta Radina Seoničanina. Ostavština se trebala dijeliti na određene vjerske praznike “tem da se ima i hoće dav/a/ti kako koga videći na velike blage dni u svetu nedelju i u svetu petku i navlašno na dan svetoga rožestva Hristova i na sveto blagoveštenje i na sveto vzkrsenje gospodnje i na dan svetog vznesenja gospodnja i na dan svetoga Petra i na dan svetoga Pavla i na dan svetoga i na dan svetoga Stepana prvomučenika i na dan svetoga Mihailja Arhangela na dan svete djeve Marije na dan sveh svetiem...”³⁷

Izvršioca ovog naloga, gosta Radina Seoničanina, gost Radin zaklinje da pravilno izvrši sve naloženo u testamentu svrhu ” ...razredit i razdelit rečeno zadužje moje gosta Radina po pravom pravilu ništetniem i uboziem, slepiem i hromiem, sirotom i udovicom za to pove i ostavih u njih moje rečeno zadužje svrhu vjere i duše plemenstva njih da dele kako koga vide stara i uboga a ili nevolna..” Njima gost Radin ostavlja 300 zlatnih dukata koji su obavezni da imaju ”sveće žeći za dušu moju gost Radina u hrameh Božiem na one svete velike dni koi se više imenuju svaku svetu nedelju i svetu petku”. Gosta Radina Seoničanina zaklinje: “.. vere koju veruje i posta koi posti da ne može ni hoće na imanje donesti ni učiniti vviše pisanog imenovanog 300 dukata nego razdieliti pravo i celo i istino za moju dušu kaok se i pšta više imenuje ako neće biti pričesnik Božiem neposlušnikom i ako hoće da mu je mirna i pokojna duša prid višiiem gospodom Bogom i pred svetom troicom nerazdelimom tem pravo da upokoi dušu moju koliko ushoće gospodin Bog svemogući”.³⁸

Od ostalih /”ročijeh”/ gost Radin spominje i ostale rođake koji nisu bili pravi krstjani “koji grieha ne ljube“ i njima dijeli legate sljedećim redom: ”... Pavi nevesti mi s tremi sinii dve tisuće dukat a kćeri mi Alinci 100 dukata a sinovcu mi Radislavu z duma sinovima tisuću dukat a nevesti mi Kiavi 100 dukat”.³⁹ Među ostalim, testament spominje petnaestoricu slugam mojem koji “ su za moom pošli naiprie Vukasu komorniku 100 dukat, Radosavu i bratu mu Vukiću Radilovićem 60 dukat Radovanu Ostojiću 30 dukat a četirem Goitanovićem Radivoju, Nikoju, Radosavu, Obradu svem njih 70 dukat tako da bode Mihoju 30 dukat a oniem sviem trem 40 dukat Radonji Vukotiću 40 dukat Vukiću Vukašinoviću 30 dukat Obradu i Milici slugam Paviniem 10 dukat a Đurenu i Ilie 10 dukat”.⁴⁰

^{36/} Isto,

^{37/} Isto,

^{38/} Čiro Truhleka, op. cit. str. 374.

^{39/} Isto,

^{40/} Isto,

Karakterističan je nesrazmjer između ostavštine pravim krstjanima i mrsnim ljudima. Dok rođacima, pravim krstjanima i uopće pravim krstjanima gost Radin ostavlja sveukupno 1.110 zlatnih dukata, dotle mrsnim ljudima 3.480 dukata. Vidljivo je da onaj koji ima veći ugled dobija manje legata i obratno. Teško prema raspoloživim historijskim izvorima ustanoviti razloge tome.

Iz testamenta je vidljivo da su dva najbliža rođaka gosta Radina /gost Radin Seoničanin i bratučad Radivoj/ na hijerarhijskoj ljestvici Crkve bosanskih bogomila zauzimaju visoko mjesto. Naime, oni su gosti. U historijskoj literaturi se pretpostavlja da je i to jedna od deformacija Crkve bosanske. Naime, položaj se, izgleda, dobija u okviru jedne porodice. Isto tako, indikativno je da i svece koje spominje u testamentu spominje ovim redom: dan rođenja svetog Krista, sveta nedjelja, sveti petak, sveto uskrснуće, dan svetog petka, dan svete djeve Marije i dan svih sveti.⁴¹ Zanimljivo je spomenuti da gost Radin spominje i strah od ovozemaljskih grijehova i traži da molitvama utiču oni kojima je ostavio nasljeđe da ga “gospod Bog pomiluje na strašnom sudu.”⁴²

Korijene nestajanja bosanskih bogomila, pored ostalog, treba tražiti i u strogoj podjeli na prave krstjane koji grijeha ne ljube i mrsne ljude, prvu malobrojnu skupinu koja živi određenim moralnim principima života, poštovanjem vjerskog učenja kao jedinom potrebom u životu i drugu, mnogobrojniju, koja se ne drži svih principa vjeroučenja bosanskih bogomila. To su prvi znaci i klice jednog dubokog antagonizma, protivurječnosti između učenja i prakse⁴³ koji će svu svoju snagu i razarajuću moć iskazivati baš u ovom prijelomnom, XV vijeku. Prema mišljenjima u historijskoj literaturi u ovom vijeku dvije osnovne kategorije vjernika i pristalica Crkve bosanske potpuno egzistiraju same za sebe, iskazuju se kao dvije potpune krajnosti i nijednim potezom ne ukazuju da su bili dijelovi jedne harmonične cjeline. Opravdano se postavlja pitanje: Šta je uzrok svemu tome?

S heretičkim pokretom u srednjovjekovnoj Bosni dogodilo se isto ono što je bilo s heretičkim pokretima u južnoj Francuskoj i Lombardiji. Heretički pokreti udaljavaju se od socijalnih pretpostavki na kojima su gradili svoj pogled na svijet. Starješina i tumači vjerskog učenja sve se više interesuju za ovozemaljski, materijalni svijet, što je svakako u suprotnosti sa početnim, neomenihejskim učenjem.

^{41/} Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila. /Rukopis/*. Tuzla 1999. str.123.

^{42/} Ćiro Truhelka, op. cit. str. 371-375.

^{43/} Anto Babić, *Bosanski heretici*, str. 269.

Razlozi odstupanja su mnogostruki, različiti i svakako dublje prirode, te zahtjevaju posebnu, studioznu pažnju. Ovom prigodom se samo napominje da su bosanski bogomili u svom djelovanju bili lišeni ekonomske baze, živjeli su bez bilo kakvih zemljoposjeda, te su bili okrenuti svom vlastitom radu, koji je uglavnom bio prepisivačka djelatnost ili kao u XV vijeku: da žive na dvorovima uglednih bosanskih feudalaca.

Zamašan razvitak trgovine i robno-novčne privrede i prometa koji se ostvaruje na teritoriji srednjovjekovne Bosne tokom XIV i XV vijeka nije ostavio ravnodušnim ni bosanske bogomile. Slučaj gosta Radina nije jedini niti usamljen. Bezbrižnom životu prepustili su se u XV vijeku mnogi iz reda uglednih bosanskih bogomila, što samo ostavlja neke nove parametre u proučavanju ove značajne pojave u srednjovjekovnoj Bosni. Tako se u XV vijeku jasno primjećuje, istovremeno, ekonomski uspon i moralni pad bosanski bogomila, što je jedan od uzroka njihovog nestajanja.

Treba napomenuti da je nestanak Crkve bosanskih bogomila vremenski istovjetan s nestajanjem i srednjovjekovne bosanske države s kojom je bila i tijesno povezana. Moralni pad, predstavnika i dijela vjernika Crkve bosanske, koji je dublji i jasniji od stvarnog nestajanja sa historijske pozornice je prva stepenica "u udaljavanju njihove životne prakse od teorijskih moralnih principa njihova učenja."⁴⁴ Izrastanje u antipod teoriji s kojom su gradili svoje vjeroučenje i koje je bilo prepoznatljivo u srednjovjekovnoj Bosni potvrđuje i život i djelo gosta Radina.

Zamršene unutrašnje i spoljno-političke okolnosti prijelomnog XV vijeka jasno pokazuju da je nestanak heretičkog učenja u srednjovjekovnoj Bosni logičan slijed dužeg procesa. Ofanziva katoličke crkve, djelomično i pravoslavne, uz Osmanlije i islam sa istoka, svakako da upotpunjuju elemente koji su utjecali na nestanak bosanskih bogomila. Ne treba zaboraviti i činjenicu da se u XV vijeku odvija još jedan jak proces, sličan kao i među heretičkim pokretima u Evropi. Dolazi do postepene feudalizacije bosanskih bogomila, što samo još više otežava i onako težak položaj.

Crkva bosanskih bogomila odigrala je u svom vremenu važnu i odlučujuću ulogu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i društvu. Tako, dali su njenom feudalizmu neka specifična obilježja, po čemu će se razlikovati od feudalizma u katoličkim i pravoslavnim zemljama. Bogomili su bili pokretači borbe protiv mađarskih vojnih pohoda i inkvizicije rimske kurije. Isto tako, ne treba da se potcjeni njena vremenska i teritorijalna rasprostranjenost, zatim socijalni bunt kao i kritike unutar vjeroučenja, što su činjenice od velikog značaja u

^{44/} Anto Babić, isto, str. 286.

historijskom pogledu. Sve to zahtijeva da se ovom problemu i pitanju prilazi s više opreza i zanimanja, te se slika i prilika bosanskih bogomila dovedu u relaciju važnog historiskog dešavanja.⁴⁵

Dr Salih JALIMAM

MARGINALIA O GOSTU RADINU I NJEGOVOM TESTAMENTU

Z a k l j u č a k

Bosanski bogomili su najinteresantnija pojava i najdragocjeniji svjedok u životu dobrih Bošnjana, njen esencijalni trag, koji postojanjem i aktuelnim doprinosom zahijeva svrshishodan istraživački napor i pravilan tretman u historiji srednjovjekovne Bosne. Smješteni u poseban, samo njima privilegovan položaj da svjedoče o svim mijenama u životu države i društva Bosne, bogomili su nažalost, još uvijek nepoznat i neistražen fenomen prohujalog vremena te zahtijevaju serijozna istraživanja.

Ovim prilogom, vezanim za život i djelo gosta Radina, kroz njegov značajan testament samo se pokušalo ustanoviti dio tajanstvena srednjovjekovne Bosne, te transideološkijskim metodom objasniti nešto što je osobeno zanimljivo za nestanak bosanskih bogomila. Radi se o pokušaju, u pravom smislu te riječi da se ustanove pravci kojim se odvijaju dva zanimljiva pravca djelovanja bosanskih bogomila: unutrašnja struktura ove zajednice, ali drugi još žestći, postepeni nestanak. Uslijed nedostataka primarnih historijskih izvora, pribjeglo se modernoj metodi, interpretacije ranije pronađenih historijskih izvora i mišljenje u historijskoj literaturi.

^{45/} Salih Jalimam, Historija bosanski bogomila, str. 179.

MARGINALIE ÜBER GOST RADIVOJE UND SEIN TESTAMENT

Zusammenfassung

BOSNISCHE BOGOMILEN SIND DIE INTERESSANTESTE ERSCHEINUNG UND DER WERTVOLLSTE ZEUGE IM LEBEN DER GUTEN BOŠNJANI, IHRE ESSENZIELLE SPUR, DIE DURCH IHR EXISTIEREN UND AKTUELLEN BEITRAG EIN ZWECKMÄSSIGES UNTERSUCHUNGSBEMÜHEN UND DIE RICHTIGE BEHANDLUNG IN DER GESCHICHTE DES MITTELALTERLICHEN BOSNIENS VERLANGEN. IN EINE NUR FÜR SIE PRIVILEGIERTE LAGE GERÜCKT, UM VON JEWEILIGEN WANDELN IM LEBEN VOM STAAT UND GESELLSCHAFT BOSNIENS ZU ZEUGEN, BOGOMILEN SIND NOCH IMMER EIN UNBEKANNTES UND UNGEPRÜFTES PHÄNOMEN DER VERWEHTEN ZEITEN UND BEANSPRUCHEN SERIÖSE UNTERSUCHUNGEN.

DURCH DIESEN BEITRAG BEZÜGLICH DES LEBENS UND WERKES VON GOST RADIN DURCH SEIN BEKANNTES TESTAMENT VERSUCHTE MAN NUR EINEN TEIL DER GEHEIMNISSVOLLEN MITTELALTERLICHEN BOSNIENS ZU ERSCHLIEßEN UND SO MITTELS DER TRANSIDEOLOGISCHEN METHODE AUFZUKLÄREN, ETWAS, WAS FÜR DAS VERSCHWINDEN DER BOSNISCHEN BOGOMILE BESONDERS INTERESSANT IST. ES GEHT HIER UM EINEN VERSUCH, IM ECHTEN SINNE DIESES WORTES, UM ERSCHLIEßEN ZWEI INTERESSANTEN RICHTUNGEN, IN DENEN SICH DAS WIRKEN DER BOSNISCHEN BOGOMILEN ENTWICKELTE: DIE INNERE STRUKTUR DIESER GEMEINSCHAFT UND DIE ANDERE NOCH ZÄHERE, IHR LANGSAMES VERSCHWINDEN. AUS MANGEL AN PRIMÄREN HISTORISCHEN QUELLEN, ÜBERGING MAN AUF EINE MODERNE METHODE, DER INTERPRÄTATION DER FRÜHER ERFUNDENEN GESCHICHTLICHEN QUELLEN UND DER ANSICHTEN IN DER HISTORISCHEN LITERATUR.

Esad KURTOVIĆ

KRETANJE U DEPOZITU SANDALJA HRANIĆA U DUBROVNIKU
1413.-1435.g.

Poslije zajedničkog depozita s punicom banicom Ankom i suprugom Katarinom ostvarivanog 1406.-1413.g., Sandalj Hranić se i dalje može pratiti kao ulagač imovine u okviru državnog depozita u Dubrovniku. Ovom poslovanju ostao je privržen do smrti 1435.g.

Pokušaj sagledavanja “riznice” Hranića-Kosača koji podrazumjeva i ovo razdoblje načinio je Emilijan Lilek još u prošlom stoljeću.¹ Iako su iza njega objavljeni novi podaci o Sandaljevima bankarskim poslovanjima njegov prikaz ostao je usamljen u historiografiji. U Lilekovom pregledu se ne razlikuje imovina uložena u depozit i novac uloženi na dobit. Nisu ni registrirana sva obavljena ulaganja.² Većim propustom može se istaći nedostatak razvojnog praćenja kretanja imovine u depozitu, tako da se slika stanja imovine nikako ne može sagledati pravilno i u potpunosti. Na osnovu njega može se samo uopšteno konstatirati da je Sandalj Hranić ulagao imovinu u Dubrovniku. Naprotiv, iscrpan opis sadržaja depozita se može smatrati vrijednim Lilekova.

^{1/} Lilek E., Riznica porodice Hranića (nadimak Kosača) (dalje: Riznica ...), Glasnik Zemaljskog muzeja I/2, Sarajevo 1889., 1-25.

^{2/} Nisu navedena ulaganja od 6. maja i 30. oktobra 1413., izvršene transakcije oko prvog, drugog i trećeg sređivanja depozita, te ulog od 10. novembra 1429.g. Za većinu ovih transakcija E.

Lilek nije imao ni dostupne objavljene izvore. Uporedi Prilog I: Kretanje depozita Sandalja Hranića 1413.-1435.g., s pregledom riznice Hranića-Kosača u, Lilek E., Riznica.

postavka nije mogla pomoći ni Radoslavu Grujiću, koji je depozit Sandalja Hranića u 1423.g. povezao sa Sandaljevom “prodajom grada Sokola” Dubrovčanima.³ Bariša Krekić je ispravno pretpostavio da se u Grujićevoj tvrdnji radi “o pokladu Jeleninog novca.”⁴ Poslije Sandaljeve smrti likvidaciju njegovih depozita pratio je Sima Ćirković.⁵ U historiografiji je time ostavljen utisak da se kretanje u depozitu Sandalja Hranića 1413.-1435.g. ne poznaje u dovoljnoj mjeri.

Razvojni put transakcija u depozitu Sandalja Hranića 1413.-1435.g. koji se ovdje prezentira nastao je praćenjem procedure državnog depozita. On omogućuje sagledavanje stanja depozita u potpunosti i afirmativniji pristup podacima iz njegovog sadržaja.

Početna ulaganja

Zajednički depozit Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine zatvoren je 23.1. 1413.g. a već sutradan ulagači na njegovim ruševinama, od izuzetog sadržaja, prave nove zasebne depozite.⁶ Svoj depozit Sandalj otvara skromnim sadržajem, ikonicom i konjskom opremom, ukupne težine 251, 8 u.⁷ Ovo ulaganje sam ostvaruje, prilično jednostavnom formulacijom o raspolaganju tim ulogom i bez navođenja oporuke u uslovima depozita. Razvojno, to je početna etapa u njegovom opredjeljenju i shvatanju značaja čuvanja i štednje imovine, kojoj će višekratnim transakcijama ostati trajno privržen.

^{3/} Grujić R., Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka (dalje: Konavli ...), Spomenik Srpske kraljevske akademije 66, Beograd 1926., 1-126, 30-31.

^{4/} Krekić B., Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka (dalje: Dva priloga ...), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 37(1986), Sarajevo 1986., 129-142, 132, nap. 15.

^{5/} Ćirković S., Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba (dalje: Herceg Stefan ...), Beograd 1964, 18.

^{6/} Stojanović Lj., Stare srpske povelje i pisma I/1-2 (dalje: SSPP), Beograd-S. Karlovci 1929.-1934., I/1, 355-357; Jireček K., Spomenici srpski (dalje: Spomenici ...), Spomenik Srpske kraljevske akademije 11, Beograd 1892., 62-63. O zajedničkom depozitu Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine vidi, Kurtović E., “Državni depozit” (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1405.-1413.g.) (dalje: Državni depozit ...), Prilozi Instituta za istoriju 28, Sarajevo 1999., 57-103.

^{7/} Vidi, Prilog I. O mjerama u Dubrovniku vidi, Rešetar M., Dubrovačka numizmatika I (dalje: Dubrovačka numizmatika ...), S. Karlovci 1924, 71, 75-76, 107; Mimica B., Numizmatička povijest Dubrovnika, HAZU-Arhiv HAZU-Vitagraf Rijeka-Mladinska knjiga Zagreb, Rijeka 1994., 339-344.

Drugo ulaganje ostvaruje već 6.5. 1413.g. Uz njega se kao ulagač pojavljuje i Jelena, njegova treća supruga.⁸ Poslanici “knez Pribac Mrgjenovik i knez Pribisav Pohvalica” u njihovo ime postavljaju u depozit novac “u osam sakuljaa deveti malahat dinar dubrovčcjuh na potegu potezaju pet sat i šest deset i dvije litre i devet unč”, što bi odgovaralo težini od oko 184,5 kg.⁹

Treće ulaganje, opet samo u Sandaljevo ime, izvršeno je 30.10. 1413.g. Iza ovog ulaganja došlo je do određenih nesporazuma u odnosima između ulagača i Dubrovčana. Način prikazivanja trećeg uloga, diktiran proračunom i opisom ulagača, pojavio se kao pritisak koji Dubrovčani nisu htjeli prihvatiti. Pored navođenja stvarne vrijednosti pojedinih stavki, ulagač je u dokument o depozitu (“list”) provukao i monetarno ravnanje novca i cijenu srebra prema mletačkom dukatu. Uloženo je srebro pliko, dukati, aspre, kotorski i dubrovački dinari “koje si Pribisav sračuna” u odnosu: 1 litra srebra za 8 dukata, 40 aspri za 1 dukat, 3 perpera kotorskih dinara za 1 dukat i 3 perpera dubrovačkih dinara za 1 dukat, “toi tako sračunaše kdi bude se pakje uzeti da si takogje opet licem uzmu”.¹⁰ Već poslije nekoliko dana isti list je otpisan. Pribislav Pohvalić, zastupnik ulagača, svjedoči da se list o depozitu otpisuje i njegov sadržaj prenosi u drugi dokument “... (e)re se s vlasteli ne mogosmo ugoditi ...”.¹¹ Za Dubrovčane ovakvo preračunavanje nije vrijedilo, pa je napravljen novi dokument o ovom ulaganju. Po svom sadržaju je ostao isti, osim navedenog preračunavanja u dukate.¹²

^{8/} Jelena, kći Lazara Hrebljanovića, iza braka s Đurđom II Stracimirovićem Balšićem, na samom kraju 1411.g. ulazi u brak sa Sandaljem. O brakovima Sandalja Hranića vidi, Ančić M.,

Prosopografske crtice o Hrvatinićima i Kosačama, Istorijski časopis 33 (1986), Beograd 1987., 37-56.

^{9/} SSPP I/1, 358. Ovo neobično prikazivanje dubrovačkih dinara putem ukupne težine uloga, ne i brojem, jedinstveni je primjer u okviru poznatih podataka o ulaganjima u okviru državnog depozita. Ono upućuje prije svega na slab kvalitet novca.

^{10/} Isto, 360-362. Po tom omjeru srebro pliko težine 122 l, 5 u, imalo je cijenu 979 dukata, 24.247 aspri je vrijedilo 660 dukata i 7 aspri, 1.039 kotorskih perpera = 346 dukata i 12 kotorskih dinara, te 1.100 dubrovačkih perpera = 366 dukata i 24 dubrovačka dinara, Isto, 360.

^{11/} Isto, 362. Naslov ovog dokumenta u Stojanovićevoj zbirci aludira na otpisivanje sva tri ulaganja u depozit koja su do tada izvršena. Pribislav u otpisu svjedoči da “ovi list u sem tetragu i drugi bit iz ovogai ispisan i treći koi sam bio moom rukom pisao vse tri odpisasmu”, Isto.

Pribislav svjedoči o otpisivanju tri primjerka istog lista. Dokumenti o depozitu (listovi) rađeni su u tri primjerka. Osim zapisnika postojala su i dva pečaćena lista, dubrovački list i list ulagača. Vidi tehniku depozita u Kurtović E., Državni depozit ..., 70-83.

^{12/} Jireček K., Spomenici ..., 66.

Novo, četvrto ulaganje, izvršeno je tek poslije punih pet godina, 29.1. 1419.g. Tada su uloženi predmeti od srebra, čabri i pehari težine 611, 8 u, te dubrovački i kotorski dinari.¹³

Prvo sređivanje u depozitu

Izvršena četiri ulaganja u depozit, tri u Sandaljevo i jedno zajedničko, u Sandaljevo i Jelenino ime, prema uslovima depozita smatrani su zajedničkim ulaganjima supružnika s istaknutom Sandaljevom dominacijom u odlučivanju. Ipak, sagledavanje stanja u depozitu obavljalo se putem četiri dokumenta o posebnim ulozima koji su, formalno po depozitnoj proceduri, predstavljali i četiri posebna depozita. U okviru državnog depozita u Dubrovniku to je i najveći broj posebnih uloga koji su predstavnici iz zaleđa imali u jednom trenutku. Dodatno opterećenje otežanom pregledu stanja imovine u depozitu predstavljao je način prikazivanja njegovog sadržaja koji nije jedinstveno proveden.

Ukupno je uloženo:

- srebra plika 1221, 5 u;
- dragocjenosti (ikonica, konjska oprema, dva čabra i dva pehara) 871, 9 u;
- 5621, 9 u, dubrovačkih dinara;
- 6.060 dubrovačkih perpera;
- 2.079 kotorskih perpera;
- 24.247 aspri;
- 5.702 dukata.¹⁴

Do preuređenja depozita dolazi krajem jula i početkom augusta 1419.g. Ono pada u vrijeme prodaje Sandaljeve polovine Konavala Dubrovčanima i po svemu je razdoblje najtješnjih veza između Sandalja i Dubrovnika. Blisko dobrosusjedstvo krunisano je daljim uvlačenjem zaleđa u moderno bankarstvo putem ulaganja novca na dobit. Pored toga prodaja Sandaljeve polovine Konavala odrazila se i na stanje depozita što je ostalo nezapaženo u literaturi.

U sređivanju depozita Sandalj je poduzeo sljedeće aktivnosti. Iz ranijih ulaganja izuzeo je 3.000 dubrovačkih perpera, te kompletno drugo ulaganje dubrovačkih dinara težine 562,75 litara.¹⁵ U depozit je pridodao novih 6.000

^{13/} SSPP I/1, 363.

^{14/} Vidi, Prilog I.

^{15/} Izuzetih 3.000 perpera u P. Živkovića se spominje u kontekstu miješanja s ulaganjem novca na dobit, Živković P., Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću (dalje: Ekonomsko-socijalne ...), Tuzla 1986., 110.

dukata.¹⁶ Za novo stanje depozita napravljena su dva nova dokumenta (lista) o dva nova depozita, s krajnjom namjerom da ih dodijeli svojim najbližima - jedan supruzi Jeleni, a drugi braći Vukcu i Vuku i njihovim nasljednicima. Inicijativu u raspolaganju imovinom u oba nova depozita Sandalj je i dalje zadržao.

U okviru jednog depozita Sandalj izdvaja 2.000 dukata i ikonice. U uslovima depozita ističe se da "... ako bi se zgodilo gospodinu vojevodi Sandalju po sebi više rečeni poklad ostaviti da ga je volna uzeti gospogja Jela kšti poštenoga pomenutja kneza Lazara ...".¹⁷ U drugom depozitu uložene su iz prethodnih ulaganja: srebro pliko (1221, 5 u), dragocjenosti (ukupne težine 871, 9 u), aspre i kotorski dinari; te u novom stanju, nastalom izuzimanjima i ulaganjima, 9.702 dukata i 3.060 dubrovačkih perpera.¹⁸ Za života Sandalj raspolaže i ovim ulogom. Ukoliko bi isti ostao iza njega, ostavlja ga redom: svom potomstvu, ako potomstva ne bude onda svojoj braći Vukcu i Vuku i njihovom potomstvu, a ako ni njihovog potomstva ne bude onda da se da "... onijem koji budu bližni po krvi kako krv podaje u plemenu njih ...".¹⁹ Ovim sređivanjem depozita, prenošenjem stanja u nova dva uloga (i dva depozita) s jasnim formulacijama o raspolaganju i oporukom, Sandalj je 1419.g. dobio jasniju sliku deponirane imovine.²⁰

Nove izmjene

Novi ulog u depozit, sada treći po redu, prati se 6.5. 1422.g. Tada je uloženo 2.840 dukata.²¹ Prema uslovima depozita i on je sasvim novi depozit. Njega u oporuci ostavlja braći Vukcu i Vuku, i Stjepanu Vukčiću ("kneza Vukca sin"), a "... ako bi oni vsi polipsali od šta bog ukloni da je njih ostanku što je po muškom koljenu ...".²²

^{16/} Dakle, dobijenih 12.000 dukata za prodaju svoje polovine Konavala Sandalj ulaže, pola na dobit a pola u depozit.

^{17/} SSPP I/1, 365.

^{18/} Isto, 366-367. Vidi, Prilog I.

^{19/} SSPP I/1, 367.

^{20/} Sve aktivnosti u ovom sređivanju depozita, (izuzimanja, ulaganja, otpisivanja i pravljenje novih dokumenata hronološki se prate od 28.7. do 4.8. 1419.g., Vidi, Isto, 357-359, 362, 364-368. Uporedi, Kurtović E., Državni depozit ..., 70-83.

^{21/} SSPP I/1, 372-373.

^{22/} Isto.

Tri dana kasnije, zbog odlaska “u Bosnu na stanak”, Sandalj izuzima “sudove” dva čabra (“kabra” 441, 2 u) i dva pehara (“behara” 171, 6 u) srebrna.²³

Jula 1422.g. list o prvom depozitu, s 2.000 dukata i ikonicom, prepisuje se u novi dokument. Razlog za ovu aktivnost je dopuna oporuke. Ranije ga je ostavljao supruzi Jeleni. Sada dodaje mogućnost da ukoliko ovaj depozit ostane iza Jelene s njim će raspolagati Vukac, Vuk i njihovo potomstvo, a dalje “bliži po krvi”.²⁴

Početkom januara 1423.g. izuzete su sve aspre iz depozita. Sandalj ih podiže “imajuće veliku potrebu”. Izuzetna žurba pri njihovom izuzimanju može se povezati s prisustvom Osmanlija i rješavanjem sudbine grada Sokola u Konavlima.²⁵

Drugo sređivanje depozita

Od prvog sređivanja depozita Sandalj je ulaganjima i izuzimanjima ponovo usložnio pregled stanja imovine. U drugo sređivanje depozita ušao je motiviran željom da ponovo napravi kvalitetniji uvid u deponiranu imovinu. Dodatni motiv je otvaranje posebnog depozita za suprugu Jelenu.

Tada je Sandalj imao ukupno uloženo:

- 14.542 dukata,
- 3.060 dubrovačkih dinara,
- 2.079 kotorskih perpera,
- 1221, 5 u, srebra plika,
- ikonica 11, 11 u,
- konjska oprema 231, 9 u.

Drugo sređivanje provedeno je 17. februara 1423.g. Izuzeti su konjska oprema, ikonica i kotorski dinari. Za Jelenu se izdvaja 2.000 dukata koje ona

^{23/} “Die VIII. maii 1422. in Cons. Rog. Prima pars est de dando voyevode Sandalio argentaria quae per litteras suas requisivit, subscribendo se Pribisavo Poqualiza ad receptionem seu traditionem illorum.”, Pucić M., Spomenici srbski I, Beograd 1858, Primjedbe XXVIII. Dubrovčani konstatiraju da su tražene predmete dali po Sandaljevoj uputi te da “za toi stežu veliku ne činimo ni velicjeh razloga jer vi je mnogo putevi na potrebu”, SSPP I/1, 371-372. O ovom izuzimanju vidi i, Isto, 326.

^{24/} SSPP I/1, 366, 369-370.

^{25/} Isto, 369, 374-375; Živković P., Ekonomsko-socijalne, ..., 121, nap. 169.

posebno ulaže u svoj depozit.²⁶ Ostatak se upisuje u jedan dokumenat o depozitu Sandalja Hranića. Ulaže se 12.542 dukata, 3.060 dubrovačkih perpera i srebro pliko težine 1221, 5 u. Uslovi depozita su isti kao i prilikom prvog sređivanja depozita.²⁷

* * *

Pojava 2.000 dukata u zasebnom Jeleninom depozitu februara 1423.g. odvela je Radoslava Grujića prema pretpostavci da se radi o iznosu koji su Dubrovčani dali Sandalju Hraniću za ustupanje grada Sokola u Konavlima. Dalje navodi da je taj novac uložen na Jelenino ime da se ne bi izazvala zavist vojvode Radoslava Pavlovića, ranijeg posjednika polovine grada Sokola.²⁸ Kada bi to bilo tačno to bi faktički značilo i da je Radoslav Pavlović mogao da ostvari uvid u kretanje i stanje u Sandaljevom depozitu.

Bariša Krekić je obratio pažnju na Grujićevu pretpostavku i ispravno uočio da nije bilo razloga za ovo maskiranje jer se radilo o Jeleninom depozitu.²⁹ Trebalo bi istaći da razvojno kretanje u depozitu Sandalja Hranića u ovom drugom sređivanju, februara 1423.g., ne ukazuje na eventualnu vezanost za "cijenu grada Sokola" kroz Jelenin depozit, jer on potiče izdvajanjem iz Sandaljevih ranijih depozita. Jelenin depozit se, vidjeli smo, formira u iznosu od 2.000 dukata još od 1419.g. U okviru Sandaljevog depozita februara 1423.g. nema priliva novih sredstava i tu se u to doba eventualna "cijena grada Sokola" ne bi mogla naći.

Daljnje izmjene, treće i četvrto sređivanje depozita

Nove izmjene pratimo tek prema aktivnostima u sređivanju depozita 1426.g. Na ovo sređivanje depozita, treće po redu, utjecalo je vjerovatno i Sandaljevo prisustvo u Dubrovniku.³⁰

^{26/} SSPP I/1, 369, 371. Za iznos izuzetih kotorskih perpera pogrešno je upisano 1.709, umjesto 1.079., Isto, 369. Zaseban Jelenin depozit otvoren je istog dana, Isto, 388-389.

^{27/} Isto, 373-374. Raniji listovi su otpisani kao nevažeći, Isto, 369, 371, 373. U otpisu ulaganja od 6.5. 1422.g. (2.840 dukata) naslov u Stojanovića govori o 2.800 dukata, koliko mu je sačuvani tekst otpisa dozvoljavao da pročita. Iz pregleda sređivanja depozita 17.2. 1423.g. vidljivo je da je ovom prilikom izuzeta čitava suma od 2.840 dukata, pa bi se taj naslov mogao dopuniti dodavanjem 40 dukata.

^{28/} Grujić R., Konavli, ... 30.

^{29/} Krekić B., Dva priloga, ... 132, nap. 15.

^{30/} O boravku Sandalja u Dubrovniku, Čorović V., Sandalj Hranić u Dubrovniku 1426, Brastvo 17, Novi Sad 1923., 102-107; Tadić J., Promet putnika u starom Dubrovniku, Dubrovnik 1939, 114-117.

Tada saznajemo da je u međuvremenu bilo ostvareno još jedno ulaganje. Ta transakcija i stvaranje novog lista o depozitu 24.2. 1426.g. nema poznatih dokumenata. Da je još jedno ulaganje izvršeno o tome svjedoči otpis posljednjeg lista o depozitu od 17.2. 1423.g. U njemu se 24.2. 1426.g. navodi i razlog otpisivanja: "... ere što se udržaše u siem i onomei listu pripisasmo z družim pokladom u drugi list ...".³¹

Novo stanje u depozitu Sandalja Hranića vidljivo je kod četvrtog sređivanja depozita 15.7. 1429.g. Taj list je sačuvan u cjelini i prema njemu se mogu rekonstruirati izmjene koje su se u međuvremenu desile. Tada se stanje svodi na jednom mjestu putem jednog dokumenta. Ulaže se 16.562 dukata i srebra plika 1221, 5 u.³² U odnosu na zadnje poznato stanje Sandaljevog depozita od 17.2. 1423.g., prilikom drugog sređivanja depozita, vidi se povećavanje iznosa za 4.020 dukata i nedostatak 3.060 dubrovačkih perpera. Dubrovački perperi nisu mogli biti izuzeti prilikom trećeg sređivanja depozita 24.2. 1426.g., jer bi se ta izmjena u otpisu lista od 17.2. 1423.g. i registrirala. Tako ostaje da se pretpostavi da je do njihovog izuzimanja došlo iza 24.2. 1426. do zaključno sa četvrtim sređivanjem 15.7. 1429.g. Dukati su ulagani već iza 17.2. 1423. kada se jedno ulaganje ("z družim pokladom") spominje u spomenutom otpisu 24.2. 1426.g. Nema osnova za pretpostavku da je svih 4.020 dukata tada uloženo, jer nisu poznate ni aktivnosti u i iza trećeg, te u toku četvrtog sređivanja depozita. Sigurno je da je u depozit 4.020 dukata uloženo u periodu od 17.2. 1423. do 15.7. 1429.g. Naravno, kvalitet podataka iz nesačuvanog lista o trećem sređivanju 24.2. 1426.g. sasvim bi riješio nastalu prazninu.

Ulaganja u depozit koja su nadživjela Sandalja Hranića

Četvrto sređivanje depozita 15.7. 1429.g. ujedno je i početno stanje uložene imovine koja će nadživjeti Sandalja Hranića. Iza ovog, Sandalj ostvaruje još tri uloga, pa će zasebna četiri ulaganja predstavljati imovinu ostavljenu nasljednicima u okviru državnog depozita u Dubrovniku.

Drugi takav ulog izvršen je novembra 1429.g., s 3.000 dukata.³³ Ovi dukati potječu od samih Dubrovčana.

^{31/} SSPP I/1, 374.

^{32/} Isto, 375-376. Tada se i za Jelenu u okviru njenog depozita obavljaju određeni poslovi, Isto, 389-390.

^{33/} Isto, 377-379.

Njih je Sandalj uspio da izdjeistvuje od Dubrovčana kao nadoknadu ("poklon") za napravljenu razliku u cijeni Konavala kojom su plaćeni on i Radoslav Pavlović. U više navrata je dobijenu svotu pokušavao da uloži na dobit, no Dubrovčani su je prihvatili samo kao depozit.³⁴

Treće ulaganje izvršeno je 6.2. 1431.g. i ono iznosi 6.758 dukata, 4.266 dubrovačkih perpera i srebra plika 1311, 11 u.³⁵ I ovaj ulog je u političkoj konstelaciji odnosa među susjedima, a u vrijeme konavaoskog rata.³⁶

Posljednji ulog u depozit Sandalj je izvršio 21.2. 1433.g. Uložio je 8.731 dukat, zlatnog posuđa 261, 8 u, 3 a (3 stavke s 5 predmeta), i srebrnog posuđa 2111, 7 u (8 stavki s 66 predmeta).³⁷

Ukupno je iza Sandalja ostalo u okviru državnog depozita u Dubrovniku:

- 35.051 dukat,
- 4.266 dubrovačkih perpera,
- srebra plika 2541, 4 u,
- zlatnog posuđa 261, 8 u, 3a,
- srebrnog posuđa 2111, 6 u.

Likvidacija Sandaljevih ulaganja

Sandalj Hranić iza sebe nije ostavio testament. Likvidacija preostale imovine u depozitu imala je osnov u oporukama pojedinih ulaganja. Čini se da je upravo Sandaljeva smrt prekinula još jedno sređivanje depozita.³⁸ Svoju imovinu u oporukama ostavljao je najbližima. Do ova posljednja četiri uloga usput smo pominjali oporuke u ranijim ulaganjima. Ona su nam pokazala da je Sandaljeva supruga Jelena u početku ulazila u kombinacije oko eventualnog Sandaljevog nasljedstva.

^{34/} Krekić B., Dva priloga ..., 136.

^{35/} SSPP I/1, 380-382.

^{36/} Tada Sandalj prilazi dubrovačkom savezu protiv Radoslava Pavlovića i za uzvrat obezbjeđuje ulog na dobit u iznosu od 6.000 dukata, Truhelka Č., Konavoski rat (1430-1433), Glasnik Zemaljskog muzeja XXIX, Sarajevo 1917., 145-211, 170.

^{37/} SSPP I/1, 382-384. Dok je ta zlatno posuđe data samo ukupna težina, za srebrno se navodi i težina pojedinih stavki - istovrsnih predmeta. Vidi, Prilog I. U prikazu ukupne težine srebrnog posuđa postoji neznatna razlika u dvije zbirke, vidi, SSPP I/1, 383, Miklosich F., Monumenta serbica, (Beč 1858) Graz 1964., 373.

^{38/} Pribislav Pohvalić je marta 1435.g. imao zadatak da se pobrine za sređivanje Sandaljeve zaostavštine, Živković P., Ekonomsko-socijalne ..., 115.

Prilikom drugog sređivanja stanja depozita 17.2 1423.g., ona je dobila poseban depozit i više se ne navodi u Sandaljevim oporukama u svojstvu nasljednika. Ostali nasljednici su navođeni po nivoima. Ključni nasljednik imovine je njegovo potomstvo. U drugoj razini, ako direktnog potomstva ne bi bilo, to su braća Vuk, Vukac i njihovi nasljednici. Treća razina, koja podrazumjeva izumiranje najbližih, jeste ostavljanje imovine na raspolaganje bližim po krvi u plemenu Kosača.

Preostala četiri uloga nemaju jedinstvenu oporuku. Zapravo, prvi nivo nasljeđa, koji podrazumjeva Sandaljevo potomstvo samo je jedinstveno postavljen. U oporukama se navodi da imovinu nasljeđuju njegovi eventualni nasljednici, sinovi ili kćeri.³⁹ Iako se i treći brak s Jelenom pokazao neplodnim, Sandalj je u ovoj nadi ostao dosljedan do kraja života.

Drugi nivo nasljednika, ukoliko Sandalj ne bi imao direktnog potomka, različito je oporučno predstavljen. U prva tri dokumenta od 15.7. i 10.11. 1429., te 6.2. 1431.g., navodi se od cjeline ulaganja "... da se ima dati polovina više rečenog poklada knezu Vukcu i knezu Stjepanu sinu kneza Vukca i niju ostanku po muškom koljenu ...". Ukoliko bi se dogodilo da knez Stjepan nema nasljednika a ne izuzme predviđenu imovinu, "... tada da se ima vas više rečeni poklad dati ovijem dolje rečenijem četirem kukjam moega plemena ...". A ako bi Stjepan imao nasljednika onda polovina "... vsega poklad natražku kneza Stjepana kako je rečeno a druga polovina poklad rečenijem četirem kukjam ...". Dalje se nabrajaju predstavnici četiri kuće plemena Kosača, te dodaje da bi ostale kuće raspolagale pokladom ako bi "... koja kukja od tjih kukja pomankala bez natraška muškoga ...".⁴⁰

U posljednjem ulaganju drugi nivo nasljednika je drugačije postavljen. U dokumentu se kaže da ukoliko Sandalj ne bi imao potomaka, "... tada da se ima dati više rečeni vas poklad knezu Stepanu sinu kneza Vukca i negovom sinovom i negovu natražku po muškom koljenu ...". U slučaju da Stjepan nema nasljednika a ne uzme ulog, "... tada da se ima dati više rečeni poklad vas onem dole rečenijem četirem kukam mojega plemena ...".⁴¹

^{39/} SSPP I/1, 376, 378, 380, 383.

^{40/} Predstavnici "četiri kuće" plemena Kosača su knezovi: Radivoj, Radoslav i Radič Stjepković; Ivaniš Ostojić i Vlatko Obradović; Ivan i Sladoje Vuković; Dragiša Gojsalić, Isto, 376, 378, 380-381.

^{41/} Isto, 383.

Sandalj je time obezbjedio podjelu tri uloga na dva dijela između svoga nasljednika Stjepana Vukčića i njegovih sinova, sa jedne i svoga plemena, sa druge strane. Četvrti ulog ostavio je samo Stjepanu i njegovim nasljednicima. Zadnji, treći nivo podrazumjevaio je da se sva imovina dodijeli njegovom plemenu.

Za Sandaljevu zaostavštinu nasljednici su pokazali interes već 1435.g.⁴² Hronološki, likvidaciji depozita prvi prilazi Stjepan Dragišić, jedan od tri poznata Dragišića iz jedne od "kuća plemena Kosača". On svoj dio uzima 20.4. 1437.g.⁴³ Stjepan Vukčić Kosača 15.6. 1438.g. izuzima 4.000 dukata.⁴⁴ Druga dvojica Dragišića, Radoslav i Ostoja, svoj dio uzimaju 20.7. 1438.g.⁴⁵ Likvidacija Sandaljeve imovine u okviru državnog depozita diktirana je potezima Stjepana Vukčića, glavnog nasljednika Sandaljeve političke pozicije. Dijelovi nasljedstva koji izuzimaju Dragišići mogu se rekonstruirati kao početak likvidacije imovine koju "pleme" nasljeđuje iz tri prva uloga.⁴⁶ Stjepanovo izuzimanje 4.000 dukata, na osnovu uloga od 6.2. 1431.g. nije potpuno jasno. Tada je uloženo, između ostalog, 6.758 dukata, a po oporuci Stjepan Vukčić i njegovi sinovi imali su pravo samo na polovinu tog uloga. Čini se da su Dubrovčani primjetili određeni nesklad u koji se mogla pretvoriti likvidacija koju oni samo izvršavaju. Stoga su vjerovatno i intervenirali kod Stjepana da preostalu imovinu podigne u cjelini u svoje ime, u ime sinova i "plemena", te sam izvrši daljnju raspodjelu. Kao izgovor Dubrovčani su iznosili bojazan da ne poznaju pečate predstavnika "plemena".⁴⁷ Ostatak deponirane imovine podiže Stjepan Vukčić 18.9. 1438.g., "... a na ime rečenoga gospodina vojevode Stjepana i njegova bractva i plemena kako se u zapisih udriži i od svih više rečenih poklada ...".⁴⁸ U isto vrijeme dio imovine namjenjen sinovima Stjepana Vukčića ponovo je uložan u depozit. Ulaganje imovine u ime maloljetnih sinova Vladislava i Vlatka pojašnjava nastalu situaciju.⁴⁹

^{42/} Ipak, spornih 5.000 dukata, koji su postavljeni između Stjepana i 'Jelene', s uporištem na podjelu: 3.000 Jelene, a 2.000 dukata Stjepanu, ne nalazimo u okviru poznatih oporuka Sandaljevih ulaganja u okviru državnog depozita u Dubrovniku. Uporedi, Živković P., *Ekonomsko-socijalne ...*, 115-116, nap. 135.

^{43/} SSPP I/2, 94-96.

^{44/} Isto, 46.

^{45/} Isto, 96-98.

^{46/} O raspodjeli Sandaljeve imovine uložene u depozit vidi, Ćirković S., *Herceg Stefan ...*, 18, nap. 53.

^{47/} Isto, 17-18.

^{48/} SSPP I/2, 48-53.

^{49/} Isto.

Prema uloženom (dukati, dubrovački dinari, srebro pliko, zlatni i srebrni predmeti), vidi se da je Stjepan sa sinovima napravio podjelu na dva dijela s obzirom na njihov dio iz prva tri ulaganja i čitavo četvrto ulaganje. Ranije izuzimanje 4.000 dukata ušlo je u kvotu koja je pripadala Stjepanu Vukčiću. Pleme je po svemu sudeći osigurano prema predviđenim oporukama. Ni imovina Vladislava i Vlatka nije se u depozitu dugo zadržala. Stjepan Vukčić i sinovi 7.5. 1440.g. dižu "...sve postave od svjeh poklada ostatak što je bio postavio mnogopočteno spomenutje roditel ni slavni veliki voevoda gospodin Sandal i nam posebije ostavio ...".⁵⁰ Time je likvidacija Sandaljevih ulaganja u depozit bila okončana u potpunosti.

Depozitna procedura

U odnosu na tehniku depozita iz ranijeg, zajedničkog depozita banice Anke, Sandalja i Katarine, nema bitnijih promjena. Utvrđeni elementi depozitne procedure ostali su isti.⁵¹ Djelimično se usložnjavaju aktivnosti oko svođenja stanja depozita isticanjem u navedena četiri sređivanja. Kao i ranije svako sređivanje pojavljuje se kao početni sadržaj koji se dalje opet usložnjava. Samo je smrt Sandalja Hranića pretekla u daljnjem sređivanju. Uslovi depozita se sadržajno proširuju. Likvidaciju depozita preživljavaju pečaćeni listovi.

Sandalja Hranića i dalje zastupa Pribislav Pohvalić koji obavlja većinu bankarskih poslova. Uz njega se pojavljuju Pribac Mrđenović, Radonja Prpčić, Grupko Dobričević, krstjanin (kasnije starac) Dmtar i Brajan dijak.⁵²

Realizacija depozita ostvarivana je kroz petnaest glavnih dokumenata, "listova". Oni su rađeni u tri primjerka.⁵³ U pokušaju njihove hronološke klasifikacije Lj. Stojanović je nepodesnim nazivima naveo trinaest listova, ne uzimajući u obzir dva nesačuvana lista. Prvih devet listova je ispravno numerirano. Prilikom otpisivanja devetog lista 24.2. 1426.g. Pribislav Pohvalić spominje i otpisivanje "drugog poklada", čija evidencija nije sačuvana.⁵⁴

^{50/} Isto, 54-55.

^{51/} Kurtović E., Državni depozit ..., 70-83.

^{52/} SSPP I/1, 358, 363, 368-369, 371, 373.

^{53/} Vidi, Isto, 362. Potvrđujući Dubrovčanima prijem aspri iz depozita, priznanicom od 27.12. 1422.g., Sandalj navodi da je primio sve aspre "ke su bile u zapisjeh nih i naših", Isto, 375.

^{54/} Isto, 374.

Ni treće sređivanje stanja izvršeno 26.2. 1426.g., nastalo sažimanjem “devetog i desetog lista” nije sačuvano. Time bi preostala četiri ulaganja koja su nadživjela Sandalja mogli označiti 12., 13., 14. i 15-im listom.⁵⁵

Podizanje aspri, 4.1. 1423.g., po svemu sudeći kao posljedica žurbe i od strane ulagača i od strane čuvara depozita, dovelo je do određenih komplikacija čije bilježenje omogućuje informaciju više o depozitu. Sandaljev zahtjev za asprama, ujedno i njegova priznanica za primljene “aspre vse ke su bile u zapisjeh nih i naših” sačinjen je 27.12. 1422.g., na njegovom dvoru pod Kuknjem.⁵⁶ O Sandaljevom zahtjevu u Dubrovnik je 2.1. 1423.g. stigla i informacija u pismu dubrovačkih poslanika kod vojvode Sandalja.⁵⁷ Vijeće umoljenih se u tom pravcu pozitivno izjasnilo 3.1. 1423.g., omogućavajući Sandaljevom poslaniku Grupku da podigne aspre, prema priznatici koju je donio sa sobom, kao i o primanju te Sandaljeve priznanice.⁵⁸ U listu o depozitu u dubrovačkom zapisniku, Sandaljev poslanik “Grupko Dobričević” svjedoči da je 4.1. 1423.g. primio “sve aspre turske koe se udreže u sem zapisu kon moga pisanija”.⁵⁹ Time je Sandalj izuzeo aspre iz svoga depozita. Sve to izgleda kao uobičajena situacija, jasna u njenim glavnim tokovima.

Naputak poslanicima kod Sandalja Hranića koji Dubrovčani šalju 4.1. 1423.g., istoga dana kada i Grupko prima aspre za Sandalja, pokazuje da je situacija oko izuzimanja aspri bila problematična. Čitav naputak je posvećen Sandaljevom depozitu kroz problematiku dizanja aspri. Sandaljev poslanik, prema ustaljenoj depozitnoj proceduri nije sa sobom donio list o depozitu, dubrovački pečaćeni primjerak u rukama Sandalja Hranića, i izdavanje aspri je bilo dovedeno u pitanje.⁶⁰

^{55/} Ova bi hronološka klasifikacija podrazumjevala da je u periodu od 17.2. 1423. do 26.2. 1426.g. putem jednog lista bilo izvršeno ulaganje 4.020 dukata. Postoji mogućnost da je taj iznos ulagan i u više navrata, tj. i iza 24.2. 1426, a zaključno sa 15.7. 1429.g. što bi podrazumjevalo daljnje povećavanje broja listova.

^{56/} U svojoj zbirci Lj. Stojanović ovaj dokument datira doslovno prema originalu s početkom godine 25.XII, tj. 27.XII 1423.g., SSPP I/1, 374-375. Za datiranje uporedi, Grujić R., Konavli, ... 14-15, nap. 55.

^{57/} Šaljući naputak svojim poslanicima kod Sandalja 4.1. 1423.g., Dubrovčani navode da “adi 2 di questo mese recevessimo vostra letera sopra l’facto delli aspri” vojvode Sandalja, Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Lett. di Lev., VIII, 140’.

^{58/} “... de dando Grupcho nuntio voivode Sandagli aspros quos eidem voivode habit hic in deposito prout continetur in expeditoria quam habit idem Grupchus et de acceptando ipsam expeditoriam.”, Živković P., Ekonomsko-socijalne, ..., 121, nap. 169.

^{59/} SSPP I/1, 368-369.

^{60/} DAD, Lett. di Lev., VIII, 140’.

Otuda je i u odluci Vijeća umoljenih 3.1. 1423.g. i konstatiran osnov - Sandaljeva priznanica, po kojem se pozitivno riješava dizanje aspri, i dodatno ista priznanica zadržava.⁶¹ Dalje, u pomenutom naputku, Dubrovčani navode da su se odlučili da ipak daju aspre Sandalju cijeneći njegovu potrebu (“... vedondo il suo gran bisogno ..., ... secondo il tenor della letera del dicto voivoda ...”), a svojim poslanicima daju zadatak da o problemu sa Sandaljem razgovaraju, te da Sandalj u Dubrovnik pošalje odgovarajuće listove o depozitu.⁶² I na primjercima listova o depozitu kod Sandalja je trebalo izvršiti registriranje izuzimanja.

U istom pismu govori se i o drugom problemu u vezi s asprama. Poslanici su trebali Sandalja da obavijeste, kako to i Sandalj zna, da je u depozit uloženo 24.247 aspri, a prilikom njihovog brojanja pri izuzimanju “et adesso fu trovati a numero 24.720”, kako i sami navode, više za 473 aspre nego što je uloženo. Dalje nastavljaju, kako “non possendo noi aver tempo di numerar altra volta li detti aspri”, a radi veće sigurnosti, odlučili su da aspre izvažu. Izvagana težina iznosila je 831 , 2 u, 2 a.⁶³ Tako su dubrovački poslanici trebali da jave Sandalju Hraniću. Za brojanje oko 27 kilograma srebrnog novca zaista je trebalo vremena, a Sandalju se žurilo da ih što prije dobije. Brojanje podrazumjeva prisustvo onih koji su depozit čuvali, kao i onih koji će ga primiti nazad. Zbog nedostatka vremena vaganje je bilo adekvatno rješenje koje je obezbjeđivalo garanciju objema stranama. Otuda je u kompletnoj proceduri izbjegnuto pominjanje iznosa izuzimanih aspri. Njegovo vaganje je dodatno osiguranje koje poduzimaju Dubrovčani, štiteći se od onih koji preuzimaju depozit.

Jedna od kvalitetnijih promjena u depozitnoj proceduri odnosi se na četiri posljednja lista u kojima je navedena Sandaljeva zaostavština u depozitu. Sačuvani su pečaćeni primjerci dubrovačkog lista o depozitu. I pečaćeni primjerak lista prvog Jeleninog depozita je sačuvan. Oni su “prorezani na nekoliko mjesta u znak poništavanja”.⁶⁴ To je učinjeno kada su vraćeni od Sandaljevih nasljednika prilikom likvidacije ulaganja.⁶⁵

^{61/} Vidi nap. 58.

^{62/} DAD, Let. di Lev, VIII, 140'.

^{63/} Isto.

^{64/} SSPP I/1, 377, 379, 382, 384, 389.

^{65/} Kada Stjepan Vukčić podiže ostatak imovine 18.9. 1438.g. konstatira se da “od vseh više rečenih poklada više rečeni poklisarje vratiše nam knezu i vlastelom dubrovačciem sve zapise koje knez i vlastele dubrovački biehu učinili mnogopočtenomu spomenutju slavnomu velikomu vojevodi gospodinu Sandalju za zgora rečene poklade”, SSPP I/2, 48-49.

Sasvim sigurno je njihovo čuvanje dodatna mjera opreza koju su Dubrovčani primjenjivali prema svom novom susjedu, Stjepanu Vukčiću Kosači. Sačuvani pečaćeni list o Jeleninom ulogu 2.000 dukata 17.2. 1423.g. ide u prilog pretpostavci da nije otpisan, time i da nije podizan za života Sandalja Hranića.

Prikazi uslova depozita i oporuke ulagača su sadržajno bogatiji. Uslovi depozita pokazuju Sandaljevu namjeru da u svako doba kontrolira depozit, pa i na onim mjestima gdje se pojavljuje sa suprugom Jelenom kao ulagač. Takvo mjesto predstavlja zajednički ulog “od strane vojevodine i gospogje Jeljene”, 6.5. 1413.g., gdje se u uslovima depozita navodi da ulagači, “... hotješe ošt ovakoi dokolje se u životje gospodin vojevoda obreta da je voljan on uzeti vazda kom hokje ...”.⁶⁶ Kada se taj “zajednički ulog” otpisuje Pribislav Pohvalić to čini samo u Sandaljevo ime.⁶⁷ Pri prvom sređivanju depozita jula-augusta 1419.g., u jednom depozitu iz kojeg će se razviti zaseban Jelenin depozit, Sandalj samo oporukom obezbjeđuje Jelenu kao nasljednika. I taj list 1422.g. preuređuje da bi imenovao nasljednike poslije Jelenine smrti. Svojoj supruzi obezbjedio je zasebno poslovanje izdvajanjem 2.000 dukata i otvaranjem njenog depozita 17.2. 1423.g. Suprugu u poslovanju nije zanemarivao, iako je najvjerojatnije kontrolirao sve poteze u njenom zasebnom depozitu. U istom danu Sandaljevi zastupnici obavljaju potrebne transakcije u oba depozita supružnika.⁶⁸ Otuda bi se moglo pretpostaviti da svoj depozit Jelena nije mijenjala za života Sandalja Hranića, te da je u njemu imala svih 3.000 dukata kada je Sandalj umro. Svojoj ženi Sandalj je obezbjedio i kamate od uloženog novca na dobit u Dubrovniku.⁶⁹ O braku Sandalja i Jelene nisu zabilježeni neki značajni prelomi, niti na njih ukazuju podaci iz depozita ili ulaganja novca na dobit. Poučen iskustvom iz ranijeg zajedničkog depozita Sandalj se vidno osigurao u odlučivanju o svim kretanjima u depozitu. Supruzi, braći i plemenu, za iskazanu vjernost na vrijeme je osigurao materijalnu nagradu.⁷⁰

^{66/} SSPP I/1, 358-359.

^{67/} Isto, 359.

^{68/} Za 17.2. 1423., Isto, 369, 373-374, 388; a za 15.7. 1429.g., Isto, 375-377, 389-390.

^{69/} Tadić J., *Promet putnika ...*, 117; Krekić B., *Dva priloga ...*, 130.

^{70/} Tek iza Sandaljeve smrti Jelena aktivnije prilazi svome depozitu. SSPP I/1, 390-397. Kao ulagač novca na dobit pojavljuje se u Kotoru 1436.-1442.g., Stjepčević L.,-Kovijanić R., Hranići-Kosače u kotorskim spomenicima, *Istorijski časopis* 5, Beograd 1955, 311-321, 314-315; SSPP I/1, 395.

Uobičajeni uslovi s dubrovačkim obećanjem čuvanja deponirane imovine iz perioda 1406-1413., produžuju se i u ovim depozitima do 1419.g. Od tada ih Dubrovčani sadržajno proširuju. Ni jedan razlog na svijetu niti rat s Dubrovnikom ne može utjecati na volju ulagača i nasljednika ulagača da raspolazu deponiranom imovinom, a "... ovi poklad ki stavi vojevoda Sandal nekje poginuti ni na mnje doiti ni za ijednoga človeka volju segai svijeta ni za silu ni za zapovjed ni za prošnju ni za kupnju ni za ijedno djelo ali bi našega plemenitoga gospodina svete krune kralja ugarskoga ali gospodina turskoga ali zamorskoga ali bosanskoga ali koga godje gospodina segai svijeta ili koje vrste človeka tako stranijera tako gragjanina našega ...".⁷¹ U to iskušenje Dubrovčani za trajanja ovog depozita nisu ni došli.⁷²

Ono što karakteriše depozitnu proceduru u ovom razdoblju je neujednačenost oporuke u njima. Na osnovu njih se skoro svako ulaganje može smatrati zasebnim depozitom. Provedena četiri sređivanja depozita upravo su razvojno ujednačavanje oporuka i depozita u jednu, Sandaljevu cjelinu.

Sadržaj depozita

U depozit su ulagane dragocjenosti, srebro pliko i novac različitih vrsta. Dragocjenosti su ulagane u tri navrata, 1413., 1419. i 1433.g. U prvom ulaganju uložena su 2, u drugom 4 a u trećem 71 predmet. Dragocjenosti iz prva dva ulaganja su izuzeta do 17.2. 1423.g., dok je ulog iz 1433.g. izuzet iza smrti ulagača. Punih 10. godina dragocjenosti nije bilo u sadržaju depozita, što upućuje na stabilnu poziciju ulagača u zaleđu i drugačije shvatanje depozita. Raznovrsnost uložених dragocjenosti pokazuje zlatno i srebrno posuđe (13 stavki, 71 predmet) iz posljednjeg ulaganja 1433.g. Tri vrste čaša, ladice i krigele - svi po 12 predmeta -, upućuju na svojevrzni komplet, servis. To je ujedno i dio uloga koji poprukom ostaje Stjepanu Vukčiću i njegovim sinovima.⁷³

^{71/} SSPP I/1, 361, 363-364, 367-368, 370, 374, 376, 379, 381, 383.

^{72/} U promjenjenim okolnostima Dubrovčani i nasljednici Stjepana Vukčića su osjetili šta znači ugarski sekvistar, te pritisak Venecije, Aragonaca i Osmanlija da se pitanje depozita razriješi, vidi, Atanasovski V., Pad Hercegovine, Beograd 1979., 28-63.

^{73/} Vidi, Prilog II. Dragocjenosti u depozitu. Interesantnim se može smatrati prikazana težina dvanaest pozlaćenih uglastih čaša koje "potezaju" 23 l, 9 a, Isto. Iako su šest aksada činili jednu unču, prikazana ukupna težina podrazumjeva da je to, iako neuobičajeno ipak tačno navedeno.

Srebro pliko ulagano je u dva navrata 1413. i 1431. g. Ukupno je uloženo 2541, 4 u, tj. oko 83,5 kg. Sandalj ga nije nikako podizao. Prvi ulog srebra plika (1221, 5 u), time je u okviru depozita ostao sve do likvidacije, oko 24. godine. Između ova dva uloga je razmak od 18. godina, što otežava pokušaj procjene priliva srebra plika u Sandaljevu blagajnu. Moglo bi se prije zaključiti da je Sandalj, osim u Dubrovniku, i u vlastitoj riznici držao srebro. Pokušaj preračunavanja uloga novca i srebra u dukate 1413. g. nije uspio. Očito da je cijena srebra u toj kombinaciji bila problematičnija od ostalog monetarnog ravnjanja prema dukatu. Pribislav ga tada "sračuna" 8 dukata za litru. Cijena srebra koja se tada spominje nije pouzdan korektiv i može se shvatiti kao pokušaj ulagača da utiče na tadašnju cijenu srebra.⁷⁴

Od novca ulagani su dubrovački i kotorski dinari, mletački dukati i turske aspre. U okviru stanja imovine dubrovački dinari se češće kreću, ulagani su četiri, a izuzimani dva puta. U njihovom ulaganju postoji pauza u razmaku od 1419. do 1431. g. Njihovo prisustvo iza 1419. g. nije značajnije.⁷⁵ Registriranje njihovog prvog ulaganja maja 1413. g. je vrlo interesantno prikazano. Ono je dato ukupnom težinom od 5621, 9 u, što odgovara težini od 184, 5 kg. To je neobičan način prikazivanja dubrovačkog novca, kao jednog od najvažnijih činilaca monetarnog sistema u neposrednom dubrovačkom zaleđu. Moglo bi se pretpostaviti da njegov kvalitet nije ujednačen pa nije došlo do njihovog razvrstavanja i brojanja. Između dvije poznate težine dubrovačkog dinara iz 1383. i 1421. g., po prvoj to bi iznosilo oko 135.000 dubrovačkih dinara prosječne težine 1,366 gr, a po drugoj oko 148.000 dubrovačkih dinara prosječne težine 1,241 gr.⁷⁶ Bez obzira na preciznost ovih pokazatelja lako je zaključiti da se radi o velikom broju dubrovačkih novčića u okviru ovog uloga. On nije izgleda ni daleko od brojčanog iznosa poznatog iz zajedničkog depozita Sandalja, Anke i Katarine, pa se može pretpostaviti da se radi o istom novcu.

Kotorski dinari uloženi su u dva navrata 1413. i 1419. u sličnom iznosu (1.039 i 1.040 perpera), a izuzeti su 27.2. 1423. g. Ni njihov priliv nije velik.

Aspre, zagonetnog porijekla u rukama Sandalja Hranića, uložene oktobra 1413., izuzete su 4.1. 1423. g. Vidjeli smo kako je prilikom njihovog izuzimanja izbrojano nešto više, tj. 24.720 aspri. Da se zaista radilo o 24.247 aspri na to bi upućivalo i pomenuto monetarno ravnjanje aspri prema mletačkom dukatu koje je Sandalj pokušao nametnuti Dubrovčanima 1413. g., prilikom njihovog

^{74/} Za cijenu srebra vidi, Kovačević D., *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961., 169.

^{75/} Vidi, Prilog I.

^{76/} Rešetar M., *Dubrovačka numizmatika ...*, 388-389.

črtnopis ulaganja. Tada je 24.247 aspri Pribislav Pohvalić “sračunao” kao 660 dukata i 7 aspri, tj. po 40 aspri za 1 mletački dukat i ona je dodatna računica koja je Dubrovčanima bila prezentirana u cifri od 24.247 aspri.⁷⁷ I njihova prosječna težina bi prije pristajala toj cifri. Čitava kombinacija oko pretvaranja trećeg uloga u depozit s monetarnim ravnanjem prema mletačkom dukatu nije bila prihvatljiva za Dubrovčane, ali je vjerovatnije da je u vrijeme njihovog ulaganja bilo manje žurbe i uobičajenih uslova da čuvar depozita sadržaj ispravno prebroji. Najzad, aspre su, zbog svoga neujednačenog kvaliteta, imobilni dio depozita Sandalja Hranića u rukama Dubrovčana, i ne bi trebali pretpostavljati da su Dubrovčani koristili aspre za svoje transakcije.

Sasvim sigurno bi s tim u vezi problem dobio svoju dodatnu težinu da je brojanje početkom 1423.g. rezultiralo manjim brojem aspri. Otuda se njihovo vaganje našlo za Dubrovčane, ali i za Sandaljevog poslanika Grupka, kao dodatno osiguranje od eventualnih izmjena u prebacivanju aspri do Sandalja Hranića. Utvrđeno je da su težile 831, 2 u, 2 a, što bi odgovaralo težini od oko 27.282 grama. I onako rijetki podaci o kvalitetu aspri ovim bi dobili, barem kada je u pitanju njihova prosječna težina, još jedno kvalitetno uporište. U svakom slučaju, za 24.247 aspri registriranih pri njihovom ulaganju, “kako to i Sandalj zna”, prosječna težina aspre bi iznosila 1,125 grama. Prebrojavanje koje se navodi prilikom njihovog izuzimanja u iznosu od 24.720 aspri imalo bi aspre prosječne težine od 1,104 grama. U drugom slučaju to bi bila najniža prosječna težina koja bi bila poznata kroz podatke o asprama u Sandaljevim depozitima. Iz zajedničkog depozita Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine, tri uloga aspri imaju prosječnu težinu 1,136; 1,139 i 1,113 grama.⁷⁸ Presmjelom bi bila pomisao da je ovakav neujednačen kvalitet aspri u rukama Sandalja Hranića plod neke druge do trgovinske razmjene.

Prilikom ulaganja aspri 1413.g. u računici ulagača, dok je 40 aspri bilo ekvivalent za 1 mletački dukat, vrijednost dubrovačkog dinara prema mletačkom dukatu je bila u odnosu 36 dubrovačkih dinara za 1 mletački dukat.⁷⁹ Time bi u čitavoj računici ravnanje aspre i dubrovačkog dinara stajalo u odnosu 1,2:1. Dubrovčani nisu prihvatili ravnanje kompletnog uloga prema mletačkom dukatu, ali ono bi ipak, barem kada je novac u pitanju a ne srebro, odražavalo monetarno kretanje u zaleđu - na Sandaljevim posjedima.

^{77/} SSPP I/1, 360.

^{78/} Isto, 348.

^{79/} 1.100 perpera dubrovačkih dinara računato je kao 366 dukata i 24 dubrovačka dinara, Isto, 360.

To sve ipak ne pomaže da se riješi pitanje njihovog stjecanja i kolanja u rukama Sandalja Hranića. U Dubrovniku one u ovo doba nisu često u opticaju, niti su Sandalju bile potrebne u vrijeme intenzivnog prisustva Osmanlija u Bosni. Tek, potvrđujući prijem aspri, Sandalj navodi da ih je izuzeo “imajuće veliku potrebu” i pretpostavka bi bila da ih koristi za ekonomsko-političke transakcije s Osmanlijama u vrijeme rješavanje pitanja grada Sokola.

Kretanje dukata je trajnija ali i jedina jednosmjerna pojava u okviru ovog depozita. Oni se samo ulažu. Tek, prenošenje 2.000 dukata iz Sandaljevog u Jelenin poseban depozit februara 1423.g. jeste jedino “izuzimanje”. U sedam navrata Sandalj je ulagao dukate, najjači i najstabilniji novac na istočnoj jadranskoj obali. Bez, za Jelenu izdvojenih 2.000, ukupno je uložio 35.051 dukat u depozit. Od početnog ulaganja oktobra 1413. (5.702 dukata) do posljednjeg februara 1433.g. (8.731 dukat) kroz nepunih 19,5 godina pratimo rast iznosa za 29.349 dukata, ili u prosjeku preko 1.500 dukata godišnje.⁸⁰ Učestali i neprekidni rast, ukazuje na konstantan priliv dukata u Sandaljeve ruke. Nepoduzeta izuzimanja u čitavom periodu govore o njegovoj stabilnoj materijalnoj poziciji u zaleđu i pretvaranju klasične pohrane u štednju. Sandalj je pokušao, i zamalo uspio oktobra 1413.g., s trećim ulogom, da srebro i razne vrste novca u krajnjem slučaju i pretvori u dukate. Ipak je kod ulaganja novca na dobit 1426.g. glavnica od 18.000 perpera pretvorio u dukate.⁸¹

Zaključak

U okviru državnog depozita u Dubrovniku Sandalj Hranić se najduže zadržao od svih predstavnika iz zaleđa, zajedno s učešćem u zajedničkom depozitu s banicom Ankom i Katarinom, skoro pune tri decenije, u vremenskom periodu od 1406. do 1435.g. Na njegovu trajnu vezanost za depozit utjecalo je stečeno iskustvo u okviru ranijeg zajedničkog poslovanja. U njemu je shvatio prednost čuvanja i štednje imovine kod Dubrovčana kao ekonomsko-političku strategiju koja je doprinosila kvalitetu međususjedskih odnosa. Na takvu orijentaciju Sandalja upućuje političko prisustvo njegovih posjeda uz vrlo jake posredničke centre na istočnoj jadranskoj obali. Preko Dubrovnika posredništvo se koncentrično prenosi na Sandaljeve posjede koji postaju dodatna spona, tranzit i međuprostor prema dubini zaleđa civilizacijski usmjerenog na

^{80/} Vidi, Prilog III. Dukati u depozitu.

^{81/} Krekić B., Dva priloga ..., 130.

jadranske pravce. Izgrađenu političku poziciju u okviru bosanskog kraljevstva, u pojačanim vezama zaleđa i Dubrovnika tokom prve polovine XV. stoljeća, Sandalj iskorištava interesno i strateški, shvatanjem i prihvatanjem naprednijih modela i tokova koje nosi razvijeno mediteransko tržište. U tom okviru dešavaju se krupne promjene u mentalitetu bosanskog feudalca, velikog vojvode Sandalja Hranića, kojeg sve češće pratimo kao vještog poslovnog partnera i diplomatu.

Depozit 1413.-1435. Sandalj otvara simboličnim ostacima iz ranijeg zajedničkog depozita, da bi već u toku 1413.g. stvarao intenzivnu praksu pohrane imovine koja ukazuje na raznorazne izvore prihoda i štedišu po opredjeljenju. Najznačajnija pauza Sandaljevog prisustva u depozitu je u periodu od kraja 1413. do početka 1419.g. Ona pada u vrijeme velikih prijeloma u bosanskom kraljevstvu u kojemu se Sandalj Hranić, vojvoda - ratnik, još više učvrstio. Od 1419.g. pa do kraja života Sandalj je nastavio s ulaganjima ostavljajući nasljednicima solidnu polaznu osnovu za budućnost.

U odnosima između Dubrovnika i Sandalja Hranića godina 1419. predstavlja najtješnje dotadašnje međususjedske veze. One su krunisane prodajom Sandaljeve polovine Konavala i još većim uvlačenjem zaleđa u moderne bankarske tokove. Sandalju novac od prodaje nije prijeko potreban, on ga ulaže pola na dobit a pola u depozit. U potezima Sandalja Hranića prodaja Konavala time dobija izgled definisane ekonomsko-političke strategije. Slični su i njegovi potezi u 1423. i 1426., a najistaknutiji u 1431.g. kada poslovno prilazi dubrovačkom savezu protiv Radoslava Pavlovića.

Sandaljeva odlučujuća uloga u okviru depozita bila je dosljedna. Suprugu je vidno osigurao zasebnim depozitom i kamatama od uložених sredstava na dobit. Nasljednicima, braći i njihovom potomstvu, te “plemenu” Kosača, obezbjedio je nagradu za iskazanu vjernost, uvrštavajući ih “kao krv” u oporuke.

Razgranato poslovanje u Dubrovniku, Kotoru, Drijevimu, Olovu, prisustvo “poslovnog menadžera” - zastupnika -, Pribislava Pohvalića u skoro svim poslovnim transakcijama, te prilično razgranata mreža poslanika koja se pominje u Sandaljevoj službi ukazuju na razvijenu administraciju i kancelariju na dvoru Sandalja Hranića, kao polaznu osnovu u operacionaliziranju poslovanja i u Dubrovniku.

Uprkos mnogim razgranatim i nešto manje poznatim transakcijama, depozitna procedura se pokazuje kao uhodan, jasan i ustaljen sistem poslovanja među partnerima. Depozit karakteriziraju višekratna ulaganja s različitim uslovima depozita, prije svega oporuke, četiri sređivanja stanja depozita i

preživljavanje ulagačeva četiri uloga s različitom oporukom. Veći broj zasebnih uloga, u dva navrata čak četiri, egzistiraju i kao posebni depoziti. Otuda se četiri sređivanja depozita čine kao mali poslovni vrhunci, koji razvojno čine samo polazišta za daljnje izmjene. Kretanje u depozitu ukazuje i na kvalitet međususjedskih odnosa u kojima su obje strane strateškim interesom zadovoljne.

Sadržaj depozita se razvojno uvećavao bez obzira na izvršavana izuzimanja. Povremeno se ulažu i izuzimaju dragocjenosti, dubrovački i kotorski dinari te aspre. Trajnija orijentacija ulagača izražena je ulaganjem srebra plika i dukata. Ulaganje dukata ima najstabilnije uzlazno kretanje. Dukati su ulagani u sedam navrata i kroz dvadesetak godina dostigli su iznos od 35.051 dukat. Ulaganje dukata ukazuje na štednju, redovan priliv i stabilnu materijalnu poziciju ulagača.

Stabilna materijalna pozicija ulagača u zaleđu je ujedno i značajno opterećenje u sagledavanju kvaliteta podataka iz njegovog depozita u kontekstu širih ekonomsko-političkih kretanja kojima su ulagač i njegov materijalni status na kušnji.

Prilog I. KRETANJE U DEPOZITU SANDALJA HRANIĆA 1413.-1435.g.

Početna ulaganja	
1. 24.1. 1413.g. (SSPP, I/1, 357)	Ukupno u četiri početna ulaganja
- Ikonica 11, 11 u	24.1. 1413. - 29.1. 1419.g. :
- Konjska oprema 231, 9 u	
2. 6.5. 1413.g. (SSPP, I/1, 358-359)	- Ikonica 11, 11 u
- dubrovačkih dinara 5621, 9 u	- Konjska oprema 231, 9 u
3. 30.10. 1413.g. (SSPP, I/1, 360-362)	- 2 čabra 441, 2 u
- srebro pliko 1221, 5 u	- 2 pehara 171, 6 u
- 24.247 aspri,	- srebro plika 1221, 5 u
- 5.702 dukata,	- 24.247 aspri
- 1.039 perpera kotorskih dinara,	- 5.702 dukata
- 1.100 perpera dubrovačkih dinara.	- 2.079 perpera kotorskih dinara,
4. 29.1. 1419.g. (SSPP, I/1, 363-364)	- 6.060 perpera dubrovačkih dinara,
- 4.960 perpera dubrovačkih dinara,	- 5621, 9 u, dubrovačkih dinara.
- 1.040 perpera kotorskih dinara,	

HERCEGOVINA

čirscopis

- 2 čabira srebrna 441, 2 u
- 2 pehara srebrna 171, 6 u

Prvo sređivanje depozita, juli-august 1419.g.

Izuzeto: - 3.000 perpera dubrovačkih dinara,
- 5621, 9 u, dubrovačkih dinara.

Uloženo: - 6.000 dukata.

~~Novo stanje svedeno je na dva lista (ulaganja, depozita): 1a, 2a.~~

1a.	2a.
29.7. 1419.g. (SSPP, I/1, 365-366)	28.7. 1419.g. (SSPP, I/1, 366-367)
- 2.000 dukata,	- 3.060 dubrovačkih perpera,
- Ikonica 11, 11 u	- 2.079 kotorskih perpera,
	- 24.247 aspri,
	- 9.702 dukata,
	- srebra plika 1221, 5 u
	- 2 čabira 441, 6 u
	- 2 pehara 171, 9 u
	- konjska oprema 231, 9 u

Nove izmjene

3a. ulaganje: 6.5. 1422.g. (SSPP, I/1, 372-373)
- 2.840 dukata

Izuzimanja: 9.5. 1422.g. (SSPP, I/1, 371-372)
- 2 čabira 441, 2 u
- 2 pehara 171, 6 u

4.1. 1423.g. (SSPP, I/1, 368-369)
- 24.247 aspri.

Drugo sređivanje depozita 17.2. 1423.g

Izuzeto: - 2.079 kotorskih dinara,
- Ikonica 11, 11 u
- Konjska oprema 231, 9 u
- 2.000 dukata, (prenosi se u zaseban Jelenin depozit)

Ostatak depozita iz tri uloga (1a, 2a, 3a) prenosi se u jedan depozit Sandalja Hranića.

17.2. 1423. g. (SSPP, I/1,373-374)

- 12.542 dukata,
- 3.060 dubrovačkih perpera,
- srebro plika 1221, 5 u

Daljnje izmjene, treće (26.2. 1426.) i četvrto sređivanje (15.7. 1429.g.)

U periodu od 17.2. 1423. g. do 15.7. 1429. g. izvršeno je ulaganje 4.020 dukata. 26.2. 1426. i kasnije, do, i 15.7. 1429. g. izuzeto je 3.060 dubrovačkih perpera. Poznato stanje pokazuje tek četvrto sređivanje depozita od 15.7. 1429. g. (16.562 dukata i srebra plika 1221, 5 u). Četvrto sređivanje je polazni ulog imovine koja preživljava Sandalja Hranića.

Ulaganja u depozit koja ostaju iza Sandalja Hranića:

I. 15.7. 1429.g. (SSPP, I/1, 375-377) - 16.562 dukata, - srebra plika 1221, 5 u. II. 10.11. 1429.g. (SSPP, I/1, 377-379) - 3.000 dukata. III. 6.2. 1431.g. (SSPP, I/1, 380-382) - 6.758 dukata, - 4.266 dubrovačkih perpera, - srebra plika 1311, 11 u. IV. 21.2. 1433.g. (SSPP, I/1, 382-384) - 8.731 dukat, - zlatno posuđe (3 stavke sa 5 predmeta ukupne težine 261, 8 u, 3 a) - srebreno posuđe (8 stavki sa 66 predmeta ukupne težine 2111, 7 u.	Sandaljeva zaostavština u okviru državnog depozita u Dubrovniku Ukupno: - 35.051 dukat, - 4.266 dubrovačkih perpera, - srebra plika 2541, 4 u, - zlatnog posuđa 261, 8 u, 3 a - srebrnog posuđa 2111, 7 u.
--	--

Prilog II. Dragocjenosti u depozitu

(A - stavke; B - opis; C - broj predmeta; D - težina)

A	B	C	D
1	IKONICA zlatna s likom pšate gospo i s mnogim drugim likovima, sa 7 balas i 6 balasina i sa 10 im iraklovi sa 26 zrna bisera (ikonica zlatna "kamenijem iz bisera kako zgoda piše	1	11, 11 u
2	KONJSKA NAPRAVA, uzda, posina i polka i sa srebrnom pšate i valogvozdena i sa glavi trak svileni putki biserni drobni ("naprava konjska srebrnom pozakljena")	1	231, 9 u
3	PAERI srebrni ("kabl srebrni")	2	441, 2 u
4	PEHARI veliki srebrni sa kapcima i čimama ("dva pehara četirikapci", "dva bahara bijak")	2	171, 6 u
5	BUKARI srebrni sa pokrivačima dječjim pšate	2	151, 8 u 3 a *
6	KONA IICE srebrna sa pokrivačima i njima 20 "im ulov" srebrnih	2	371, 6 u *
7	KRUGLE srebrne pšate	12	341, 11 u 3 a *
8	PAŠE sitne sa pšate	12	151, 4 u 3 a *
9	PAŠE euglaste pšate	12	231, 9 a *
10	PAŠE okrugle srebrne - pšate - bijele	10 2	ukupno sve PAŠE 371, 8 u 2 a *
11	LADICE bijele srebrne	12	341, 7 u 4 a *
12	ZDJELE srebrne dječjim pšate	2	121, 7 u *
13	ZASIRUG zlatni s pokrovom	2	ukupno svih pet predmeta
	ZDJELE zlatne	2	
	KRICLA zlatna s pokrivačima i s kamenikom sa finom	1	261, 8 u 3 a **

* Za stavke označene zvjetdicom data je ukupna težina 2111,7 u.

** Jedan zastrug i jedna zdjela zlatna teže 111, 6 u, 5 a, (SSPP I/2, 46).

Prilog III. Dukati u depozitu

Vrijeme	Transakcija	Iznos	Stanje	Vrijeme trajanja stanja
30.10.1413.	ulaganje	5.702	5.702	od 30.10.1413. do 27.7.1419
27.7.1419.	ulaganje	6.000	11.702	od 27.7.1419. do 6.5.1422.
6.5.1422.	ulaganje	2.840	14.542	od 6.5.1422. do 17.2.1423.
17.2.1423.	izuzimanje	2.000	12.542	17.2.1423.
od 17.2.1423. do 15.7.1429.	ulaganje	4.020	16.562	od 17.2.1423. do 10.11.1429.
10.11.1429.	ulaganje	3.000	19.562	od 10.11.1429. do 6.2.1431.
6.2.1431.	ulaganje	6.758	26.320	od 6.2.1431. do 21.2.1433.
21.2.1433.	ulaganje	8.731	35.051	od 21.2.1433. do 20.4.1437.*

* Početak likvidacije Sandaljeve zaostavštine u depozitu.

Esad KURTOVIĆ

Kretanje u depozitu Sandalja Hranića u Dubrovniku 1413.-1435.g.

Z a k l j u č a k

U okviru državnog depozita u Dubrovniku Sandalj Hranić je najprisutniji predstavnik zaleđa. Kroz nepune tri decenije učestalim ulaganjima i trajnom orijentacijom proširio je klasično deponiranje i zaštitu imovine u štednju. Depozit 1413-1435.g., kombiniran s ulaganjem novca na dobit, te razgranato poslovno prisustvo u zaleđu i Jadranu ukazuje na izgrađenu ekonomsko-političku strategiju na Sandaljevom posjedu, kao prelaznom prostoru u odnosima razvijenijih primorskih centara i unutrašnjosti srednjovjekovne Bosne. Deponiranje i ulaganje novca na dobit sredstava dobijenih za prodaju Konavala ukazuju na promjene u mentalitetu istaknutog predstavnika feudalne sredine.

Zahvaljujući praćenju depozitne procedure podaci iz depozita Sandalja Hranića 1413-1435.g. dobijaju potpuniji smisao. Prema poznatim podacima kretanje u depozitu postaje preglednije i afirmativnije. Trajnija orijentacija ulagača izražena je ulaganjem srebra plika i mletačkih dukata, koji imaju jednosmjerno kretanje. U okviru depozita Sandalj dosljedno zadržava odlučujuću ulogu. Supruzi obezbjeđuje zasebno poslovanje, a braći i njihovom potomstvu, te "plemenu", za iskazanu vjernost oporučno ostavlja deponiranu imovinu.

DIE BEWEGUNG IN DEM DEPOSIT VON SANDALJ HRANIĆ
IN DUBROVNIKU 1413 -1435

Zusammenfassung

IM RAHMEN DES STAATLICHEN DEPOSITEN IN DUBROVNIK IST SANDALJ HRANIĆ DER MEIST ANWESENDE VERTRETER DES HINTERLANDES. IM LAUFE FAST DREI JAHRZENTE ERWEITERTE ER DURCH HÄUFIGES EINLEGEN UND DAUERHAFTES ORIENTIEREN DAS KLASSISCHE DEPOSITIEREN UND DEN SCHUTZ DES VERMÖGENS INS SPAREN.

DAS DEPOSIT 1413 - 1435 KOMBINIERT MIT DEM GELDEINLEGEN AUF GEWINN, DANN AUSGEBREITETE GESCHÄFTLICHE ANWESENHEIT IM HINTERLAND UND AN DER ADRIA, WEISEN AUF AUSGEBAUTE WIRTSCHAFTLICH POLITISCHE STRATEGIE AUF SANDALJ HRANIĆ BESITZTUM, ALS DEM ÜBERGANGSGEBIET IN DEN BEEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN MEHR ENTWICKELTEN MEDITERRANISCHEN ZENTREN UND DES INNEREN DES MITTELALTERLICHEN BOSNIENS. DAS DEPOSITIEREN UND GELDEINLEGEN AUF GEWINN DES GEWONNENEN GELDES FÜR DEN VERKAUF VON KONAVLI, WEISEN AUF VERÄNDERUNGEN IN DER MENTALITÄT DES HERVORRAGENDEN VERTRETER DER FEUDALEN MITTE.

DANK DER BEFOLGUNG DER DEPOSITENPROZEDUR GEWINNEN DIE ANGABEN AUS DEM DEPOSIT VON SANDALJ HRANIĆ 1413 - 1435 IHREN VÖLLIGEN SINN. DAS BEWEGEN IM DEPOSIT LAUT BEKANNTEN ANGABEN WIRD ÜBERSICHTLICHER UND AFFIRMATIVER. DAS DAUERHAFTERE ORIENTIEREN DES EINLEGER KOMMT ZUM AUSDRUCK DURCH EINGELEGEN VON SILBER PLIK UND VENEZIANISCHEN DUKATEN, DIE EINE RICHTUNG HABEN. IM RAHMEN DES DEPOSITEN, BEHÄLT SANDALJ HRANIĆ DIE ENTSCHEIDENDE ROLLE. DER EHEFRAU ERMÖGLICHT ER EIGENES GESCHÄFTSFÜHREN, DEN BRÜDERN UND IHREN NACHKOMMEN, UND DEM „STAMM“ TESTAMENTARISCH HINTERLÄSST ER, FÜR DIE GEZEIGTE TREUE DAS DEPOSITIERTE VERMÖGEN.

Nermina MUJEZINOVIĆ

BLAGAJ KOD MOSTARA

“A se ovo pisa
Sužanj koji se ne raduje
Nek bude potonji sužanj
Što izgubio nadu je “

“Vrsan Kosarić, sužanj u tamnici Stjepangrada kod Blagaja”, kaže Mak Dizdar, “uspio je u tami svoje ćelije da u miljevini ureže nekoliko riječi o svom bolu i beznađu. Vrijeme je natpis izgrizlo i izlizalo, ali nam je od njega ipak ostalo toliko da i danas možemo saučestvovati u bolu nepoznatog sužnja.” Natpis usječen u kamen počinjao je riječima:”A se pisa Vrsan Kosarić, sužanj koji se ne raduje ...”

Pisan je ovaj zapis u XIV ili XV vijeku. Pjesnik kaže: čini se kao da je misao Vrsana Kosarića naglo prekinuo udar mača ili sablje; šest stoljeća kasnije, Mak Dizdar dodao je zapisu kraj koji je vjerovatno postojao i izbrisan vremenom. Jer i u dobu kada su na Bosnu i Humsku zemlju sa sve četiri strane svijeta motrile grabljive oči, i u dobu kad su “dobri Bošnjani” bili progonjeni, a crkva bosanska anatemisana, zabra-njivana i ubijana, i u dobu dobra, i u vremenu nesreća, morala je postojati nada. Sužanj na zidu tamnice u stjepangradskoj tvrđavi progovorio je kroz vijekove, Zapisom o nadi, slovom nekog drugog “dobrog Bošnjana”, jer ljudi i zemlja nikad ne mogu prestati u beskraju vremena.

Priče o događajima i stvarima obično imaju početak i kraj; samo su priče o gradovima rijetko ograničene tačkom i velikim slovom; jer, trajući u vremenu, gradovi se pojavljuju u ovom ili onom obliku, s žarištem koje se pomjera s mjesta na mjesto - nekad je to vrh brijega, nekad riječna dolina - no nikad se ne završavaju.

Smješten u jugoistočnom dijelu nepravilnog trougla Bišća-polja, između Mostara i Bune, Blagaj je neobično i bogato prirodno područje. Raznolikog je reljefa, morfološki zanimljiv, ima prijatnu mediteransku klimu blagih zima. Na ovom, relativno malom prostoru, nalazimo izražene kraške forme sa strmim padinama (blagajsko brdo-Stjepa-ngrad), ali i ravna ili blago zaravnjena dolinska ili priobalna područja. Rijeka Buna, kratkog toka, izražene bistrine i visoke kvalitete vode, stanište je velikog broja rijetkih i endemskih vrsta najvišeg svjetskog ranga (mekousna pastrmka, podustva, glavatica). Ispod jasnog neba, a iznad vrha litice, u međuprostoru između konačnog i beskonačnog, oko zidina blagajske utvrde, prolijetali su nekad i orlovi, izlazeći iz stijene iznad vrela. Prolazeći kroz čudesnu kasabu daleke 1663. godine, Čelebija je ostao zadivljen njenom prekrasnom prirodom; u Seyahatnami, on opisuje mjesto u kojem orlovi ne bježe od ljudi i gdje je moguće ostvariti svaku želju ako ribe pojedu ovčiju džigericu koja im je bačena. U svijetu, tako milostivo obdarenom ljepotom i raznolikošću, s juže strane tvrđave, prostirale su se nekad i čitave šume stabala narova; nastajale i nestajale, "Te aleje i šipovina", kaže Čelebija, "same od sebe rastu i, iščezavaju".

Dobri uslovi za život i povoljan geografski položaj, svakako su elementi koji uslovljavaju dug kontinuitet naseljenosti na ovom području. Šira teritorija naseljena je od prahistorije; Zelena pećina kod Blagaja, zajedno sa Crvenom stijenom, predstavlja jedno od najznačajnijih neolitskih pećinskih staništa na zapadnom dijelu Balkana. Ove spilje spominju se još 1454.g., u povelji aragonskog kralja Alfonsa V, zajedno sa Blagajem i utvrdama.

* * * * *

Kada pak vidjesmo pismo koje do tada vidjeli nismo

Pred naše oči stiglo iz vremena davna i daleka

Duga i golema šutnja neka

Među nas

Ude

* * * * *

Kao što sunce, kiše i vjetrovi utiču na boju kamena, kao što rijeka zaobljava njegove oštre bridove tako se ovdje vijekovima, unutar prirodnog okruženja,

formirala fizička struktura, vremenom gotovo srasla sa okolišem; koristeći komparativne prednosti područja nekad instinktivno, a nekad smišljeno, te uzimajući najbolje što ono ima, ljudi su, kroz nadmudrivanje i igru s prirodom, ne toliko gradili koliko ugrađivali, što je rezultiralo specifičnim autohtonim izrazom koji, prije svega, odražava konkretan prostor, svjedočeći pri tom i o određenom vremenu.

Tako, nemoguće je govoriti o kulturno-historijskom naslijeđu Blagaja, zaobišavši njegove prirodne vrijednosti; jer, posebna kvaliteta ovog mjesta jeste baš u izvrsnoj koegzistenciji naturalnog i artificijelnog, u jednoj smišljenoj integraciji fizičke strukture u pejzaž.

* * * * *

Muk taj prekida tad jedan smiren i smion glas -
Ovaj stari zapis kao daje risan
Kao da rukom dijaka da
I nije
Pisan

* * * * *

Genezu naselja koje danas nazivamo Blagajem možemo sa sigurnošću početi pratiti od perioda antike. Naime, prvobitna utvrđena struktura koja se nalazila na mjestu kasnijeg srednjovjekovnog Stjepangrada oko kojeg će se i razviti Blagaj, upravo je rimski CASTRUM formiran u IV stoljeću. Period od IV-VI vijeka za Rimsko carstvo bio je pun nemira i opasnosti; pred najezdama varvarskih plemena, car će na granici blizu lijeve obale Neretve, izgraditi utvrđeni limes. U nizu utvrda, sačinjenom od gradova Stoca, Koštura, Blagaja na Buni zajedno sa Malim gradom i Biograda kod Konjica, sam Blagaj je bitna karika, koja predstavlja značajno vojno uporište. Prirodno utvrđen sa tri strane, CASTRUM je imao pristup samo sa istoka. Pri gradnji je slijedena konfiguracija terena, te on nije ni na koji način dotjerivan.

Tijekom arheoloških istraživanja, konstatovane su brojne preinake i dogradnje originalne strukture odnosno, tragovi najmanje četiri epohe. Faze razvoja i narastanja mogu se prepoznati usporedbom strukture zidova. Osnovnu gradnju koju datiramo u četvrto stoljeće, karakteriše slojeviti OPUS INCERTUM. U ovom su periodu nastala tri lepezasta čeonu tornja, isturena prema vani i znatno manje ka unutrašnjosti, kod kojih je debljina frontalnih zidova 190 - 200 cm, a onih na bočnim stranama, 130-140 cm. Dva manja istaknuta tornja locirana zapadno od ovih konstrukcija imala su, pretpostavlja se, zaštitnu funkciju sprečavajući prodor neprijatelja u zapadni dio utvrde. U

sjevernom tornju nalazio se ulaz. Prvoj građevinskoj fazi pripada i objekat kvadratne osnove, koji je u prizemlju imao cisternu. Znatno izmijenjen u osmanskome periodu, originalno je, vjerovatno, funkcionirao kao stambena kula sa dvije etaže iznad prizemlja, služeći posljednjim uporištem posadi u slučaju prodora napadača unutar tvrđavskih zidina. Još dvije građevine, locirane uz sjeverni zid, pripadaju najstarijem sloju.

Poslije 535. godine, produžen je lanac utvrda unutar kojeg je izgrađena prvobitna blagajska forfikacija. Justinijanov limes time zaštićuje granicu prema istočnogotskoj državi, te su, vjerovatno, u tom kontekstu, iz vojno-strateških razloga, započele adaptacije postojeće strukture. Za ovu fazu je karakteristična tehnika OPUSS PICATUM ("ribljakost") - blokovi su nakošeni i slagani u redove. Dolazi do opravki i ojačavanja postojećih bedema, a dograđen je još jedan objekat uz sjeverni zid.

Kompleks Stjepangrada upotpunjavalo je još jedno utvrđenje. Takozvani Mali grad, smješten je na pašnjaku Crna ljut, 1,5 km istočno od naselja. Fortifikacija koja je štitila pristup Blagaju, znatno je manjih dimenzija i, vrlo slabo očuvana. Danas postoje samo prizemni fragmenti stambenog objekta i dio tornja. U temeljima zidova pronađeni su blokovi slagani u kasnoantičkoj tehnici "riblja kost", što upućuje na šesto stoljeće kao vremenski okvir nastanka originalne strukture.

Arheološka istraživanja šireg područja lokaliteta potkrijepila su dataciju objekta; na terenu je nađeno dosta TEGULA, kojim su bile pokrivanе krovne površine, kao i rimske opeke.

Iskopavanjem je utvrđeno i postojanje naselja na prostoru između dva kastruma; temelji stambenih objekata ukazuju na karakteristike ilirske gradnje: ovalne ili četvrtaste osnova i tehnika zidanja u suhozidu, bez upotrebe maltera.

Dvije utvrde sa naseobinom, funkcionirale su, dakle, u ovom periodu kao cjelina. Kasniji razvoj grada zahvatit će šire područje, te biti usmjeren i u drugim pravcima.

* * * * *

Potome drugi o zapisu će u nedoumici reći o tome-

Ovaj zapis kao da ne ide s lijeve strane na desno

On teče bez brige s desna na lijevo Naopako

Kome je ovaj zapis pisan tako

Kome

* * * * *

Zlatni vijek grada na litici, početak će, međutim, nešto kasnije. U zapisima Konstantina Porfirogeneta spominju se dva grada iznad vrela: Bona i Hum što odgovara lokalitetima današnjeg Stjepangrada i Malog grada.

Naime, u X stoljeću, Blagaj, odnosno, Bona ili Buna je prestonica Zahumlja te se, uz Bišće, javlja njegovim najvažnijim političkim centrom. Zahumlje je, iako promjenljivih teritorijalnih granica od X-XII stoljeća, zahvatalo prostor približno od Mostara do Dubrovnika.

O značaju Blagaja i bišćanskog dvora svjedoče različiti materijalni ostaci otkriveni prilikom iskopavanja, te povelje i dokumenti koji su ovdje izdavani. U selu Kosoru, nedaleko od Blagaja, pronađena je kamena sudačka stolica, a na lokalitetu Podgrada - Bišća, zlatni prsten s gravurom, vjerovatno pečatnjak, za koji se pretpostavlja da je pripadao humskim knezovima.

* * * * *

Prevarit će se ipak svi oni čitači koji ga
Sa desne strane na lijevu čitali budu-
Reći će treći pomalo zbunjen
I pomalo
U čudu

* * * * *

1912. godine fra Ivo Božić, župnik iz Blagaja, našao je, u blizini ruševina bišćanskog dvorca, jednu oštećenu ploču s natpisom, koji je sačuvan samo u fragmentima, pa je njegovo čitanje nesigurno. Natpis je protumačio M. Vego, koristeći neke historijske činjenice i narodno predanje, te tako rekonstruirajući historijske događaje. Dio teksta usječenog u kamen:

“..zidah crkv’
svetago Kuzme i Damjana,
u svojih selijeh..”

odnosi se, vjerovatno, na gradnju crkve Sv. Vrača Kuzmana i Damjana, koja bi se vremenski mogla datirati u XII stoljeće. I drugi izvori potvrđuju ovakvu mogućnost; prema M. Vegi, “Orbini piše da, je zahumski; župan Jurko zidao je crkvu Sv. Kuzme i Damjana...”

Podignuta u blizini vrela i bišćanskog dvorca, građevina je bila posvećena

Kuzmanu i Damjanu, svetim "vračima", vjerovatno, posebno popularnim u narodu. Ovaj kult, možda je bio vezan za ljekovita svojstva vode ili čudotvorne moći termalnih izvora; tamo gdje se pojavljuju ovakvi sakralni objekti, susrećemo toponime "Vrelo", "Vrači", itd. U časopisu "Bosanska vila" iz 1898. godine, objavljen je tekst o Blagaju, u kojem je seoski učitelj Savo Semiz zabilježio slijedeće predanje:

"U Blagaju, u mahali Podgrađe, idući u Mostar, ima vrelo, koje se zove Vrači. Tu blizu ima razvalina, za koju govore da je bio dvorac bosanskog kralja, što je tu i umro. Kad su ljudi tuda sadili vinograde, našli su dosta grobova, a jedan je bio u istesanom sanduku od kamena. Osim toga, narod pripovijeda, kako je tu bio manastir koji je bio posvećen Vračevima Kuzmanu i Damjanu te da je od toga ostalo i ime vrelo. Tu ne može dobro da rodi grožđe, govore, zbog toga što je na toj zemlji bio manastir."

* * * * *

"Gle zapis ovaj tajni iz tamnih i drevnih vremena
Kao da niče pred nama iz dna nekog mutnog sna
Njegovi znaci su kao iz kakvog pisma
U zrcalu gledana -
Šapnuše slava
Tiha i ledena
Usta
Jedna"

* * * * *

Tijekom čitavog jednog stoljeća možemo pratiti živu diplomatsku i političku aktivnost na bišćanskom dvoru; pohode ga bosanski banovi i kraljevi. Prigodom ovih posjeta, često je dolazilo do pregovora bosanskih i dubrovačkih poglavara. U julu 1327. g., Stjepan II Kotromanić došao je u Blagaj; svečano poslanstvo iz Dubrovnika s darovima u vrijednosti od 300 perpera čekalo je bosanskog bana na bišćanskom dvoru. 1328, 1395, te 1399. i 1403. kralj Tvrtko I, kralj Dabiša i kralj Ostoja bit će, također, njegovi gosti. Tada bi duž rijeke plovile barke koje su lovile ribu za kraljev sto.

U ovom periodu nastala su dva značajna dokumenta; 1328. godine, kralj Tvrtko I izdao je Dubrovčanima povelju "...u Bišću u Podgradi...". Nakon pregovora vojvode Sandalja Hranića sa Mlečanima, nastao je i drugi dokument,

povelja "U našem gradu Blagaju", historijski vrlo bitan, jer se ime Blagaj ovdje spominje prvi put.

Kako možemo zaključiti, od XI do XIV stoljeća Blagaj sa Bišćem je centar zbivanja u Humskoj zemlji; najsajnije njegovo razdoblje, međutim, početak sa Sandaljem Hranićem, a svoju kulminaciju dostići za vrijeme vladavine Stjepana Vukčića Kosače, poznatog u tradiciji kao "herceg Šćepan".

O posebnoj važnosti Stjepanograda u tom periodu svjedoče i rezultati arheoloških iskopavanja 1965.g., kada su otkriveni ostaci kraljevske palače, smještene unutar tvrđavskih zidina. Prepravke na blagajskoj utvrdi, te ojačavanje i dodatno utvrđivanje strukture Malog grada, također će biti preduzimate u XV stoljeću. Ove intervencije možemo okarakterizirati kao treću građevinsku fazu. Zidovi iz ove epohe rađeni su od uredno sleganog lomljenog kamena. Frontalni bedemi s vanjske strane će biti ojačani, a uz sve zidove iz IV stoljeća, dozidane kose potpore u podnožjima. Zapadni toranj je znatno izmijenjen i dodate su neke nove gradnje.

* * * * *

A peti od nas iz čvrstih pesti i drhtavih prsti
Ogledalo spasonosno i jasno
Nehotice na tle
Pusti

Prepoznavši u tome trenu u njemu
Izgubljeno
Svoje
Davno
Lice

* * * * *

"..I reče mi - postaviti opet u moje ruke vlasteli i ine sluge i gradove i prihodke i vse čim je odašao bio od mene...

I reče mi - da će od sijem sega biti vjeran polag mene gospodaru velikomu i menije ...roditelju svojemu, poslušan i ugodan..."

19.jula 1453.godine, sastavljen je dokument, koji je "u gušćije pero" diktirao sam Stjepan Vukčić Kosača. Ovom poveljom o miru, herceg je, "pravo i istinijo, nelicemjerno", svojoj supruzi i sinu, i svoj vlasteli koja je ustala protiv njega vezavši se za Dubrovnik, oprostio nevjerstvo, pred djedom bosanskim i pred dvadeset i četitri svjedoka, među kojim je bilo dvanaest plemića.

Stjepan Vukčić Kosača, sinovac i nasljednik Sandalja Hranića, čija

vladavina traje od 1435. do 1466. godine, najveći dio vremena provodio je u Blagaju. Jedna od ličnosti, podjednako zanimljivih za nauku i za tradiciju, Herceg je, koliko vladar i političar u historijskim studijama, toliko i običan čovjek, živ u pričama koje se stoljećima govore djeci tiho, u kratkom trenu kada noć smijeni dan a miris vrijeska s prvim vjetrom dođe pod svaki prozor.

Jedan od čestih motiva koji se javlja u narodnom predanju vezanom za hercega Šćepana jeste njegovo čuveno blago, po kojem je, shodno nekim verzijama, grad i dobio ime.

Ako na svijetu postoji mjesto koje bi plahe riječne vile sa stranica napisanih i nenapisanih bajki za sebe bez straha izabrale, onda je to baš stijena ispod koje izvire Buna. Priča o tajnom prolazu kojim je herceg išao u pećinu nad izvorom da sluša tkanje svoje sestre na stanu od čistog zlata, lijepa je gotovo kao i rijeka sama. Legenda kaže da su hercegovu sestru poslije smrti zamijenile vile, i dugo se, dugo poslije toga čuo zvuk tkačkog stana iz pećine.

“...Očistiv i sjediniv srce moje..

Tko su godje i kako su godje i po koji godje način odstupili od mene...

Pravo i istinijo i ne licemjerno, prostih....”

Pad bosanskog kraljevstva 1463. godine naznačit će ulazak u razdoblje korjenitih promjena i u Humskoj zemlji; nakon bitke koja se odigrala 3.6.1466. godine, za Blagaj i najveći dio sjeverne Hercegovine počinje kvalitativno nova epoha, obilježena sasvim drugačijim civilizacijskim kretanjima. Naselje će se tako razvijati u skladu sa promijenjenim historijskim, socijalnim i političkim prilikama, po principima osmanskog urbanizma i pod uticajima islamske kulture i tradicije, te stilskih, tipoloških i kompozicionih karakteristika osmanske arhitekture. U okviru koji je, jedini tako ravnodušan prema vlasti i politici, u okviru prirodnog, nastaje jedna vrlo specifična struktura, bazirana na autohtonoj - zatečenoj tradiciji, te oplemenjena importiranim elementima, od kojih će, vremenom, u sintetičkom procesu kroz domaću interpretaciju i prilagođavanje, biti formiran autentičan arhitektonski i likovni izraz.

Kontinuitet razvoja Blagaja ne prekida se ni u Osmanskom periodu; u kontekstu prostorne i društvene hijerarhije karakteristične za zemlje osmanske imperije, on će ponovo zadobiti administrativni i politički značaj.

Naime, dolaskom šerijatskog sudije u Podgrađe, počinje formiranje Blagajskog kadiluka, koji će egzistirati sve do 1851.god., kada ga ukida Omer - paša Latas.

U dokumentima iz 1469. i 1473. god. spominje se “nahija Blagaj” i “vilajet Blagaj”.

Kroz četiri stoljeća svog postojanja, značajan je kao centar nahije, kadiluka i vilajeta; narodna izreka “šeher Blagaj, a kasaba Mostar...” sačuvala se kao svjedočanstvo o nekadašnjem primatu grada na izvoru. Opadanje važnosti Blagaja vezano je, kako za razvoj Mostara, tako i za formiranje Počiteljskog kadiluka 1728. god., kada je od Blagajskog, Mostarskog i Stolačkog, oduzeto po nekoliko sela i pripojeno novoj administrativnoj jedinici.

Stjepangrad se u ovom periodu pretvara u gradski bedem, gdje je ispočetka smještena posada i dvadesetak kuća; vremenom će, međutim, postepeno gubiti i obrambenu funkciju. Džamija koja je u prvim godinama osmanske uprave izgrađena unutar tvrđavskih zidina, svakako je najstarija u Blagaju, a među najstarijim u Hercegovini. U XVIII stoljeću ponovno je intervenirano na strukturi utvrde; izvršene popravke mogu se okarakterizirati kao naredna graditeljska faza. Poslije zemljotresa 1827., te eksplozije u džebhani 1821. g., objekat će biti znatno razrušen. Iako je bujuruldijom bosanskog valije od 11. ševala 1242. g. traženo da komisija ustanovi štetu i predloži opravku, ona nikad nije izvršena. Grad će, tako, biti konačno napušten 1835. godine.

Tijekom osmanske uprave počinje cvjetati graditeljska djelatnost u podgrađu srednjovjekovne utvrđene strukture podižu se stambeni i javni objekti, te se najjače narastanje naselja pratimo uz tri vodena toka: Suhi potok u Harmanu, Suhi potok u Galičićima, te koridor rijeke Bune, odnosno, saobraćajnica iznad njega. U središnjem dijelu, kao što je to uobičajeno u naseljima i gradovima formiranim u Osmanskom periodu, smještena je čaršija - trgovačko - zanatski centar naselja, kompleks džamije sa haremom i mektebom, te han. Stambene zone tipološki se formiraju kao urbane-mahale, sa objektima orijentiranim ka avliji i ruralne, gdje se izgradnja otvara prema okolini.

Nastaju neponovljivi primjerci stambene arhitekture, koji nam govore o izuzetno visokoj kulturi stanovanja i senzibilitetu, karakterističnom za ovaj prostor. Kompleks Velagića kuća je, pored stolačke Begovine, svakako najvrednija hercegovačka aglomeracija ovog tipa.

Karakter simbola, međutim, neosporno ima vrelo Bune sa liticama i Tekijom, koja u posmatraču izaziva impresiju elementa neodvojivog od okoline. Čini se, naime, kao da je, izgradnjom tekije samo dovršen proces formiranja prirodnog miljea.

* * * * *

Vani je nebo od sedam katova, do njeg će
suptilni stići,
Ovo uspeće je jedino stvarno, u srcu
ta svjetla nađi!

I srce ima sedam zavjesa, srce onog ko voli,
Istinska sreća je u tebi samom, u sebi
te tajne nađi!

Onaj ko se na privid stvari osloni,
u sedam raznih vatri će da izgori,
Spasen je onaj ko se probudi i
iz tog sna udalji.

* * * * *

Probuditi se, spasiti i udaljiti iz tog sna, u okrilju Tekije nad vodom neizmjerive dubine. Na izvoru Bune, tamo gdje rijeka počinje, među tekijskim zidovima, postojao je čitav jedan svijet, svijet za one koji su to željeli. Ponovo dakle, nalazimo pored vrela sakralnu građevinu; možemo tako naslutiti da se bogumilska i bosanska folkorna tradicija, u kojoj izvori i vode predstavljaju bitan elemenat, što možemo pratiti i kroz kult Kuzme i Damjana, u izvjesnom smislu približila Islamu, podizanjem vjerskog objekta pored izvora, na mjestu koje je, vjerovatno, imalo kultni karakter i u srednjem vijeku.

Ansambl blagajske Tekije izgrađen je, pretpostavlja se, odmah po uspostavljanju osmanlijske vlasti u Hercegovini, a, najkasnije, oko 1520. godine. Prvobitno, vođena je od strane pripadnika bektašijskog reda; u XVII stoljeću, poslije obnove mostarskog muftije Zijaudin Ahmed - ibn - Mustafe, postat će centar okupljanja halvetija. Čelebija u svom opisu Blagaja kaže da je "podigao mostarski mufti- efendija jednu tekiju halvetijskog reda." To se vjerovatno odnosi na Ahmed- efendiju, koji je u to vrijeme vršio dužnost; vrlo cijenjen profesor i vrstan poznavalac islamskog prava, napisao je dosta značajnih djela.

Najveći broj podataka, međutim, odnosi se na period kada je šejhom postao čuveni Ačik-paša (Muhamed Hindija), čiji je grob, po predanju smješten u turbetu. Pored Ačik-paše, kaže legenda, počiva Sari-Saltuk, koji je tajanstveno nestao kod vrela, ostavivši iza sebe topuz i sablju. Tekije su podignute na mjestu gdje je evlija (dobri) išezao, a u turbetu mu je postavljen grob.

Ova priča jedna je od osam, u kojim se na sličan način spominje Sari-Saltuk, a vezuje se za tradiciju halvetijskog reda.

Na molbu Ačik-paše, izvršena je 1851. godine prva restauracija tekije, turbeta i musafirhane. Priča se da je Omer-paša Latas naredio skidanje pokrova sa svih blagajskih džamija osim Careve, te obnovu.

Šire društvene prilike vremena u kom je restauracija izvedena, svakako su prouzrokovala izvjesne neobičnosti i specifičnost u izrazu blagajske tekije.

Naime, u vrijeme kada se u umjetnosti javlja svojevrstan romantizam, te arhitektura počinje sve više okretati narodnom stvaralaštvu, na blagajskoj Tekiji obnova je stilski izvedena posve drugačije.

Kada se, međutim, uzme u obzir da je šejh iz Carigrada, a Omer-paša Latas poslan da upokori Bosnu, ne čudi činjenica da je intervencija 1851. godine izvedena ne romantičarski, s izraženim autohtonim elementima, nego u barokno-carigradskom duhu, koji je ovdje ispoljen jače no na bilo kojem drugom objektu u Hercegovini. Najizrazitije karakteristike takvog pristupa ima zabat iznad čoka na glavnoj fasadi. Dvokrilna vrata, te strop, tako malo sličan plošno-geometrijskim rješenjima po našim kulama i konacima, dekorisan je polihromnom drvorezbom u plastici izvijenih šara i krivulja, punoj nemira.

Mnogi elementi govore o dosta visokom standardu stanovanja; kupatilo, najljepši primjerak kućnog hamama u Bosni i Hercegovini, natkriveno je zvjezdoliko perforiranom kupolom. Postojala je prostorija za pripremu tople i hladne vode uz kahve-odžak, a i sistem za zagrijavanje ispod kamenog poda. Uz hamam, nalazimo i druge prostorije, koje, zajedno s njim, čine čitav sanitarni blok, za ono vrijeme vrlo suvremen, kao čenifa (nužnik) i abdestluk (umivaonik) sa zajedničkim pretprostorom.

Ačik-pašina obnova jedna je od prvih u nizu intervencija koje će biti poduzimane na ovom objektu. Ozbiljne restauratorske intervencije preduzete su 1952. od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH. Poslijeratnu obnovu izveo je Zavod za zaštitu kulturnog i prirodnog naslijeđa Mostar.

* * * * *

Oduvijek ti postojiš i sam sebi si veo,
 Jer ova duša, strast i tijelo ti si;
 I Njega nemoj zaboraviti.
 Uđi unutra, otvori oko., iz privida
 Njemu pobjegni
 Tanani most pređi i lice Beskonačnog
 ćeš vidjeti.

* * * * *

LITERATURA

1. Pavao Anđelić, Bišće i Blagaj, Hercegovina,
2. Đuro Basler, Istočni zid Blagaja na Buni (arheološka skica), Hercegovina

3. Đuro Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini,
4. Evlija Čelebi, Putopis-odlomci o jugoslovenskim zemljama, prevod Hazima Šabanovića, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.
5. Džemal Čelić, Musafirhana blagajske tekije, Naše starine I, Sarajevo, 1953.
6. Hivzija Hasandedić, Prilozi za istoriju Blagaja na Buni u doba turske vladavine, iz dokumentacije Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Mostar.
7. Hamdija Kreševljaković, Izabrana djela, knjiga II, Sarajevo, 1991.
8. Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knjiga III, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
9. Ivanka Ribarević-Nikolić, Istorijski razvoj Blagaja od najstarijih vremena do danas, iz dokumentacije Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika

Aleksandar RATKOVIĆ

NOVI PODACI O MOSTARSKOJ TVRĐAVI

Već duže vrijeme, jedno pitanje zaokuplja pažnju brojnih istraživača, i ne samo njih. Odnosi se na najraniji postanak i razvoj mostarske tvrđave i podgrađa. Radi se o kompleksu podignutom na stijenovitom submediteranskom tlu, sa ljetnim vrućinama iznad srednjeg godišnjeg maksimuma od 40°. ^{1/}

Njegov urbani razvoj, međutim, nije doživio svoj početak u ranom srednjem vijeku, a svakako da nije ni mnogo docnije, u zreлом i kasnom dobu te epohe. Šta više, da bi problem bio što zamršeniji, dokazano je da položaj najstarijih antičkih naselja, nema nikakve sličnosti i kontinuiteta sa današnjom najužom zonom istorijske jezgre.

Graditeljsku djelatnost rimske epohe ne označava uobičajeni razvoj, nego naprotiv, za to doba unosna proizvodnja Pansiana opeka u Potocima, neposredno pokraj prostranog naselja. ^{2/} Na teritoriji sadašnjeg šireg gradskog područja, pojavljuje se u kasnoj antici još samo jedno veće naseljeno mjesto, u Cimu, na zapadnoj obali rijeke Neretve, ali i starohrišćanski spomenici i

^{1/} J.Moscheles, Das Klima von Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1918, 12

^{2/} C.Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u BiH Zemaljskom muzeju, Sarajevo, 1915, 112 - 115; C. Patsch, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, I, Die Hercegowina einst und jetzt, Wien, 1922, 110-6

natpisi mučenika stradalih “in civitate Militana “.^{3/} Za razliku od cimske, naseobina u Potocima je ležala na mreži važnijih rimskih puteva koji su iz Bijelog polja vodili na sjever.^{4/} Mnogo kasnije, pri kraju kasnosrednjovjekovne epohe niknuće u južnom dijelu kotline dotad nepoznata citadela na Neretvi, sa tri polukružne kule na lijevoj i jednoj, na desnoj obali. Tadašnja fortifikacija još nije poznavala ime Mostar, iako je bila povezana lančanim mostom. To je godina 1452, kada se , uz Blagaj, pominju dva utvrđena mjesta sa mostom na Neretvi/” due castelli al ponte di Neretva “/.^{5/}

Tako je objelodanjen ne samo prvi pouzdan podatak o mostarskoj tvrđavi, iz čije će se jezgre, kasnije, u turskoj epohi, razviti mnogo veći tvrđavski sistemi, i, što je još važnije, grad kao administrativno središte Hercegovine. Kada se malo pažljivije unesemo u period sa prvim vijestima o srednjovjekovnoj tvrđavi, upadaju u oči, namjerna ili nenamjerna svrstavanja tog ansambla u post srednjovjekovni period, pa čak i stav o navodnom nepripadanju Mostara istoriji srednjovjekovnih naseljenih mjesta.^{6/} Ovakva razmišljanja, srećom, nisu preokupirala veliku većinu naučne javnosti, a još manje onaj njihov dio usmjeren ka svestranijem proučavanju srednjovjekovnih odbrambenih sistema. Da nije u pitanju zabuna ili greška, Mostar se ne bi pominjao u poveljama aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V, kao , “Civitate Pontis Terre cum castris et pertinentiis suis” i “Civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis” iz 1454 godine.^{7/} Uz to, osnove i oblici polukružnih kula, i na desnoj i na lijevoj obali Neretve, u svemu odgovaraju kasnosrednjovjekovnoj

^{3/}C.M. Kaufmann, Handbuch der althechristlichen Epigraphik, Freiburg, 1917, 216

^{4/} N.Miletić, Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara, GZM, XVII, Arheologija, nova serija, Sarajevo, 1962, 157, P.Ballif, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893, 38 i karta; E.Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960, 60, 67, karta VI

^{5/}M.Dinić, Zemlje hercega Svetoga Save, Glas SKA, CLXXXII, Beograd, 1940, 231, 232; K.Jiriček, Trgovački putevi i rudnici u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji, Zbornik Konstantina Jiričeka, Posebna izdanja SAN, Beograd, 1959, 79, M.Orbin, Kraljevstvo Slovena, SKZ, Beograd, 1968, 181-182; V.Čorović, Mostar i njegova srpsko pravoslavna opština, Beograd, 1933, 1-2

^{6/} D.Kovačević Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1978, 115

^{7/}L.Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittel alter, München-Leipzig, 1914, 359, 378, 394; M.Dinić među hercegovim gradovima pominje i Mostar, uporedi, n.d., 231, 232 i kartografski prilog, R. 1: 1 500000

fazi razvoja, tačnije, drugoj ili trećoj četvrtini prve polovine XV vijeka.^{8/}

Dakle, četrdesetih godina imamo sasvim pouzdan podatak o tvrđavi, ali ne i o nazivu. U dubrovačkoj arhivskoj građi, zabilježen je 29.mart 1452 godine kao datum zauzimanja Mostara od strane hercegovog sina Vladislava.^{9/} U isto vrijeme, zaposjednuti su Blagaj, Tođevac, Vrtar i Sutjeska. Koliko je poznato, pored Mostara, Vladislav je otrgnuo od oca, znatan dio istočne Hercegovine, od Tođevca do Neretve, i , predjele na njenoj desnoj obali, tj.čitav Hum, izuzimajući Ljubuški.^{10/} Ta oblast, osim Huma, u to vrijeme, pripada geografskom okruženju Humnjaka, s obzirom da pored Mostara obuhvata krajeve južno od Porima, prema Blagaju i Dubrovniku.^{11/} Na ovom mjestu, nije pretjerano podvući ulogu Porima u srednjem vijeku, kao mjestu sa prirodnom granicom između Huma i Bosne.^{12/} Uporedo s tim, očuvan je sve do danas i naziv Humnjaka za stanovnike od Mostara do Dubrovika.^{13/} Bilo bi, međutim, krajnje besmisleno, ako se još veći značaj ne bi dao rijeci Neretvi, komunikaciji za najbrže prenošenje etničkih, kulturnih i ekonomskih uticaja iz Primorja u unutrašnjost i obratno.^{14/} Dakako, postojali su u srednjem vijeku izuzetno povoljni morfološki i pedološki preduslovi. Smatraju se najvažnijim uzrokom izgradnje jedne od najneophotnijih strateških tvrđava Huma, doline Neretve, Hercegovine i bosanske države. Da je već u XV vijeku pravilno procijenjen položaj naselja sa mostom, najbolje pokazuje prostranost mostarske opštine sa površinom od preko 1300 km² predstavljajući najveću prostornost ikad zabilježenu na teritoriji Hercegovine.^{15/}

^{8/} P.Andelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, poglavlje, Arhitektura, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, II izdanje, Sarajevo, 1984, 457

^{9/} N.Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croissades, II, Paris, 1899, 465; S.Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Beograd, 1964, 162 i dalje . . . ,176

^{10/} V.Tripković, Humska zemlja, Zbornik Filozofskog fakulteta, VIII, Spomenica M.Dinića, Beograd, 1964, 244

^{11/} M.Vego, Naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1957, 47

^{12/}K.Jireček, Trgovački putevi i rudnici u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji, n.d., 294 i napomena 270; Granica o kojoj je riječ, ostavila je izvijestan trag u razvoju grada

^{13/}V.Ćorović,Historija Bosne, SKA, CXXIX, 53, knjiga prva, Beograd, 1940, 119

^{14/}O značaju Neretve na istočnojadranskoj obali, uporedi referate na savjetovanju Hrvatskog arheološkog društva u Metkoviću; "Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka" izdanje HAD, Split, 1980 i referat I.Bojanovskog, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, 181

^{15/}Uporedi, Š.Bešlagić, Stećci-Kultura i umjetnost, Sarajevo, 1982, 68

V.Ćorović naročito ističe da je osvajanje tvrđave sa mostom ostvareno uz veliku pomoć plemstva Vlatkovića i grada Sv. Vlaha, dok hercegovom velikašu, Radingostu pripisuje prve zidarske radove oko 1440 godine.^{16/} Iako se Mostar u dubrovačkim knjigama pominje relativno kasno u odnosu na epohu kojoj pripada, nije sasvim jasno, da li se možda njegov postanak, na tom mjestu ili u neposrednoj okolini, može potražiti u dubljoj prošlosti, s obzirom na važnost antičkih i srednjovjekovnih drumova na donjim obroncima podveleškog masiva i sjevernim padinama brda Hum.^{17/}

Prvi i najvažniji opis grada, potiče iz pera slavnog putopisca Evlije Čelebije /1611-1682/.^{18/}

Čelebija se ne upušta u identifikaciju kula, niti pojedinačno raspravlja o njihovim arhitektonskim riješenjima. On logično bilježi polaznu osnovu graditelja, uočavajući da prostor među kulama i uz kule, nije ni malo veliki. Primjetio je da su tvrđavski sistemi na obje obale povezani sa mostom preko prilaznih kapija. Što je još važnije, u tekstu su navedene tri kule na lijevoj obali, opremljene vatrenim oružjem. Ma koliko da je zbunjujući podatak o 160 posadnika, on upućuje na nesrazmjerno, i često, nepredvidivo korišćenje prostora za odbrambene svrhe. Upravo zbog tih navoda, Evlijin tekst je od neprocijenjive vrijednosti za najranije proučavanje Mostara i odbrambene arhitekture u srednjem vijeku. Pogotovo, ako se ne ispusti činjenica, da po svojim opisnim osobinama malo zaostaje za približno vjernim prikazima gravira iz prve polovine XVI vijeka.^{19/}

Po svom položaju i obliku Mostar je usamljena i autentična cijelina, ne samo u bosansko-hercegovačkim okvirima, mada se u njegovom srednjovjekovnom okrilju nije mogao održati ni trgovačko-zanatski centar ni administrativno sjedište. Pošto je utemeljen na najužem dijelu neretvinog stjenovitog korita, odnos tvrđave sa neposrednom okolinom je približno nepromjenljiv sa visinom na najvišim obalnim tačkama od oko 62m /n.m. Izrastanje tvrđave na obalama bio je jedan od razloga da se nazove Köpri

^{16/}V.Ćorović, Mostar i njegova srpsko pravoslavna opština, n.d., 9-10, M.Dinić, GLAS SKA, CLXXXII, n.d., 231, 232

^{17/}I.Bojanovski je među prvima ukazao na antički i srednjovjekovni put koji je, po svojoj prilici prolazio Podveležjem. Nastavak te trase ustanovljen je u Bijelom polju i dalje do Porima i prenjjskih padina prema Bosni.

^{18/}E.Čelebija, Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1957, 463

^{19/}B.Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju, 1530, Sarajevo, 1950

Hisarom, tj. tvrđavom na vodi ili rijeci.^{20/} Kako je, prije istraživanja bilo jasno da je u pitanju vojno uporište sa očuvanim konturama iz prve polovine XV vijeka, poduzeta su arheološka ispitivanja sa ciljem da se obuhvati komplikovaniji graditeljski organizam na lijevoj /istočnoj/ obali Neretve.^{21/}

Očekivanja da će se na radilištu otkriti svjedočanstva kasnijih faza izgradnje, nastalih kao posljedica mletačkih ratnih pohoda na Mostar, 1652 godine, sasvim su se obistinila.^{22/} Nakon kandijskog rata ponovio se još jedan, onaj bečki, 1693 i 1694, kada je nastupilo novo prilagođavanje odbrambenim uslovima, ispoljeno pregrađivanjem na mnogim mjestima.^{23/} Do naprijed navedenih ratova, obnovljena srednjovjekovna tvrđava je pretrpjela izvjesna razaranja i urušavanja, i uglavnom uspješno odolijevala, sve do izgradnje novih gradskih bedema i tabija, čiji je istočni pojas dopirao do Suhodoline i Bjelušina, a onaj zapadni, do Šemovca i Liske. Ovo manje udaljavanje od srednjovjekovne epohe, bilo je neophodno da bi se odredila gornja granica života u tvrđavi. Što se tiče donje granice, nju nije bilo moguće ni djelimično ustanoviti zbog vrlo malog prostora predviđenog za ispitivanje.

Dio istraženog unutrašnjeg dvorišta, između kula Herceguše, Tare, Muzeja Hercegovine, Sultan Selimovog mesdžida i Lapidarija /objekti, 1, 2, 3, 4 u prilogu/ ostavio je utisak očuvanosti, premda je na pregradnim zidovima zapaženo znatno vlaženje od korišćenja vode, a ponekad i prekomjernog plavljenja. Uočeno je urušavanje spoljnih zidova kula zbog dugotrajne napuštenosti. To je slučaj sa južnim zidom kule Herceguše /H-1/ u višim zonama zidnog korpusa. Uz taj zid, znatno je oštećen i južni zid uz Hercegušu. Da bi se unutrašnje dvorište prilagodilo novim uslovima ratovanja, tzv. "mali obor", tj. prostor među kulama, je nasipan i nivelisan zbog formiranja platforme za smještaj i plasman topova i kretanje sve brojnije posade. Najvjerovatnije je preuređen u prvoj polovini XVI vijeka.^{24/}

^{20/}N.Filipović u sarajevskom "Oslobođenju", od 5.10.1956.godine donosi podatak iz 1468.godine u kome se Mostar imenuje Kōpri Hisarom kada je bio naseljen

^{21/}Arheološkim ispitivanjem lokaliteta "Kula Herceguša" u novembru, 1982.godine rukovodio je potpisani. Materijalna sredstva za izvršene radove izdvojila je "RO za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog naslijeđa, Stari Grad, Mostar" :uporedi, A.Ratković, Srednjovjekovni Mostar i problematika njegovog istraživanja, Naše starine, XVI-XVII, Sarajevo, 1984, 75, 76, 77, 78, A.Ratković, Kula Herceguša, Mostar, srednjovjekovno utvrđenje, Arheološki pregled, 24, 1984, T.LXXVIII, T.LXXIX

^{22/}H.Kreševljaković, H.Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, Naše starine, II, Sarajevo, 1954,

^{23/}H.Kreševljaković-H.Kapidžić, n.d., isto mjesto

^{24/}Uporedi, Đ.Mazalić, Stari grad Jajce, GZM, VII, Sarajevo, 1952, 83; I.Bojanovski, Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Maglaju, Naše starine, X, Sarajevo, 1965, 72, 73 i bilješka 41

Kako bi se pritisak nasutog materijala izjednačio vanjsko lice bedema je učvršćivano kontraforima, jer je onemogućavalo pucanje najčvršćih zidova. Prilagođavanje vatrenom oružju je otežavalo već uspostavljeno rješenje sa prevaziđenom primjenom, budući da kule nisu prepravljane u tabije, kako je to uobičajeno na mnogim utvrđenjima u Bosni i Hercegovini.^{25/}

Stijenoviti obalski konglomerat štitio je prilaz sa rijeke, dok su, razučeni sistem polukružnih kula /3/ i moćna glavna kula, na istočnoj i zapadnoj obali, onemogućavali neprijateljske upade. Najviša i najizdvojenija kula /"Tara"/ služila je kao osmatračnica smještena na najvišoj koti, uz istočni bedem. Zbog izgradnje novijih građevina, došlo je do oštećenja južnog bedema. Taj zid je u srednjem vijeku imao ulogu stražarske staze i povezivao kule Hercegušu i Taru./vidi prilog/ Vanjski, a naročito unutrašnji zidovi tog kompleksa znatno su stradali i jako odudaraju od donžona na desnoj obali /kula "Halebija"/. Za razliku od njega, samo je djelimično očuvan razvedeni burg prve polovine XV vijeka iz epohe razvijenih feudalnih odnosa.^{26/}

Kao nekada, i danas dvije polukružne kule /Tara i Herceguša/ daju pečat tom prostoru, sa izuzetkom sjeverne kule od čijih nadzemnih ostataka /kod bivšeg Golubovića dućana/, osim obilježene osnove na kaldrmi, do danas nije preostao nikakav vidljiv trag. Iako sa priližno istim dimenzijama Herceguše, neočuvana sjeverna kula je u srednjem vijeku imala nepovoljniji položaj, jer je kontrolisala sjeverni ulaz u tvrđavu, sudeći po smijeru pružanja starog puta. Početna istraživanja nisu mogla dati više od pregršti /manata/ elemenata obnove, jer su zavisila od uslova pod kojim su se radovi odvijali. Kako se kula poslje-dnje odbrane /"Tara"/ nalazila na najvišoj koti, ispitivanja su usmjerena na prostor od dva različita nivoa, između Herceguše, Mesdžida i zapadnog bedema.

Zasad se ne može pouzdano znati kada su izgrađene sjeverna i južna /"Herceguša"/ polukružna kula. Vanjski polukružni oblik, međutim, upućuje na zaključak da su nastale u vrijeme masovnije upotrebe vatrene oružja.^{27/}

^{25/} uporedi naročito plan srednjovjekovnog grada Ljubuškog, Naše starine, II, 13; Đ.Mazalić, Tešanj, GZM, VIII, Sarajevo, 1953, 289-302; Đ.Odavić, Tešanj, Arheološki pregled, 26, Ljubljana, 1986, 256

^{26/} Istorijski izvori pominju Mostar u XV vijeku; Ne postoji nikakav razlog da se taj period ne označi gornjom granicom datovanja, ili kao "terminus post quem non"

^{27/} M.Dinić, Prilozi za istoriju vatrene oružja u Dubrovniku i susjednim zemljama, GLAS SAN, CLXI, Beograd, 1934, 57-94; G.Škri-vanić, Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Posebna izdanja SAN, CCXCIII, 1957, 165-167, G.Škrivanić, Vojničke pripreme srednjovjekovne bosanske države pred propast, 1463. godine, Godišnjak društva istoričara BiH, god.XIV, Sarajevo, 1963, 224, 225, 227

Oblik i tehnika zidanja tih kula ponovljeni su i na najvećoj “Tari” i najčvršćoj,“ Halebiji”, na desnoj obali.^{28/}

Gotovo potpuno je izvjesno, da južna i sjeverna polukružna kula nisu starije od prve polovine XV vijeka.^{29/} Prvobitni ulaz u te kule morao se nalaziti u prizemnom dijelu sjevernog /ravnog/ zida.^{30/} Ovaj položaj odgovara ulaznim otvorima kod Tare i Halebije. Taj ulaz je kod manjih kula najvjerovatnije zazidan u vrijeme osmanske uprave, kada je došlo do primjene nove ratne tehnike. To je omogućilo brže dopremanje oruđa bedemom, odnosno stražarskom stazom, od Tare do Herceguše i sjeverne kule. Sa širinom od 1,00 m, staza je služila dvosmjernom kretanju posadnika. Nije, međutim, utvrđeno, kakvu je funkciju imao ukopani dio kula, o čemu posljednju riječ mogu dati manja sondažna ispitivanja. Ostaje zatim, nejasno i to, da li su manje kule bile ispunjene nabojem, s obzirom da nije ispitana unutrašnjost Herceguše. Ipak, ona je, zahvaljujući naknadnim intervencijama, do danas preostala u vrlo dobrom stanju očuvanosti, a naročito krunište sa grudobranom /prsobranom/ za odbranu i zaštitu od hladnog i vatrenog oružja. Zajedno sa susjednim kulama i glavnom kulom /donžonom/ na desnoj obali Neretve, štitila je podgrađe, unutrašnji obor i riječnu obalu od topovske vatre i udaraca strijela i veretona.

Najveća opasnost srednjovjekovnom Mostaru prijetila je na zapadnoj obali, gdje je u sklopu kastela izgrađen najmoćniji odbrambeni sistem, glavna kula, povezana lančanim mostom sa dijelom tvrđave na istočnoj obali. Po svemu sudeći, na zapadnoj obali, pored glavne kule /“Halebije”/ nije postojao još jedan bedemski zid. Nasuprot tome, na lijevoj obali, srednjovjekovni bedem se i danas sa lakoćom prepoznaje, a njegova tehnika zidanja se ni malo ne razlikuje od one koja je primjenjena na tvrđavama druge polovine XIV vijeka.^{31/}

^{28/}Kule su svoje nazive dobile u turskom periodu. Prikladniji naziv od donjona, dominiuma ili bergfrita je, kula motrilja ili branič kula; up.P.Anđelić, Kulturna istorija BiH, II, n.d., 454

^{29/}Početkom XV vijeka kule se zaobljavaju na dijelu izloženom udaru neprijateljske artiljerije, kao što je slučaj i u Prozoru, Ljubuškom i Počitelju, up.P.Anđelić, n.d., 455

^{30/}Za razliku od Herceguše, sjeverna kula je mogla imati funkciju ulazne, kapijske ili kapi-kule, up.P.Anđelić, n.d., 454

^{31/}Bez razvijene unutrašnjosti, tvrđava ostavlja utisak kasnoromaničke cjeline, u kojoj povećana visina otkriva uticaj gotike i opredjeljuje dato-vanje u XV vijek; Đ.Bošković, Arhitektura srednjeg vijeka, Beograd, 1967, 275, P.Truttman, Evolution de la fortification du XI au XVI siecle, Plan et profil, Archeologia, maj-jun, Paris, 1967, 67 i dalje; P.Anđelić, n.d., 457

Unutrašnje tvrđavsko dvorište /obor/, osim kula i zgrade Muzeja Hercegovine, zatvaraju, Lapidarij, Mesdžid i jedna manja magaza, izgrađena uz most iz turske epohe. Navedene građevine, sa izuzetkom kula, pokrivaju unutrašnjost najstarije tvrđave. Nema ni najmanje sumnje da će taj veći dio tvrđavske unutrašnjosti ostati zauvijek izgubljen i za nova saznanja do kojih bi se svakako došlo da se radi o neizgrađenoj površini.

Ovako, predstoje još samo manja sondažna ispitivanja između recentnih građevina. Na nesreću, do danas nam se nije sačuvao ni spoljni izgled južnog bedema na čije se zidove svojevremeno i neposredno naslonila zgrada Muzeja, i tako, za sva vremena, uništila dio našeg nasljeđa, i urbanog, i kulturno-istorijskog.

Ono što je za dalja istraživanja preostalo, može se vidjeti na ucrtanoj mreži kvadrata /vidi prilog/, gdje su tokom arheoloških radova otkrivena dva paralelna zida sa dimenzijama, 1,85 x 0,70 m. O njima se zasad ne može ništa određenije reći, jer na tom prostoru ispitivanja nisu okončana. Zapadni dio djelimično istraženog kompleksa, zatvara bedem prema Neretvi, visok oko 5 m. Iskopavanjem sonde 2,00 x 0,80 m utvrđeno je da se uz stražarsku stazu na tom mjestu nije naslazio nikakav potporni zid kao oslonac toj šetnici. Posredno, to znači da je u srednjem vijeku i stijenovita podloga uz bedeme, spriječavala neprijateljski upad u tvrđavu, a razmiještaj kula, kontrolisao prilaze, i na jednoj, i na drugoj obali.

U gornjem sloju nasipa unutrašnjeg dvorišta otkriveno je više fragmentovanih turskih lula od keramike /simsija/ zajedno sa oštećenim ulomcima zeleno glazirane grnčarije. U šutu je nađena i vreća količina oblog kamena riječnog porijekla, obrađenog kamena i dobro očuvane krečnjačke ploče. Na dubini koja odgovara iskopu 5 kvadrata gornjeg nivoa, pojavile su se četiri željezne kugle /đuladi/ sa promjerom od 8,00 cm.

Nalaz je uočen na naknadno nasutom platou kod stepeništa koje vodi prema Herceguši i zapadnom bedemu. U odnosu na arhitekturu tvrđave, bez pretjerivanja se može zaključiti, da je brojnost pokretnog arheološkog materijala, više nego oskudna, i da se, manje-više ni najmanje ne izdvaja od drugih, pa čak i rezidencijalnih tvrđava.

O pojavi unutrašnje drvene galerije uz bedem ne može se dati određenije gledište, osim da je postojala uz zidove na nedovoljno čvrstoj podlozi i mjestima koja su morala odgovoriti većoj pokrivenosti odbrambenih zahtjeva.

Uostalom, tvrđava je izgrađena tako da uspješno odolijeva vatrenom oružju, jer se sa bedema nisu osmatrale niže kote. Staze na bedemima su na prvom mjestu bile u funkciji snabdijevanja bočnih kula i donžona, koje su

bez izuzetka imale najmanja ojačanja uz mašikule i krunište.^{32/}

Po svom obliku, mostarska tvrđava je tipično riječno uporište, za razliku od starijih srednjovjekovnih fortifikacija, kule su preuzele ulogu bedema, jer odbrana zbog nenaglašene strmine, nije imala potrebu za većim i čvršćim bedemima. Visina kula upozorava na doba gotike, kada je zaštita prelaza preko Neretve imala, drugorazredni značaj. Mnogo važnija postaće spona između hercegovačkih podanika u istočnoj i onih u zapadnoj Hercegovini koja je pod Đurđevićima, Radivojevićima i Vlatkovićima pružala neuporedivo povoljnije privredne uslove.^{33/} Vjerovatno da politiku jedno vrijeme ostvaruju gradovi u neposrednom zaleđu Mostara, Blagaj na Buni i Kruševac u Mostarskom blatu.^{34/} Taj tzv. "civitem eius" označavao bi u tom slučaju, šire područje ili kraj, u kome je strogo kontrolisano kretanje drumom od Blagaja do Mostara i dalje prema Kruševcu i zapadnoj Hercegovini.

Pitajući se, gdje bi se za Mostar mogle pronaći izvjesne srodnosti ili analogija, moramo se potpuno odvojiti od Hercegovine i krenuti prema Bosni i Dolovskoj dolini na Prači.^{35/} Na lijevoj obali Prače još uvijek upadaju u oči ostaci srednjovjekovnog mosta i kula čiji zidovi ne prelaze debljinu od 1,00 m. Građevinski materijali su poput mostarskog, kamen krečnjak, a u manjoj količini i sedra, klesani za ugradnju zidne oplata.

Što se tiče nekropole, one su se, po svoj prilici, nalazile na obje obale, jer se i tvrđava sa naseljem prostirala i na desnoj i na lijevoj obali. Nekropole u Podhumu su poznatije za dva srednjovjekovna groblja sa stećcima, a među njima i jedan nadgrobni spomenik sa natpisom Radivoja Krivoušića, nađen kod Tabhane.^{36/}

Pregled novih podataka o mostarskoj srednjovjekovnoj tvrđavi ne bi bio potpun, ako bi zaobišao ulogu podgrađa, tj. naseljenog mjesta. U tom pogledu, veliku pomoć unosi podatak iz deftera datovanog u 1468/9 godinu. U njemu se, uz Cernicu /Gacko/ i Konjic, pominje Mostar sa 19 nastanjenih domova.^{37/}

^{32/}Mašikuli = otvori za ispuštanje užarenog ulja, većeg kamenja, itd.

^{33/}V.Trpković, Humska zemlja, n.d., 249

^{34/}M.Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, SKZ, Beograd, 1978, up.kartografski prilog, Zemlje hercega Sv.Save, R - 1 : 1 500 000

^{35/}Dolovska dolina leži ispod Dolovske gradine. To je najmanje ispitan lokalitet na Pavlovićevoj rezidenciji u Borču kod Rogatice. Crtež osnove utvrđenja nije objavljen.up.Đ.Mazalić, Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM, LIII, Sarajevo, 1941, 68 i bilješka 113

^{36/}M.Vego, Mostar u srednjem vijeku, Istorijski dokumenti, "Sloboda", Mostar, 7.2.1977.godine, M.Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH, Sarajevo, 1962, knjiga 1., broj 18

^{37/}H.Šabanović, Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela, Djela naučnog društva BIH, XIV, Sarajevo, 1959, 127, 141,142

I pored neznatne naseljenosti, taj pokazatelj otvara još jedno novo poglavlje vrednovanja Mostara, odnosno njegovog srednjovjekovnog trga.^{38/} On ne samo da dovodi do spoznaje o položaju TRGA neposredno uz tvrđavu i podgrađe /naselje, pod Grad, sotto Grad itd./ nego u isto vrijeme potvrđuje, da je u Kosačinom vojvodstvu postojalo relativno malo mjesto na Neretvi sa bezmalo svim srednjovjekovnim statusima, osim rezidencijalnog. To se samo djelimično nazire u povelji kralja Alfonsa V, od 1.VI 1454. godine, kada se osim naziva “Civitatis” i “castris”, u pripadajućem okruženju /”pertinentiis suis”/ izričito ne navodi trg, budući da se Stefanu Vukčiću, u prvom redu, potvrđuju, tvrđave, odnosno gradovi.^{39/}

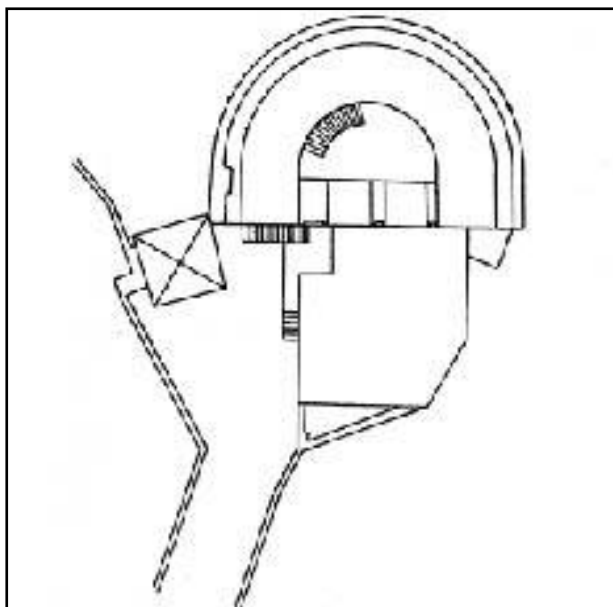
Mostar je već tada, ako ne i ranije, postao gradsko naselje u okvirima srednjovjekovne bosanske države i hercegovine teritorije.^{40/} Ova činjenica je proizašla iz nekih neutvrđenih, ali nespornih događaja.

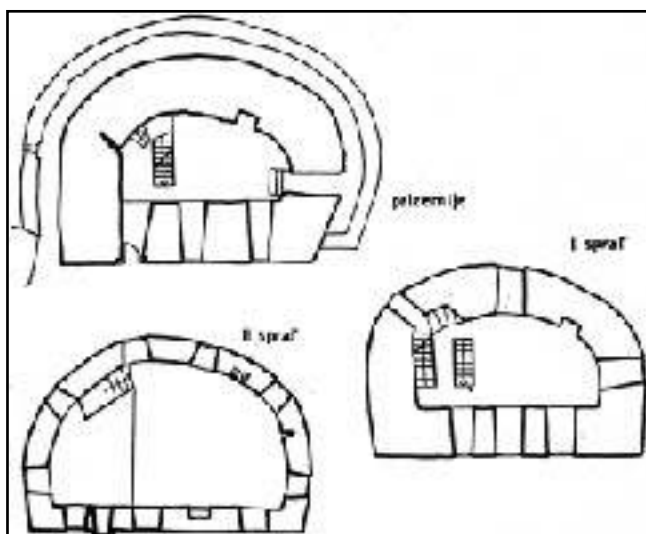
^{38/}D.Kovačević Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1978, 121

^{39/}M.Dinić, n.d., Beograd, 1978, 178, L.Thallöczy, n.d., München-Leipzig, 1914, 359, 378, 394 i kartografski prilog, R 1 : 750 000

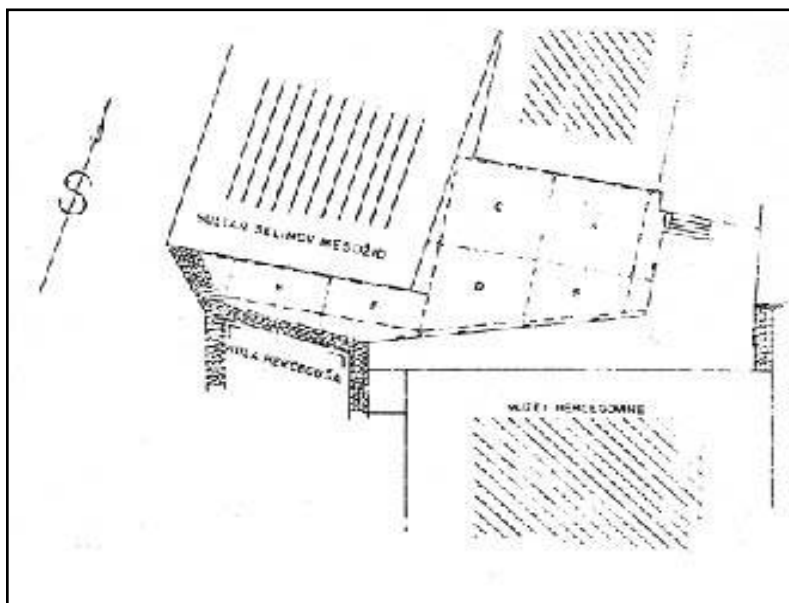
^{40/}D.Kovačević Kojić, n.d., Sarajevo, 1978, up.kartografski prilog u kome je Mostar naznačen

***MOSTARSKA TVRĐAVA, zapadna obala Neretve,
položaj glavne kule /prema R. Frindriku/***

***MOSTARSKA TVRĐAVA, zapadna obala Neretve,
osnove glavne kule /prema R. Findriku/***

Geodetski plan dijela tvrđave na istočnoj obali Neretve /prema R.Zirojeviću/

Sabit HODŽIĆ

NEKOLIKO PODATAKA O MOSTARSKIM MAHALAMA I STRUKTURI STANOVNIŠTVA

Turski historičar i geograf Mustafa Ben Abdullah-Hadži Kalfa piše o lančanom mostu preko Neretve. “Većina bašča leži s one strane rijeke, pa se moralo “preko nje prelaziti po velikom lančanom visećem drvenom mostu, koji se, jer nije imao stubova, ljuljao tako da se, samo, uz smrtnu opasnost prelazilo preko njega”...¹

Kula “Herceguša” - mostobran visećeg lančanog mosta, spominje se prvi put 3. aprila. 1452. g. Dubrovčani pišu svojim zemljacima u službi Đurda Brankovića da se Vojislav Hercegović odmetnuo od oca i da je pored drugih gradova zauzeo “dvije kule kod mosta na Neretvi i BLAGAJ ET DO CASTELLI AL PONTE DE NERETUA”.²

- Godine 1468/69. Mostar u jednom turskom izvoru nosi narodno ime Mostar i tur. KÖPRUHISAR, što u prijevodu znači Mostni grad, Grad na mostu, Mostar, CIVITAS PONTIS, CASTELLO DI PONTE. U kasnijim turskim izvorima dosljedno se zadržava narodno ime Mostar.³

- Početkom 16. vj. Mostar je izrastao kao grad. Osmanlije su, kao i u ostalim osvojenim zemljama, i u Hercegovini podigli novi glavni grad, da

¹Robert Mihel, Mostar, sa njemačkog preveo Dr Branko Šantić, Prag, 1909 str.10.

²Dr K.Jireček, Die Handelstrassen und Berg wereke von Serbien und Bosnien Während des Mitelalers, Prag 1878.god.

³H.Šabanović, “Bosanski pašaluk” Sarajevo, 1972.str.142.

nova vlada ne bi bila opterećena starim tradicijama. (I drugi su razlozi na to utjecali. Osmanskoj imperiji, koja je bila u ekspanziji, nisu odgovarali srednjovjekovni utvrđeni, prije svega, nepristupačni gradovi, zatvorenog tipa.). Njen izbor bio je Mostar, koji je imao povoljan geografski i strateški položaj. U početku je bio samo sjedište KAJMEKAMA, koji je bio podređen sandžak-begu Hercegovine. Sandžak-beg je stolovao u Foči, a kasnije u Taslidži (Plevlja). Tako je Mostar bio uzdignut na status glavnog grada pokrajine.⁴

- Stanovništvo u Hercegovini je popisano 4 puta, prema poznatim popisima: 1468/69. g. (sumarni) zajedno sa bosanskim (Bosanski sandžak), a zatim tri puta kao hercegovački sandžak 1477. g. (poimenični ili opširni), 1519. g. (sumarni) i 1585. g. (poimenični ili opširni). Nažalost, nedostaju podaci iz deftera za 1519. g.

- Godine 1469. i 1477. Mostar je bio trg (bazar) sa 16, odnosno, 19 domaćinstava.⁵ Do 1585.g. razvio se u kasabu sa 17 mahala, od kojih su dvije prigradske sa mješovitim stanovništvom po vjeroispovijesti, a njih 15 čistih muslimanskih. Tada je Mostar imao 513 muslimanskih kuća u 15 muslimanskih mahala. U mahali sa Rodočem 1585.g. bilo je 29 muslimanskih domaćinstava, a samo, jedno nemuslimansko domaćinstvo. (Mujić H.M. i Aličić S.Ahmed).⁶

ZAHUM je jedina mahala u tom vremenu koja nije nosila ime po džamiji, nego po toponimu Zahum.

Nazivi mahala i broj domaćinstava prema M. A.Mujiću i Ahmedu S.Aličiću

	Mujić	Aličić
1. Sinan paše (rahmetli)	24	24
2. Nesuha Dizdara	13	13
3. Čejvan Čehaje	35	35
4. Hadži Mehmed-bega	50	50
5. Nezir-age	22	22
6. Jahja hodže	30	30

^{4/} Karl Peec, Mostar i njegov kulturni krug, Slika grada iz Hercegovine, Lajpcig 1891.god.str 149.(preveo Dr Branko Šantić)

^{5/} Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1952.(IV Str.135.)

^{6a/} Aličić S.Ahmed, Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem 16.stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju br.40., Orijentalni institut, Sarajevo, 1990., str 25-192.

^{6b/} PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU, XXVI/1976, SARAJEVO, 1978 god., (Muhamed A. Mujić, Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru i njena popravka 1883. god.str.81-82)

7. Huseina hodže	38	38	
8. Bajazida hodže	21	21	
9. Hadži Huseina	36	36	
10. Fatima kadune kćeri	Fatima kadune		
Jahja-age	52	52	
11. Bajazida hodže	26	26	
12. Zahum	30	30	
13. Memije hodže		66	Jahja hodže
14. Bešir-age	34	Kamber	
15. Nedostaje podatak	36	Janičara i Spahija	
Svega:	513		

Buna je pripadala blagajskom kadiluku.⁷

- ŠEMSI-KETHODE mahala-današnja Velika Tapa, je postojala 1554.g., a prostirala se od Suhodolinskog potoka do niže Čejvan-kethodine džamije, tj. do Kamber-agine mahale. Ovaj dio čaršije nazivao se Gornja čaršija. Dio čaršije od Čejvan-kethodine džamije prema Kamber-aginoj mahali (Luci) naziva se "Za Kulom". Godine 1633.g. ova mahala se naziva Čejvan-kethodina mahala.

- Polovicom 16. stoljeća Mostar je bio kasaba hercegovačkog sandžaka na lijevoj obali Neretve i to neposredno uz Stari most,; Zapremao je Veliku tepu i ulice oko nje. (Vakufnama Čejvan kethode od 5.9.1554.g.)⁸

- U sidžilu 1633.g. spominje se 28 mahala u Mostaru i to:

Lijeva obala:

1. SINAN-PAŠINA MAHALA - (džamija sagrađena 1473/74. (878/79)g. "ATIK" i "ESKI" (STARA). To je trg 1. maja (Mejdan), pružala se od Sinan-pašine džamije ka Starom mostu do ispod Kule.

⁷Isto

⁸Vakufnama Čejvan-Kethode se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

^{8b/} Husein Čišić, Mostar u Herceg Bosni, Mostar, 1991.g., Piše da je to bilo 1695.g."Obje mahalske džamije (U Ričini i Ali-hodžinoj mahali budu), također, do temelja spaljene". Str.79-85. A Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo 1980.g.str.65, piše da je to bilo 1687.g.

2.ĆEJVAN-KETHODINA MAHALA - (sagrađena džamija 1552/53. (959/60)g. Poslije Ćejvan-Ćehajine smrti 1570 se nazivala Šemsi-kethode mahala. Pružala se od istoimene džamije do Luke, odnosno Kamber-agine mahale.

3.KARAĐOZ-BEGOVA MAHALA- (džamija sagrađena 1557/58. (965)g. Pružala se oko istoimene džamije, prema Sinan-pašinoj mahali.

4.IBRAHIM-EFENDI- (Roznamedžije) mahala. Džamija sagrađena prije 1620.g. nalazi se na uglu Braće Fejića i Kresine.

5.ĆOSE-JAHJA-hodže mahala - (džamija je sagrađena prije 1620.g.) Nalazi se na Trgu Republike (Musala).

6.MEHMED-KETHODE mahala- (džamija sa rađena prije 1592.g.) Nalazila se blizu hotela “Neretva”, uzvodno, sjeverno od hotela. (Prostor oko hotela “Neretva” naseljen je prije 1592. g.)

7.HAFIZ-HODŽE MAHALA-Postojala je džamija hafiz Havadže, sagrađena prije 1631.g. na uglu ulice M.Tita i Riste Miličevića (bio je šadrvan kod pozorišta) gdje se oko džamije prostirala i mahala.

8.HADŽI HUSEINA MAHALA-Postojala je džamija Husein Havadže, sagrađena je prije 1620.g. na uglu ulice M.Tita i Huse Maslića, prema zgradi Stare Opštine (iza Radničkog doma, u parku), gdje se oko džamije pružala i navedena mahala.

9.FATIME-KADUN MAHALA-Postojala je džamija Fatime Kadun, sagrađena prije 1620.g. Nalazila se na Carini, na uglu ulica M.Tita i Demirovića (južno od Higijenskog zavoda, danas parkiralište). Mahala se postire oko istoimene džamije.

10.MEMI-HODŽE MAHALA-Postojala je džamija Memi-Havadže, sagrađena prije 1620.g. na uglu ulice M.Balorde i Braće Krpo na Carini (povrh Vejzovića sokaka). Na njenom mjestu je podignuta samoposluga, a poslije rata 1992/95. ambulanta (Hitna pomoć). Okolo se postirala navedena mahala.

11. TERE-HADŽI-JAHJA MAHALA-Postoje i danas ostaci džamije Masle Tere hadži-Jahja, koja se nalazi na uglu ulice M.Balorde i Hakala na Carini, gdje se postirala i navedena mahala. Džamija je sagrađena prije 1620.g.

12. HADŽI-BALI MAHALA-Prostirala se oko istoimene džamije. Sagrađena je prije 1612.g. na platou ulica Šarića i Braće Čišića i Sirkina sokaka na Brankovcu.

13. ĆURČI-AHMEDA MAHALA-Prostirala se oko istoimenog mesdžida, koji je sagrađen u drugoj polovici 16.st., a u dvorištu mesdžida se nalazila čatrnja. Mahala je bila smještena na Bjelušinama oko 50 m južno od jugoistočne kule "DIVIZIJE". Pozicija mesdžida (Bjelušine postoje u drugoj polovici 16.st.)

14. KAMBER-AGE MAHALA- je smještena uz istoimeni mesdžid, na Luci, neposredno, uz Komadinov (Lučki) most. Sagrađena je prije 1651.g.

15. IBRAHIM-AGE ŠARIĆA MAHALA-Prostirala se oko istoimene džamije koja je sagrađena 1033.g. (1623/24)

16. BAJAZID-HODŽE MAHALA-Postojala je 1612.g. kod mesdžida Bajazid hodže, na uglu ulice Braće Šarića i Braće Bajata (iznad Sahat-kule).

17. KOTLEVINA MAHALA-Nalazila se na Luci kod istoimenog mesdži-da na uglu ulica Ćelebića i Šarića mahale. Mesdžid je sagrađen prije 1651.g.

18. HADŽI-HUSEINA KOTLE MAHALA-Pružala se oko istoimene džamije u najjužnijem dijelu Luke. Nastala je prije 1761.g. U blizini je "Hadžijska sofa" za ispraćaj hadžija. Taj lokalitet je nasuprot, današnje Medicinske škole.

Desna obala:

19. NEZIR-AGE MAHALA-Prostirala se oko istoimene džamije, koja je sagrađena u drugoj polovini 16.vj. prije 1585.g. (993) i bila najstarija džamija na desnoj obali, na Šemovcu iznad Radobolje kod Krive ćuprije.

20.DERVIŠ-PAŠE MAHALA-Prostirala se oko istoimene džamije, koja je sagrađena 1592.g., a nalazila se u Podhumu u blizini Katoličke crkve.

21.SEVRI HADŽI-HASANOVA MAHALA-Prostirala se oko džamije Sevri-hadži Hasana, koja je sagrađena prije 1620.g. Nalazila se u Predhumu u Donjoj Mahali, nasuprot džamije Ibrahim-age Šarića.

22.HADŽI-MEMI CERNICA MAHALA- Nalazila se oko istoimene džamije, koja je sagrađena, prije 1600.g. u Cernici.

23.HADŽI-ALI-HAVADŽE MAHALA- Nalazila se oko istoimene džamije, koja se nalazila na Rajjevini, neposredno, uz lijevu obalu jednog kraka Radobolje - na Vakufu.Sagrađena je prije 1631.g. Džamiju hadži-Ali-havadže i navedenu mahalu spalio je uništio 1687.g. Janković Stojan. Ovo je bio gusto naseljeni kraj (1633).

24.HADŽI-ALI-LAFE MAHALA- Nalazila se oko istoimene džamije na Raskršću ugao ulice P.Drapšina i ulice M.Gupca. Nastala je prije 1631.g.

25.ZAHUM MAHALA- Prostirala se u današnjem Zahumu.

26.RIČINA MAHALA- Ovo je najmlađa mahala u Mostaru u otomanskom periodu. Nastala je 1660.g. oko Lakišića džamije, koja je sagrađena 1649/50.g. Renesansu je doživjela dolaskom pruge u Mostar 1884.godine.

27.ZIRAINA (ARŠINOVIĆA) MAHALA- Nalazila se na početku kvarta PREDHUM uz cestu što vodi na Komadinov most (Lučki) na Ogradi. Nastala je prije 1651.g.

28.JAHJA-ESFEL-HODŽE MAHALA- Pružala se oko istoimenog mesdžida, sagrađen prije 1620.g., oko 200m južno od Komadinovog mosta na desnoj obali Neretve. (Ranije se čitava današnja Donja Mahala nazivala Jahja-hodže mahala.) Situirana u četvrti Predhum.

ČARŠIJA

Čaršija se protezala na obje strane Neretve.

Lijeva obala:

Čaršija se prostirala od Starog Mosta do Sinan-pašine džamije, od Sahat kule do niže Čejvan-Čehajine džamije.

Dijeli se na slijedeće dijelove:

1. Gornja čaršija - današnja Velika tepa, odnosno ulica M. Tita.
2. Donja čaršija - današnja Mala tepa, tj. prostor oko Koskine ili Čaršijske džamije (1617) i Kujundžiluka.
3. Za Kulom-čaršija se protezala od Kule, tj. Čejvan-Čehajine džamije prema Kamber-aginoj mahali (Luci).
4. Kazaska čaršija se protezala oko Sahat-kule, koju je prije 1664. g. podigla Fatima kaduna.

Desna obala:

Priječka čaršija se prostirala od Starog Mosta do iza Tabačke džamije. Podignuta je između 1612. i 1685. g. Ovdje tri vakufa su imala oko 60 dućana.

Mostar u drugoj polovini 17. vj. dostiže najveći teritorijalni razvoj u vrijeme Osmanske imperije.

Mostarske mahale po sidžilu mostarskog Šerijatskog suda iz
1761 - 1765. g.

- Tere hadži Jahja
- Fatime kadune
- Mehmed Kethode
- Husein Havadže
- Hafiz Havadže
- Čejvan-begova
- Kamber-agina
- Šarića
- Memi Havadže
- Roznamedžijina
- Hadži Balina
- Sinan Pašina
- Čurći Ahmedova

- Hadži Huseina Kotle
- Cernica
- Lakišića
- Ziraina (Aršinovića)
- Sevrina
- Lafina
- Nezir-agina
- Jahja Esfel
- Derviš -paša
- Baba Bešir

Prva ćuprija na Radobolji sagrađena je prije 1558. g. Izgradnjom Starog Mosta počinje značajna etapa izgradnje Mostara na obje strane Neretve. Sada tek, mostarska čaršija počinje da se širi.

Na osnovu podataka Hamdije Kreševljakovića o razvoju mostarske čaršije od 1550.g.-1557.g., saznajemo da se u tom razmaku izgradilo 153 dućana:

a)Ćejvan-kethoda podiže 67 dućana sa kojima udara temelje Gornjoj čaršiji i Kujundžiluku.

b)Nesuh-aga Vučjaković izgrađuje pod Lipom 26 dućana sa kojima proširuje Gornju čaršiju.

c)Karadoz-beg podiže 58 dućana u domenu i oko svog vakufa.⁹

Po Karlu Pecu Mostar se dijelio na osam mahala, od kojih su pet na istočnoj obali Neretve. Najdalje prema sjeveru je isturena CARINA. Nasuprot njoj najjužniji dio je LUKA.Na jugoistoku na Carinu se naslanja BRANKOVAC. Južni nastavak Brankovca su BJELUŠINE, a prema Neretvi STARI GRAD.

Na zapadnoj obali najdalje prema sjeveru proteže se CERNICA, sasvim na jugu PREDHUMLJE, a prema zapadu pruža se ZAHUMLJE.

Ovo je nova podjela grada, kako kaže Karlo Pec. U staro doba Mostar se dijelio na 33 mahale od kojih najvažnije na istočnoj obali nose ova imena:

- Stara mahala kod zgrade Kasine
- Karadoz-begova mahala
- Čerdagija
- Kresina mahala

⁹H.Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, II, Mostar (1463-1878), Zagreb, 1951.g str 113.

- Hadži Balina mahala
- Gornji Brankovac
- Donji Brankovac
- Bučuk mahala
- Kamber-agina mahala
- Tepa
- Ćurči Ahmedova mahala
- Šarića mahala
- Tekija mahala

Na zapadnoj obali se navode sljedeće mahale:

- Oručluk (Nazvan po staroj porodici Oručević)
- Derviš-pašina mahala
- Dvizac
- Spila
- Ciganska mahala
- Šemovac
- Lafina mahala
- Ričina mahala (kod voza) ¹⁰

U ovom se radu može vidjeti i pratiti topografija Mostara Osmanlijskog perioda. Cilj je precizno lociranje mahala pomenutog perioda. Na osnovu toga danas se može upotpunosti rekonstruisati Mostar u urbanom i komunalnom smislu.

Godine 1768, u Mostaru je živjelo 21 katoličko domaćinstvo.¹¹ Od 1833.g. Mostar postaje sjedište Hercegovačkog sandžaka, a 1846.g. Hercegovački pašaluk se izdvaja od Bosanskog ejaleta-vilajeta.

Iste godine Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, da bi dokazao svoju neovisnost, katoličku crkvu je u Hercegovini izdvojio iz unitarnog ustroja sa sjedištem VIKARA u Mostaru.

Prije 1852.g. u Mostaru je bilo 120 katoličkih porodica. Bili su to katolički kmetovi i zanatlije. Godine 1867. (poslije otvaranja katoličke crkve) broj

^{10/} Karl Pec, Mostar i njegov kulturni krug, slika grada iz Hercegovine, (Preveo Dr. Branko Šantić), Lajpcig, 1891, str. 9 i 10.

^{11/} Srećko M.Džaja, Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1992. str.130.

časopis katoličkih porodica u Mostaru je 338, a duša 1715, a od tada im broj naglo raste.¹²

Godine 1885. Mostar je imao 12 700 stanovnika. Godine 1896. Mostar je imao 17 010 stanovnika. Fra Petar Bakula piše da je u Mostaru 1873.g. bilo:

	kuća	duša
muslimana	2670	20306
pravoslavnih	626	5008
katolika	436	2821
Cigana	129	903
Židova	18	78
UKUPNO:	3882	29116 ¹³

U istoj knjizi stoji i sljedeći podatak: Mostar je imao 33 drvene i kamene džamije i 23 mekteba za djecu 1867.g. ¹⁴

Godine 1885. je bilo 1975 kuća, 2114 stanova sa 12665 stanovnika 6442 mušk. i 6223 žena,

6825 muslimana
3369 pravoslavaca
2359 rimokatolika
98 Jevreja
17 inovjeraca
7035 neoženjenih
4556 oženjenih
1051 udovica
23 rastavljena

Po staležu: 61 sveštenik, 57 državnih i 16 opštinskih činovnika, 33 učitelja, 9 zdravstvenih lica, 938 vlasnika imanja, 30 slobodnih seljaka, 48 kmetova, 1161 kućevlasnika i rentijera, 324 fabrikanta, trgovca i obrtnika, 1332 pomoćnika radnika, nadničara, sluga. Drugim su se zanimanjem bavili 296 muškaraca preko 16 god., 8370 žena i djece.

Među 12665 stanovnika Mostara, 564 pripadali su Austro-Ugarskim

^{12/} Henrik Rennera, Herceg Bosnom uzduž i poprijeko (II izdanje S.Mitrovića, 1900.g.str 298.)

^{13/} Vjekoslav Klajić, Bosna, Zagreb, 1878. god.

^{14/} Isto,

doseljenicima, 24 su bili stranci.¹⁵

Prvi plan Mostara koji je bio u javnoj prodaji, pojavio se u knjižari “Pahe-Kisić” 1899.g. na njemačkom jeziku. Na naslovnoj strani je Stari Most, a iznad grb Mostara. Tada je Mostar imao 14370 stanovnika od čega:

muhamedanaca	6949	
pravoslavaca	3877	
rimokatolika	3353	
Izraelca	164	
evangelista		24
Ostalih	<u>6</u>	
UKUPNO:	14370	¹⁶

Za izbor općinskog vijeća grada Mostara novembra 1907. g. imena pasivnih izbornika koji imaju pravo da budu birani bilo je:

muslimana	pravoslavaca	katolika
160	135	70

Gradonačelnik je bio Hadžiomerović.¹⁷

Prema popisu stanovništva Karljevini Jugoslaviji 1931.g. koji je u uslovima neriješenog nacionalnog pitanja izvršen po konfesionalnoj pripadnosti u Mostaru je bilo ukupno 20295 stanovnika.

muslimani	8844	
rimokatolici	5764	
pravoslavni		5502
Jevreji	136	
protestanti	32	
Ostali kršćani	<u>17</u>	
UKUPNO:	20295	¹⁸

^{15/} Karl Pec, Mostar i njegov kulturni krug, slika grada iz Hercegovine, Lajpcig, 1891.g. str.35. (Preveo Dr.Branko Šantić)

^{16/} Kopija primjerka plana se nalazi u Muzeju Hercegovine.

^{17/} Muzej Hercegovine -Zbirka dokumenata.

^{18/} Metalna ploča sa navedenim podacima, ugrađena u mermernu figuru-nalazi se u Muzeju Hercegovine pod brojem 2705.

Godinama poslije okupacije Bosne i Hercegovine (1878.) Bošnjaci su se osjećali potpuno izgubljeno. Prepušteni sami sebi, politički neorganizirani i bez ikakvog oslonca izvan Bosne, oni su morali prihvatiti novu civilizaciju ili propasti. Put prilagođavanja novim prilikama nije bio ni lahak ni jednostavan.

Pokret iseljavanja Bošnjaka u Tursku je bio jedini pokret, a on je imao najjače faze nakon uvođenja vojne obaveze (1881.) u vrijeme Džabićeva pokreta i poslije aneksije Bosne i Hercegovine (1908.g.).

Borba za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, koja je počela 1899.g., bila je prvi značajni politički pokret ponikao u samom narodu. Autonomni pokret je nastao iz potrebe da se Bošnjaci odupru austrijskom kulturno-političkom okruženju, zapravo iz neophodnosti da se kao narod održe na svom tlu i da sačuvaju svoju samobitnost u jednoj katoličkoj državi, kakva je bila Habsburška monarhija. Okupacija je izazvala višestruke posljedice u životu Bošnjaka. Prva reakcija je bila opća utučenost, nepovjerenje i mržnja prema "Švabama".

Najvažnija posljedica okupacije je ta da su Bošnjaci naglo i nepovratno gurnuti na kapitalistički put razvitka, na kojem se u ogromnoj većini decenijama nisu uspjeli snaći. Međutim, ne manje značajna je činjenica da su Bošnjaci dovedeni okupacijom u položaj, koji je politički, kulturno i ekonomski bio slabiji u odnosu na druge dvije nacionalne zajednice u Bosni.

Zbog oružanog otpora okupaciona uprava je u početku zauzela oštar stav prema Bošnjacima. General Filipović nije ni prije imao povjerenje u Bošnjake, a njihov oružani otpor pretvorio je to nepovjerenje u pravu mržnju. Po Andrašijevom mišljenju, Filipović je pripadao onoj struji koja je tražila iskorjenjivanje muslimana u Bosni i Hercegovini.

To je jedan od osnovnih razloga zbog čega je general Filipović premješten iz Bosne, početkom decembra 1878.g., kada prestaje hrvatski kurs okupacione uprave.

HERCEGOVINA

žascopis

Hivzija HASANDEDIĆ

SKRAĆENI PREVOD /EKSCERPT/ NESUH-AGE
VUČIJAKOVIĆA VAKUFNAME /ZAKLADNICE/

Original ove vakufname nalazi se kod Hasana Vučijakovića u Mostaru koju je on, sa još nekoliko rukopisa na orijentalnim jezicima, naslijedio od svojih predaka. Napisana je na arapskom jeziku, lijepim “nashi” pismom i upisana u svesci koja broji šest lista, jedanaest pisanih stranica, veličine 25x14 cm. ukoričenih u čvrst povež. Na gornjoj margini drugog lista nalazi se okrugli pečat Vakufskog povjerenstva za Bosnu i Hercegovinu iz 1883. godine. Kod njega je slabim pismom napisano da je ona upisana kod ovog Povjerenstva u registar /sidžil/ vakufnama 4.džumada 1302. /19.II 1885./ godine.

Ovdje donosimo samo skraćeni prevod ove vakufname jer smo ranije opširno pisali o vakifu Vučijakovića i njegovim zadužbinama u Ljubuškom i Mostaru.

Vakif Nesuh-aga je zavještao 123.000 dirhema u gotovom, 28 dućana u kasabi Mostaru, radionicu u kojoj se prave harari i pokrovci od kostrijeti, poznatu pod imenom „bekjarhane mujitab”, osam ručnih mlinova i dvije vodenice od kojih se jedna nalazi na rijeci Radobolji u Mostaru, a druga na rijeci u Studencima u općini Ljubuški. Navedeno je zavještao za izdržavanje dviju džamija koje je sagradio u tvrđavi Ljubuški i kasabi Mostaru, i dvaju mekteba u spomenutim mjestima. Dalje je odredio da se, po potrebi, opravljaju mostovi na rijeci Radobolji u Mostaru i rijeci Trebižat u Ljubuškom.

Vakif određuje da se novac daje na kredit uz profit /rebah/ po šerijatskim

propisima i to tako da svakih deset dirhema donosi godišnje jedanaest i po dirhema prihoda i da se pozajmice daju samo sposobnim platišama i uz jaku kauciju čovjeka iz naroda. Krediti se ne smiju davati onima koji ništa nemaju /muffis/, raznoj gospodi, vojnicima, zlikovcima, lašcima i sličnim. Štetu koja u vakufu nastane mutevelijinom nemarnošću dužan je on iz vlastitih sredstava vakufu nadoknaditi.

Vakif određuje da se u džamiju u Mostaru postave slijedeći službenici:

- imam sa 11 dirhema plaća dnevno: 2 za „hitabet”, 5 za „imamet”, 2 za učenje svaki dan po dva džuza /deset lista/ iz Kur’ana, 1 za učenje poglavlja „Jasin” iz Kur’ana poslije svake jutarnje molitve za vakifovu dušu i 1 za učenje „ašereta”/ desetak rečenica/ iz Kur’ana poslije svake podnevne molitve. Određuje da Sejjid Abdulganija bude doživotno hatib i imam ove džamije.

- mujezinu će se plaćati po 5 dirhema dnevno: 4 za vršenje ove dužnosti i 1 za učenje jednog džuza iz Kur’ana.

- kajjimu će se plaćati po dva i po dirhema dnevno: 1 za čišćenje džamije, 1 za učenje svaki dan jednog džuza iz Kur’ana i pola dirhema za donošenje vode i napajanja prisutnih /sakj/. Za svijeće i čišćenje trošiti će se dnevno po jedan dirhem.

- muallimu će se plaćati po pet dirhema dnevno: 4 za podučavanje djece i 1 za učenje svaki dan džuza iz Kur’ana.

Navedeno će se trošiti za potrebe džamije u Mostaru.

- Imamu džamije u tvrđavi Ljubuški plaćati će se dnevno po 6 dirhema: 2 za „hitabet”, 3 za „imamet” i 1 za učenje „ašereta”, poslije svake podnevne molitve. Ovu dužnost će doživotno vršiti Muslihuddin hodža, sin Hasanov.

- Mujezinu će se plaćati svaki dan po 4 dirhema: 3 za mujezinluk i 1 za učenje svaki dan “džuza” iz Kur’ana za dušu Šemse hanume.

- Kajjimu će se plaćati po 2 dirhema dnevno,

- Muallimu će se plaćati po 3 dirhema dnevno: 2 za podučavanje djece i 1 za učenje svaki dan džuza iz Kur’ana za dušu Božijeg poslanika.

Za potrebe dviju džamija trošiće se dnevno po 1 dirhem, vakif određuje da Uvejs-aga bude kontrolor /nazir/ cijelog vakufa i potomci mu, s koljena na koljeno, i da im se za ovo plaća po 1 dirhem dnevno. On zadužuje Uvejs-agu i potomke mu da svaki dan prouče po dva džuza iz Kur’ana za duše Selime hanume i Zulejhe hanume i da im se za ovo učenje plaća po 2 dirhema dnevno.

Vakif zadužuje oba „kajjima” da vode evidenciju o dolasku službenika na posao i da kod svakog izostanka s posla stave tačku kod imena dotičnog. Mutevelija je dužan, početkom svake godine u sporazumu s mjesnim kadijom, odbiti od plaće sve izostanke.

- Muteveliji /upravitelj vakufa/ plaćati će se dnevno po 14 dirhema. On je dužan brinuti o svim vakufskim objektima i po potrebi ih opravljati.

Vakif je predao navedeni iznos novca i sve nekretnine licu kojeg je, radi uknjiženja vakufa kod suda, postavio za upravitelja. Dužnost mutevelije i sve službe u vakufu vršiti će vakifovi potomci, s koljena na koljeno. Vakif zadržava doživotno za sebe pravo postavljanja i otpuštanja vakufskih službenika. Napisano u trećoj dekadi džumada 972. / 26.XII 1564. do 4.I 1565. godine /.

Svjedoci: Husein hodža, sin Dervišov, Omer hodža, mualim, Hurem, sin Velijin, hadži Derviš, sin Numanov, hadži Kurd, sin Huseinov, hadži Mehmed, sin (? nejasno), Hajdar, sin Alijin, hatib, Mustafa Saraji, Iskender, sin Huseinov, Husein, sin Abdulahov, Omer hodža, hatib, Piri, sin Ahmedov, Mustafa, dizdar, Mustafa, sin Hebibov, Ilijas kethoda /ćehaja/, Ali hodža, Balija, sin Mehmedov, Kurdbeg Ali, sin Mehmedov, hadži Osman, Sofi Husein, sin Sulejmanov i drugi prisutni.

Iz arhive Vakufskog povjerenstva u Mostaru, akt broj 2.203, saznajemo da su se u posjedu ovog vakufa nalazili 1931. godine slijedeći objekti koji su u gruntovnim knjigama Sreskog suda u Mostaru upisani gruntovnom ulošku broj 3.152 pod slijedećim katastarskim česticama: džamija - kat.čest.20/18 površine m² 400, kuća - kat.čest. 20/19 površine m² 102, šupa - kat.čest.28/65 površine m² 10, dućan - kat.čest. 20/51 površine m² 24, groblje - kat.čest. 22/65 površine m² 2.420, groblje - kat.čest. 22/24 površine m² 640. Svi drugi objekti ovog vakufa srušeni su prije 1891. godine kada je Gruntovnica u Mostaru otvorena i počela raditi.

Nesug-age Vučijakovića džamija je jedna od tri mostarske džamije pod kupolom /kubom/. Četnici i ustaše su je u zadnjem ratu 1992/93. godine više puta granatirali i tada su joj srušili munaru do šerefe i kupole i zidove dobro obrušili. Visoki saudijski komitet ju je temeljito opravio 1996 - /1417/ hidžretske godine. Tada su uz nju sagrađene dvije prizemne male prostorije, za muškarce i za žene, abdesthana sa tri česme i banjom. Pred džamijom je sagrađen mali šadrvan montirano turbe hadži Mehmed-age Krehe iz 1174/ 1760/ godine koje se je do 1937. godine nalazilo kod Ćose Jahja hodžine džamije na Musali. Džamija na gradu u Ljubuškom zatvorena je 1929. godine /akt broj 79/1929// koju su Italijani srušili 1943. godine.

Z a k l j u č a k

Nesuh-aga Vučjaković je 1564. godine zavijestao za svoje zadužbine u Ljubuškom i Mostaru 123.000 dirhema, 28 dućana, radionicu za izradu

česopis pokrovaca od kostrijeti, osam ručnih mlinova i dvije vodenice. Džamiju u Ljubuškom srušili su Italijani 1943., a u Mostaru dobro obrušili četnici i ustaše 1992/93. godine. Visoki saudijski komitet je 1996. godine temeljito obnovio džamiju u Mostaru.

Hivzija HASANDEDIĆ

Zusammenfassung

NESUH-AGA VUČJAKOVIĆ VERMACHTE 1564 FÜR SEINE STIFTLYNGEN IN LJUBUŠKI UND MOSTAR 123.000 DIRHEMAS, 28 GESCHÄFTSLKDN, EINE WERKSTÄTTE ZUR FERTIGUNG DER KOTZEN AUS ZIEGEN ODER KAMELHAAR, 8 STÜCK HANDKAFFEEEMÜHLEN UDN ZWEI WASSERMÜHLEN. DIE MOSCHEE IN LJUBUŠKI RISSEN 1943 ITALIENISCHE SOLDATEN ZUGRUNDE, DIE ABER IN MOSTAR ZERSTÖRTEN IN HOHEM, GRADE CETNIKS UND USTASCHAS 1992/93. DAS HOHE SAUDISCHE KOMMITÄT LIEß DIE MOSCHEE IN MOSTAR GRÜNDLICH INSTANDZUSETZEN.

Hivzija HASANDEDIĆ

HROMO HROMOZADE HROMIĆI IZ STOCA

Stolac se nalazi u istočnoj Hercegovini i smješten je u podnožju srednjovjekovnog grada Vidoški uz obale rijeke Vidoštice ili Vidove koja danas nosi naziv Bregava. Stolac se u izvorima prvi put spominje 1444. godine kao grad u zemlji hercega Stjepana Vukčića Kosače. Turci su ga zauzeli ubrzo poslije 1465. godine i u njihovoj vlasti je ostao do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Turci su na gradu iznad Stoca sagradili sedam četvrtastih kula spojenih do dva metra debelim zidovima, zatim kulu za municiju /barutanu, džebhanu/, džamiju, deset čatrnja /cisterni/ za vodu i više stambenih zgrada u kojima su stanovali stolački dizdari, kapetani, posadnici tvrđava i članovi njihovih porodica. Ovo je sve do početka prošlog stoljeća bio najprostraniji grad u Hercegovini.

Na području Stoca i okoline živjeli su u predtursko doba bogumili što svjedoče brojni srednjovjekovni nadgrobni spomenici - stećci kojih i danas ima u ovom kraju na više mjesta. Historijski je utvrđeno da su bogumili dragovoljno i bez ičije prisile, što islam najstrožije zabranjuje, prelazili na islam. Ovo potvrđuju i neka prezimena muslimanskih porodica u Stocu koja su kršćanskog porijekla: Ivankovići, Martinovići, Miljanovići, Obradovići, Tomići, Vujinovići, Vujičići, Vukičevići i Žarkovići.

Za turske uprave u Stocu su sagrađene četiri džamije sa kamenim munarama,

dviije bez munara, medresa, ruždija i više mekteba, početnih vjerskih škola. U tom periodu ovdje su sagrađeni: sahat kula, javno kupatilo /hamam/, nekoliko kamenih mostova i mostića preko Bregave, šadrvan pred Carevom džamijom, četiri čatrnje u dvorištima drugih džamija, nekoliko besplatnih konaka /musafirhana/, tri hana i više privrednih objekata.

Posebno je bila lijepa i sa arhitektonske strane veoma atraktivna Begovina. Rizvanbegovići su u Begovini poslije ukidanja kapetanija u Bosni i Hercegovini 1835. godine, sagradili kompleks zgrada i pet musafirhana /besplatnih konačišta/ koji su permanetno radili do 1878. godine, a neki povremeno do agrarne reforme 1919. godine. U ovim konacima su neki gosti ostajali do pola godine a njih su izdržavali i posluživali članovi porodice Rizvanbegovića iz koje potječe i čuveni vezir i hercegovački valija Ali-paša. U svakom konaku se nalazio hamamdžik, banjica, u kome se je gost mogao očistiti i okupati, i sedam posebnih prostorija s mihrabom u kojima su gosti zajedno /džematlije/ obavljali pet dnevnih namaza /molitava/. I u Uzunovića mahali su se nalazila tri konaka: Behmenov, Mahmutčehajića i Šarića od kojih je posljednji bio najveći i najposjećeniji. Radio je do 1919. godine i srušen poslije 1950. godine.

Stolac je dao nekoliko pisaca i prepisivača na orijentalnim jezicima, 13 hafiza i više vakifa /dobrotvora/.

U Stocu je živjelo više od 470 muslimanskih porodica koje su većim dijelom davno izumrle ili se oдавde raselile. Novići i neke druge muslimanske porodice doselili su u Stolac iz Herceg Novog i Risna kada su ova mjesta zauzeli Mlečani 1687.godine, Nikšići iz Nikšića kada su ga zauzeli Crnogorci i Korjenići iz Korjenića. Za Paloše, Pelje i Salahore se priča da su im preci doselili ovdje čak iz daleke Mađarske. Pećani su doselili iz Peći /Ipek/ i prezivali su se Ipeklije.

Ovaj put ćemo govoriti samo o porodici Hromića iz Stoca koja je dala nekoliko učenih ljudi /alima/ i čiji su članovi zavještali /uvakufili/ 38 djela na arapskom jeziku. Oni su bili i bogata trgovačka porodica koja je u Stocu imala više magaza što potvrđuje lokalitet „Hromića magaze”.

U Katalogu arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu kojeg je sastavio Kasim Dobrača i objavila spomenuta biblioteka 1979. godine, upisana su 43 rukopisa iz islamske dogmatike /akaid/ šerijatskog prava /fikh/, zbirka šerijatsko pravnih pravila i propisa /ahkam/ i razne druge zbirke /medžmue/. Svi ovi rukopisi nalazili su se u posjedu članova porodice Hromića koji su bili vjerski dobro obrazovani: Saliha, sina Abdihodžića, Izet Salih ef. Salih Sidki ef. i Ibrahim ef. Izet Salih ef. bio je

1217/1802/ godine kadija u Akčehisaru /Kroja/ i Tirani u Albaniji i kasnije u Bosanskom Brodu u Bosni. Na jednom rukopisu sačuvan je otisak njegovog pečata iz kojeg se vidi da je napravljen 1195/1780/ godine, što potvrđuje da su Hromići bili stara stolačka porodica.

Mula Salih Hromić je 1256/1834/ godine prepisao jedno djelo iz islamske dogmatike. Abdulah Hromić, sin mula Salihov završio je medresu u Stocu i kasnije učio u Karadž-begovoj i Roznamedžinoj medresi u Mostaru. On je u periodu od 1834. do 1859. godine prepisao sedam djela iz pravilnog učenja Kur'ana /tedžvid/, hadisa, obredoslovlja, pedagogije logike i sintakse arapskog jezika. Salih ef. Hromić bio je 1886. godine imam Šarića džamije u Stocu i posljednji mualim mekteba koji je radio u Sumbulića medresi. Salih Sidki Hromić, sin Ibrahima ef. bio je 1319/1901/ godine učenik Roznamedžine medrese u Mostaru. Hrvati-ustaše su 1933. godine u napadu na Stolac i okolinu porušili u Stocu četiri džamije, i u okolini džamije u Aladinićima, Borojevićima, Ošanićima, Pješevcu, Prenju i Rotimlji. Sve odrasle Bošnjake-muslimane, zarobili su i odveli u logore, a starce, žene i djecu nasilno prognali iz stolačke općine. Oni su dalje u ovom kraju opljačkali sve i porušili sve što je nosilo islamsko obilježje i Čuvenu Begovinu su sa zemljom spravili.

IZVORI:

1. H. Hasandedić, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine, Mostar, 1977;
2. Bosanska salnama /godišnjak za 1886. godinu/.
3. Muhamed Ždralović, Stolački prepisivači djela u arabičkim rukopisima, Slovo Gorčina, 1997, str.81-85

Z a k l j u č a k

Hromići su stara stolačka porodica čiji potomci su ovdje živjeli od polovine 18. stoljeća. Ova je porodica dala nekoliko učenih ljudi koji su imali biblioteke na orijentalnim jezicima i sve zaviještali u dobrotvorne svrhe.

Hivzija HASANDEDIĆ

Zusammenfassung

HROMIĆI SIND EINE ALTE FAMILIE AUS STOLAC, DEREN NACHKOMMEN HIER SEIT 18. JAHRHUNDERT LEBTEN. DIESE FAMILIE GAB EINIGE GELEHRTE MÄNNER, DIE BIBLIOTHEKEN IN ORIENTALISCHEN SPRACHEN BESABEN UND ALLE HABEN SIE ZU WOHLTÄTIGEN ZWECKEN VERMACHT.

HERCEGOVINA

žascopis

Ramiza SMAJIĆ

ZAKON O TIMARIMA IZ 1869. GODINE

Pitanje timarsko-spahijskog sistema i njegove prakse u Bosni već stotinjak godina zaokuplja pažnju istraživača u toj oblasti. U pokušajima da se ta fundamentalna ustanova što bolje definiše, obradi i osvijetli, posebno su značajni naponi Ć. Truhelke, B. Đurđeva, N. Filipovića, A. Sućeske i dr.. Skoro svi su nailazili na iste teškoće, bilo da je to uvriježeno poimanje timarsko-spahijske organizacije u svjetlu tumačenja srednjovjekovnog feudalizma, bilo da su to ideološki usmjeravana razmatranja o strukturi vojničke klase, ili su prosto postojali drugi prioriteti u rasvjetljavanju kulturno-historijske baštine određenih područja.

Bosna je u Osmanskom carstvu uživala poseban tretman i to je, između ostalog, bio rezultat prilika i situacija kroz koje je ona prolazila. No, zanimljivo je to da su jedinstveni ustupci koji su davani ovom serhatu u organizaciji timarsko-spahijskog sistema bili u praksi svih 400 godina te da su te specifičnosti čak i pravno regulisane krajem 19. vijeka. Organizacija vojske i agrarne prilike u Bosni osmanskog perioda su praksa Osmanskog carstva. Ali, sve ono što je Bosanska kanunnama iz 1516. godine omogućila (posjede na uživanje samo Bosancima!), sistem odžakluka od 1593. godine garantovao (u porodici nasljedno pravo na uživanje posjeda!), vid su tog specifičnog tretmana Bosne što se očituje sve do posljednjih informacija o uživanju vojnih posjeda

krajem 19. vijeka, čemu većina istraživača subjektivnog nacionalnog uklona skoro da ne poklanja pažnju, a malobrojni taj proces ističu i prate, no, gube ga sa Latasovom akcijom u Bosni.

Jačanje nacionalne samosvijesti, tanzimatska previranja, totalno preoblikovanje ustrojstva vojske, čiflučenje, ustanci, tek su djelić onoga šta je obilježilo taj 10. vijek i što je bilo predmet višestrukih istraživanja. Kad je riječ o zakonskim činjenicama koje su formirale sliku agrarnih odnosa u drugoj polovini 19. vijeka ključnu ulogu je imala Saferska naredba iz 1859. U ovom radu nećemo govoriti o segmentima tog i svega ostalog što je okarakterisalo agrarne odnose tog perioda nego samo o jednom pravnom aktu, Osnovu zakona. O timarima i zijametima nalazećim se u bosanskom vilajetu, objavljenom u Vilajetskoj štampariji 19. maja 1869. god., paralelno na osmanskome i bosanskom jeziku.¹

Taj Osnov zakona tri i po vijeka poslije podvlači ono što je ozakonjeno Bosanskom kanunnamom iz 1516. god. i što je svo to vrijeme bilo u praksi. Naime, u čl. 9 ovog zakona se isključivo ističe da se privilegije u nasljeđivanju uživanja timara „ograničavaju na one imaoce timara i zijameta, koji obitavaju u gore rečenijem sandžacima (sarajevskom, bihaćkom, novopazarskom, zborničkom, banjalućkom, hercegovaćkom, travnićkom sandžaku, op.a.). Oni koji su do sada iz ovoga vilajeta izišli i još se nijesu povratili lišavaju se ovijeh privilegija. Za ove će važiti ošti zakon, koji je izdat za rumelijske i anadolske timarlije, i po istom zakonu njihove će se naknade računati po polovini prihoda njihovijeh timara i zijameta pa će se ovi smatrati kao u penziju stavljeni. A kad ovakav umre, našljednicima neostaje od njihovog prava ništa, nego će njegovi timari i zijameti pripasti carskoj kasi”.

U navedenom tekstu ne stavljam samo akcent na izdvojen tretman bosanskih u odnosu na ostale timarnike u carstvu nego i na činjenicu da se ovdje javlja pojam penzije u drugačijem smislu i omjeru od stvarne naknade za timar koja je zakonom bila regulisana. U dosadašnjim istraživanjima se to pitanje jednostavno tumačilo ovako: uvedena je redovna vojska, nije više bilo potrebe za redifom bosanskih spahija, a ostale spahije su već ranije bile prestale da se osjećaju vojnim obveznicima i za svoje timare su uživali neznatne penzije. Ovim zakonom iz 1286. godine, dakle, samo oni koji su napustili Bosnu i oni koji su izvana, a svoje timare imaju u Bosni dobijaju polovinu prihoda sa svojih timara i zijameta te se smatraju penzionisanim, a i te njihove penzije nisu nasljedne. Nasuprot tome, timarnici u Bosni po čl. 2 gornjeg zakona

^{1/} Osnov zakona. O timarima i zijametima nalazećim se u bosanskom vilajetu. 19. Safera 1286. (19. maja 1869.) In folio, 1 strana. Paralelno i tekst na osmanskome. Primjerak u biblioteci Hamdije Kreševljakovića. Kopija istog u NUB BiH.

dobijaju za svoj timar naknade koje se određuju prema čistom prihodu sa timara, i koji kao i timari, nipošto nisu ujednačene. Ako su prihodi manji od pedeset groša, naknada se ograničava tako da se broj završava deseticama.

U čl.7 je isključivo navedeno da se pravo nasljeđivanja ni na koji način ne može ustupiti, razdijeliti ili prodati. Ako je timarnik umro poslije godine objavljivanja ovog zakona, nasljeđuje ga sin (ako ih je više, onda najstariji), a ako nema sinova, nasljeđuje ga brat ili sestra po ocu ili majci (ako ih je više, opet najstariji). Ako nema ovakvih srodnika, timar ili zijamet pripada carskoj kasi.

Da je praksa nasljeđivanja timara i zijameta ostala i nakon uvođenja naknada prema čistom prihodu sa timara vidi se po čl.8 u kome se ističe da kad se u buduću na koga prepiše timar i zijamet, onda vilajetska vlada šalje mazbatu sa imenom i prezimenom, mjestom prebivališta onoga kome se daje, i pošto se ova mazbata sravni sa protokolom izdaje se berat i šalje u mjesto dotičnog. Sadržaji koje donose sidžili su uglavnom utvrđeni ali, daleko od toga da su iskorišteni kao izvanredno bogat historijski izvor. Pored nesumnjivo jasnih primjera sprovođenja Saferske naredbe u pogledu nasljeđa na čiflučkoj zemlji², konkretno kod ovog pitanja timara u drugoj polovini 19. vijeka, u Fočanskom sidžilu koji bilježi zbivanja počev od 1868. god. uočavamo desetine slučajeva u kojima je očito da je gore pomenuti Osnov zakona imao svoju punu primjenu u Bosanskom vilajetu. Jedan od takvih slučajeva je timar od 5011 akči u selu Kremin, u džematu Ustikolina, kadiluk Foča. Carskim beratom dat je na uživanje spahiji Salihu, sinu Murata koji je umro 1. ševala 1290. god.³ Sad se, 1291.godine, na osnovu carskog zakona traži berat za njegovog brata Mustafu.

Isti slučaj je i sa predstavkom za timar od 2000 akči, koji je beratom bio dat spahiji Ahmedu, sinu Sulejmana. Ovaj je umro 1289. godine pa se sad na osnovu carskog zakona traži berat za njegovog sina Selima kojim će on zauzeti upražnjeno mjesto svog oca.⁴

Primjetna je preciznost u navođenju dana smrti timarnika i datuma uzimanja timara u haznu, budući da je pravni zahtjev čl.3 ovog Osnova zakona da se naknada za timar nasljednicima timara daje za period od kada je timar uzet u carsku kasu. Oni, pak, timarnici koji su živi, takođe uzimaju naknade računajući od onog datuma kada su timari uzeti u haznu.

^{2/} Umrlog Petra, sina Jovke, nasljeđuje žena Đurda i djeca /NUB BiH, Spec.zb., Ms 186, str.

^{3/} NUB BiH, Spec. zb., Ms 186, str. 89

^{4/} Isto, str. 95

104

[illegible]

HERCEGOVINA

žascopis

Mr. Zijad ŠEHIĆ

PRILOG PROŠLOSTI HERCEGOVINE
XIX STOLJEĆA
- SJEĆANJA MURAD EFFENDIJE IZ HERCEGOVINE

Od sredine XIX stoljeća kada je pitanje raspada Osmanskog carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu: Austrije 1850, Francuske 1853, Engleske 1856, Rusije 1857, Italije 1862, i Pruske 1864. To je utjecalo na to da se o BiH počne opširnije pisati i tako upoznavati evropska javnost. U Bosnu i Hercegovinu upućuju se brojni putnici - vojni i politički stručnjaci, novinari, naučnici, književnici, uhode, sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju. Njihova djela uvela su BiH u evropsku publicistiku i učinila je integralnim dijelom evropske civilizacije.

Na tim putovanjima oni otkrivaju nepoznati svijet, život ljudi pretočen u orijentalnu egzotiku, omeđen starim historijskim okvirima, dajući čitaocu političku, ekonomsku, socijalnu i kulturnu komponentu života u BiH i neposredno svjedočanstvo o jednom vremenu i prostoru.

Franz von Werner (Murad-efendija), sin austrijskog veleposjednika u Hrvatskoj rođen je 1836. godine. Kao mladić stupio je u službu Osmanskog carstva i kao konzul u Temišvaru, Veneciji, Drezdenu, Švedskoj i Holandiji napravio sjajnu diplomatsku karijeru, za kojom nisu zaostajala ni njegova

književna umijeća. Istakao se kao liričar, još više kao dramatičar, i konačno kao prozaist. Čak je i švedski kralj bio oduševljen njegovim dostignućima.¹

Njegova dva toma "Turskih skica", štampana u Leipzigu, 1877. odslikavaju ne samo povjerenje u život na Balkanu, nego i njegove "osmanske poglede", iako je cijeli život ostao katolik. Kao sekretar Kemal-efendije učestvuje u konzularnoj misiji koja je pokušala na licu mjesta ispitati zbivanja u toku ustanka u Hercegovini i iznaći rješenje tih sukoba. U toku putovanja nastao je ovaj putopis, koji je 1876. predat javnosti - publiciran je u njemačkom dnevnom listu Beilage zur Allgemeine Zeitung iz Augsburga.²

I

Danilo Petrović iz plemena Njegoša, koji je zamijenio duhovnu titulu vladike - titulu svojih prethodnika sa rangom kneza Crne Gore i Brda a plašt i križ mitropolita kapom sa amblemom orla i odlikovanjem jednog svjetskog moćnika, bio je od 1852. godine vrhovni poglavar "Crnih Brda".

Uobičajeni pohodi četa njegovih Crnogoraca u Hercegovinu, čiji su ciljevi bili krda ovnova njihovih muslimanskih susjeda, a koji su pri stupanje na snagu svake nove vlade prihvaćani sa velikim oduševljenjem, poslije Krimskog rata, i od kada se Napoleon III koji se u konkurenciji sa Rusijom nametnuo kao takozvani pokrovitelj slavenskih naroda Orijenta, dobili su isto toliko na obimu i učestalosti. Međutim, karakter tih "munjevitih putovanja" promijenio se: pored nacionalno-ekonomske svrhe, koja je pored borbe odgovarala i potrebi za osvetama, razotkrili su se i politički ciljevi. Borbe su prerasle svoju uobičajenu mjeru pa je Porta ponovo smatrala neophodnim da svoje "majčinsko oko" usmjeri ka svojoj slavenskoj problematičnoj djeci, koja su zahtijevala njenu pažnju odprilike svakih 3 do 5 godina zbog nekog sukoba ili uzvika bola.

Neophodno je istaći da ta veza sa njenom potpunom bliskošću postoji tek od novog preuređenja Osmanskog carstva, a puknut će izbijanjem nacionalne groznice. Ranije, pri decentralizaciji carstva, Divan je direktno imao vrlo rijetko ili veoma malo dodira sa Crnim Brdima, Bošnjacima, uskocima itd.

^{1/} Miloš Okuka, Petra Rehder, Das zerissene Herz: Reisen durch Bosnien - Herzegowina, München, 1994, 29.

^{2/} Erinnerungen aus der Herzegowina. Von Murad Efendi., I, Beilage zur Allgemeinen Zeitung Augsburg, 8. Juni 1876, Nr 160, 2441-2443.; II, Beilage..., 10. Juni, 1876., Nr 162, 2.473-2/474.

Veziri Travnika i Beograda koji su ranije nosili zvučnu titulu "Veziri Ugarske" ili onu, od Skadra, imali su obavezu da se sa junacima Crnih Brda bore i u slavenskim provincijama bila su dovoljna ovlaštenja Divana da posredstvom spahija, koji su predstavljali muslimansko mjesno plemstvo, vezira drži u šahu ili da tu i tamo pomoću podrške vezira zauzduju tvrdoglave spahije. To se u našem stoljeću promijenilo usljed reforme koju je uslovila decentralizacija, usljed djelovanja duha vremena, otcjepljenja Srbije, ukratko

usljed djelovanja raznih i različitih faktora.

Osmansko carstvo stvoreno je putem osvajanja raznih država, a da pri tome osvajači osvojene države nisu stopili u jedinstvenu državu ili pokorene narode u jednu naciju.

Vjera pobjednika bila je vanjska povezanost za te države i različite narode. Kalifa je bio vjerski poglavar, vrhovni vođa, gospodar i izvršilac sveukupne vlasti. Pokušaj da se izvrši stapanje osvajača i osvojenih u jednu naciju nikada i nigdje nije učinjeno - to nije bilo u skladu sa islamskim stavovima. Kur'an kaže: "El ghiafürun milletin vahide" ("Narodi nevjernika su jedno").

Ali i većina poznavalaca islama prikazuje jedan narod u "Muhamedu". Nacionalna misao za Osmanliju nalazi se u vjerskoj zajednici. Njegov patriotizam je islamski.

Uprave pojedinih zemalja i provincija nalazila se u rukama kalifatskih mandatarata, to znači vezira, koji su u svom djelokrugu prema dalje posjedovali neograničena ovlaštenja moći. Moć vezira temeljila se na nimbusu pobjednika, na jezgru moći Osmanlija i na podršci konvertita koji prelaze na vjeru pobjednika. U Bosni čitavo srpsko plemstvo prihvatilo je religiju pobjednika, da bi sačuvalo imovinu i privilegije. Nacionalno miješanje nije nigdje uslijedilo. Prema nacionalnostima pokoreni narodi dijelili su se na Grke, Albance, Srbe, Bugare i Rumune.

Osmansko carstvo odgovaralo je uporedbi koju je jedan osmanski velikodostojnik primjetio u prisustvu ambasadora njemačkog carstva, kada se razgovaralo o ta dva carstva. "Osmansko carstvo", rekao je, "liči na zmiju sa mnogo tijela, ali sa jednom glavom, svi slijede pravac i pokret samo nje. Njemačko carstvo nasuprot tome nalik je na zmiju sa jednim tijelom, ali sa mnogo glava".

Reforma u vrijeme pada vladavine sultana Mahmuta predstavljala je radikalno, dalekosežno preoblikovanje svega postojećeg, nije značila samo osvježavanje drveta putem obrezivanja i zalijevanje, nego vađenje korijena i presađivanje u stranu zemlju.

Čitav obim njenih fatalnih posljedica nije se spoznao vjerovatno pri samom pokretanju, mada spoznaja ne bi bila u stanju da to spriječi. S jedne strane morao se uništiti vojni instrument islamske centralne moći, janičarska armija, s druge strane reforma - koja je poticala od vrhovnog poglavara iz

Carigrada - zahtijevala je strogu državnu i administrativnu centralizaciju, tj. moralo se zamijeniti do tada izostavljeno stvaranje jedinstvene države umjesto hlabave podjele, moralo se pokušati i sprovesti stvaranje jedne osmanske nacije umjesto vladajuće muslimanske zajednice. Namjeravalo se birokratizirati upravu, slomiti moć lokalnog plemstva (derebejeva i u Bosni spahija).

Bila je to strašna kriza koja je prošla kroz carstvo, jedno veliko djelo koje je sultan Mahmut sproveo. Od vezira samo jednom je uspjelo da se održi i otcijepi, paši od Egipta, svi ostali su pali, feudalno plemstvo propalo je pod državnim a u nekom smislu i demokratskim stremljenjem ka jedinstvu koje je zastupao kalifa. Najkasnije, podleglo je bosansko plemstvo, koje se radi očuvanja svoje privilegovane pozicije za vrijeme rusko-turskog rata 1828. godine borilo protiv Carigrada i začudo je zaustavljeno od generala Dibića, koji je tada krenuo na Adrianopolj.

Serasker Omer Paša zadao je 1851. godine bosanskim feudalcima pogubni udarac i od tada Bosna i Hercegovina su pokrajine osmanske države, a istovremeno otvoreno polje za srpska i crnogorska nastojanja proširenja i za ciljeve ruske politike; jer, u vrijeme uništenja janjičara i u Bosni je pri primjeni puštanja krvi sa zatrovanom krvlju iscurilo i svježe životne snage.

Nekadašnji muslimanski feudalni borci postali su muslimanskim Bosancima, iako privremeno i trenutno kod njih religiozni interes ima prevagu nad nacionalnim osjećanjem.

Danas svaki metak koji je ispaljen iz pištolja, u sjeverozapadnim pokrajinama odzvanja u hodnicima zgrade "Porte" kod Zlatnog raja; ali svaki incident u Bosni tiče se osmanske centralne vlasti.

Prešao sam također iz redova vojske u ministarstvo spoljnih poslova i dodijeljen sam Kemal efendiji kao sekretar. Na raspolaganje stavljena nam je državna fregata. U to "nama" osim šefa i moje malenkosti, spadali su još jedan sekretar i dva vojna atašea, ovi zadnji očigledno samo u svrhu povećanja nimbusa.

Krenuli smo dakle na brod, moj šef sa svojim instrukcijama i kasetom punom kutija i satova.

Prvi cilj našeg putovanja bio je Cipar gdje smo se ukrcali sa uobičajenom ceremonijom i pompom generalnog guvernera. Uzimajući u obzir naslov mojih sjećanja, neću komentirati pristajanja tokom naše vožnje u Smirnu, Rodos i Krf, nego ću nastaviti tek kada smo kroz kanal Neretve, između dalmatinskih otoka Lošinj i Korčula ušli u zaljev Kleka. Klek je sjeverni komad zemlje koji je nekada Republika Dubrovnik ustupila Osmanlijama, da bi susjedne

Venecijance, koji su nastanjivali Dalmaciju, držali što dalje od sebe; južni komad zvao se Sutorina. Austrijskoj vladi, kojoj je pripalo nasljedstvo Venecije i Dubrovnika nije bila ugodna ta podjela na tri djela njene ionako već bestjelesne okrunjene zemlje Dalmacije, mada ona na oba ta komada posjeduje pravo prolaza, koje svoje utjelovljenje nalazi u nastavku vojnog puta.

Pri ulasku u zaljev Kleka naša fregata umalo je izazvala konflikt sa zastavom austrijskog duplog orla ... Naš kapetan je, naime, zaboravio da bi stigli do osmanske obale, moramo jedriti kroz dalmatinske vode i predvidjeli smo jedno malo plovilo. Konačno, poslije uzaludnih pokušaja tek ispaljenjem topovskog zrna obavijestilo nas je o svom opravdanom postojanju, i sa kopna lovilo nas je kao strana kada ljutiti bolonjski psić napada na dansku dogu.

Naš kapetan postao je tada svjestan povrede graničnih voda, dao je zaustaviti i oficir koji je komandovao brodom mogao je poslije uvida u papire glasno i zvanično dati dozvolu za prolazak u ime "Njegove k.k. apostolske Visosti".

Zaljev Kleka nije imao ništa osobito ponuditi. U utvrdi u Opuzenu, koji je dugo bio lopta u rukama Venecijanaca i Osmanlija, danas vlada jedan neosporan pretor; močvarna zemlja okolo, koja se stvara uticanjem Neretve, izaziva preko ljeta zloćudnu vrućinu.

Ovdje u dolini Neretve, u zaštiti kanala kojih ova rijeka stvara (kod starijih "Narč") i sigurni iza otoka, od sedmog stoljeća Neretvljani su se bavili piratstvom, dok konačno u desetom stoljeću duždu Pietru Orseolu II nije pošlo za rukom da onesposobi zastrašujuće morske vukove.

Naše iskrcavanje zahtijevalo je mnogo vremena, pošto je istovaranje našeg prtljaga, sa pratnjom koja broji otprilike 40 glava i način na koji se čovjek ovdje mora pripremati za put, bilo jako komplicirano.

Na nenaseljenoj obali čekao nas je brat i "riasa" (major-demus) guvernera Hercegovine sa velikim dočekom i krdom konja i magaraca.

Za ekselenciju stigli su osedlani i bogato ukrašeni pašini konji, ostale životinje za prevoz osedlane su sedlima koje smo donijeli sa sobom, a konji za prenos robe natovareni su krevetima i ostalim prtljagom, što je potrajalo nekoliko sati.

Za izlete kamenit, neprohodan teren nije bio pogodan, a pusta okolina krša nije bila baš primamljiva, i tako se nisam mogao osloboditi utiska neutješnosti kojom me je ova pustara pritiskala sa jedinstvenom nepokretnošću. Naši Turci koji su se smjestili na svoje krevete - vreće ili na ćilime, posmatrajući dim

iz svojih čibuka i s vremena na vrijeme otpijajući gutljaj kafe iz fildžana, djelovali su kao da su sačuvani zaštićeni od svih utjecaja pa da čak ni ovim boravkom nisu isprovocirani na nestrpljenje, pa sam im morao opet zavijeti na njihovoj stoičkoj ravnodušnosti ! Konačno, mogli smo krenuti do slijedećeg naselja koje je određeno kao smještaj za noćenje. Jedan rubni puteljak vodio nas je do njega i pošto se on ovdje prema običaju zemlje ne prilagođava oblicima terena, nego strema ka najkraćem putu mi smo morali pretrpjeti kako vratolomno tako i zamorno jahanje - općenito uzbrdo, detaljno međutim preko najstrmijih krečnih stijena gore pa opet dolje, preko kamenog krša, žbunja i ponekad preko oborenih drveća dalje.

Izgradnja puteva izazivala je kod domaćeg življa uvijek silan otpor. Neprohodnost njihove kamenite zemlje smatrana je uvijek neophodnom barijerom protiv neprijatelja, a taj neprijatelj već stoljećima se zvao Austrija. Sve ostale negativne posljedice ove neprohodnosti za njih i njihovu zemlju nisu im htjele sinuti, što je u mnogome opravdalo slutnju, oni bi se rado smatrali tako zaštićenim i protiv osmanskih trupa.

Kasnije, na inicijativu mog šefa, započeli su izgradnju nekoliko puteva. Za pomoć u izgradnji korišćeno je stanovništvo i na taj način bi se napravile dobre ulice bez velikih teškoća i troškova, uz raspolaganje materijala pogodnog za teren, kada bi se povremeni počeci radova također ozbiljno izvršavali i kada bi se nešto činilo za održavanje završenog.

Jahao sam odmah iza bosanskog kavaza koji je važio kao vodič povorke. Kod jednog mjesta, koje je bilo uzduž rastvorene provalije, činilo mi se da je posebno rizično pa sam htio sjahati, da bih, držeći konja za uzde, prevalio ovaj dio rute pješice, bez obzira na moju gradsku obuću. "Nije potrebno, beg efendija", savjetovao je kavaz. "Naš bosanski konj poznaje svoj put. Pusti uzde, mirno sjedi i on će te prebaciti preko, dok god ima toliko kamenja ispod sebe koliko je neophodno za njegova četiri kopita : Poslušao sam njegov savjet, a savjet je bio dobar. Domaći konj je koza sa presvučenom kožom konja. Mali i neugledan, ali dovoljno izdržljiv, zrači začuđujućom sigurnošću.

Kasnije sam vidio domaće ljude kako kasaju preko stjenovitih rubnih staza, na kojima nijedan konjanik sa tuđim konjem ne bi korakom bio u stanju uznapredovati bezbjedno ni deset konjskih dužina. Neugledna kljusad međutim kasaju čvrsto, a klizili su poput divokoza kod strmih kamenih ploča spuštajući se lagano i sigurno. Kod močvarskih mjesta najprije ispipavaju blatnjavo tlo, prije nego što se usude dalje ići. Na ovim putevima koji su trajali satima, nismo susretali nijednog čovjeka; iz jednog klanca otjerao sam dva orla,

koji su se naslađivali lešinom vuka. Umornih kostiju, ali u jednom komadu, stigao sam u naselje. Sastojalo se iz nekoliko - prema slavenskom običaju - kamenih kuća koje su daleko odmaknute jedne od druge i sagrađene od grubo složenog kamena, a krov je pokriven kamenim pločama. Krovna konstrukcija glavne zgrade premazana je bijelom bojom, kao što je to u dalmatinskom bila moda, obajšnjavao nam je kućevlasnik. Najčišće kuće pod pašinim nadzorom namještene su udobno prema orijentalnim shvatanjima, čak nas je očekivao i ručak, koji je pripremio njegov kuhar. Tako nisam bio - na svu sreću za moje tijelo - odmah u situaciji da stvorim mišljenje o domaćoj kuhinji. Ona se sastoji, kako sam kasnije nekoliko puta to morao iskusiti, od vlaškog "Mamaliga" (kukuruznog hljeba), luka, ovčijeg sira i mlijeka; riža i pečena ovčeta su bila izuzetna jela za praznike. Uprkos takvoj jednostavnoj ishrani čovjek odavde čvrste je konstrukcije, srednje visine, lijep i snažan! Od mještana predočeni su nama samo najugledniji ljudi; to je bila "raja" (kršćani). Za neuvježbano oko oni se nisu ni po čemu razlikovali od bosanskih muslimana. Nosili su jakne od svijetlo smeđe čohe, hlače od istog materijala, plave ili bijele boje, do koljena su dosežali nabori, a odatle se širili u gamaše. Turbani i kaiševi bili su tamno crveni a obuća se sastojala od opanaka, iza "Genich" potiljka odlagali su svoje čibuke. Turski nisu razumjeli, kako čak i muslimanski seljak zemlje obično govori jak slavenski, samo sa turskim riječima.

U odgovorima na naša pitanja o situaciji i željama bili su oprezni, neodređeni.

Slijedećeg jutra krenuli smo ranije, da bi prije mraka stigli u Mostar, glavni grad Hercegovine.

Hercegovina ili kako Osmanlije to kažu "Hersek" (srednjovjekovna: Cahlumija - Zahumlje) potiče od naziva herceg ili vojvoda - titula koja je dodijeljena od bosanskog kralja Tvrtka 1358. godine tadašnjem nosiocu vlasti. Zadnji vojvoda Stjepan dugovao je Osmanlijama porez i zemlja je 1483 konfiskovana a od tada uprava je dijelom pod glavnim rukovodstvom Bosne djelimično odvojena, prije reforme preko domaćeg vezira, a poslije putem jednog birokratskog paše.

Misao o nacionalnosti nalazi se kod ovih naroda još uvijek u religioznim povojima. Kada domaće stanovništvo pitate koje su nacionalnosti, onda će jedan reći: "Ja sam musliman", drugi: "Ja sam kršćanin", a treći: "Ja sam katolik".

Pred nama su se samo žalili na svoje biskupe, koji su obično bili Grci, dok su niži kler činili domaći ljudi. "Biskupi su Turci", bila je njihova najčešća uzrečica. "Raju", uz čiju pomoć je Porta krajem 30-tih godina izbacila prkosne

spahije, tj. muslimansko feudalno plemstvo, hrani danas tuđe došaptavanje, san o nezavisnosti, a da pri tome njima niko to ne pojašnjava, niti oni sami sebi mogu objasniti iz čega bi se to sastojalo. Data parola glasila je: “Oslobađanje od turske vlasti”. Pošto su domaći muslimani ljuti na Osmanlije koji su im ukinuli feudalne privilegije i od uvođenja reformi smatraju ih otpadnicima, slavenska propaganda se trudi za povezivanjem bosanskih muslimana sa kršćanima naravno sa “resertio mentalis”: kada Turci jednom budu otjerani, onda ćemo se obračunati i sa gospodinom.

U ravnici mostarske doline, koja je 6 milja duga i 3 milje široka, bio je smješten garnizon, i paša nas je primio pred šatorom postavljenim u tu svrhu.

Mostar se nalazi u podnožju Veleža i Huma, na obje strane Neretve, čije obale su ovdje stisnute od visokih i stjenovitih brda. Glavni dio grada koji je nekad bio rimska baza i tek je 1440. od dvorskog komornika vojvode Stjepana osnovan kao grad, nalazi se na istočnoj obali uzvisine. Grad je dobio ime od riječi “most” i “star”. Ovaj most, čiju izgradnju neki pripisuju caru Trajanu, drugi opet Hadrijanu, posjeduje pri zategnutosti od 90 stepeni luk od 70 stopa iznad površine vode, i kažu da je obnovljen pod sultanom Sulejmanom Veličanstvenim, s obje strane sagrađeni su tornjevi.

Broj stanovnika u Mostaru procjenjuje se na 19.000, od kojih su većina muslimani, 3000 priznaju grčko-orijentalni “ritual”, a 500 rimokatolički.

Grad ima 40 džamija i dvije grčke crkve. Kuće su sagrađene od kamena i imaju veoma malo drvene obrade. Prema orijentalnom načinu izgradnje iskaču oluci daleko naprijed kod uglednijih kuća, a na prozore su postavljene drvene rešetke. Klima je blaga, slična dalmatinskoj; za vrijeme ljeta vrućina je sparna, a kad “scirocco” duva preko kamenite mase isuviše je sparno. Od industrijskih proizvoda grada vrijedno je spomenuti izvanrednu izradu sjajnog oružja.

Smjestili su me u kući muslimanskog bega, dok su ekscelencije našle smještaj sa svojom pratnjom sluga u konaku (u zgradi guvernera). Podjela i uređenje kuća veoma liči na one turske. Upotreba “rumelijskog” ćilima sa plavom osnovnom podlogom i nenametljivim crtežom jako je rasprostranjena. Konak je prostrana građevina, nacrt je izrađen prema mustri iz Carigrada, ali je izvršen sa težnjom ka “prisilnoj utvrdi”.

Kolčevi oko zidina nestali su sa starim vremenima, nekad su na njih nabijane glave Crnogoraca, hajduka ili drugi atentatora kao upozorenje tom dobrom starom vremenu znao mi je moj stari domaćin, kada se malo zagrijao,

dosta ispričati, a poneki duboki uzdah obojio je njegove priče. Njegovi uzdasi bili su u istoj mjeri upućeni izgubljenoj divoti kao i nestaloj mladosti!

Hasan-aga, tako se zvao moj Amfitrion, borio se protiv srpskog “svinjara” - knez Miloša, pošto je, kao mandatar sultana Mahmuta zbacio sa svojim Srbima religiozne spahije; kasnije je sa junakom Husejnom, Zmajem od Bosne, krenuo protiv osmanskih nizama, koji su zbog ukrašavanja kaiša sa sabljom i redenikom nazvani “prekršteni”, tj. kršteni a prije nekoliko godina krenuo je i protiv serdara Omer - paše koji je okovao starog Ali - pašu, Rizvanbegovića, posljednjeg domaćeg vezira; mnogi su poginuli njega je sudbina pošteđjela, ali njegov zamak je oštećen, njegova dobra oduzeta, on je skrhan starac, osuđen da nadživi svoje vrijeme.

Čvrsto se držao toga; da je sultan obmanjen od paša i ne zna ništa od onog šta se zbiva, inače ne bi bilo moguće da se “raji” daju povlastice na užtrb muslimana. Vlasi (“Vlachs”: tako su ovdašnji muslimani zvali kršćane orijentalnog rituala). “Vlasi su sada postali puni sebe”, marljivo je prenosio, “oni nose široke kaiševe i graviraju svoja imena na prstenu pečatnjaku. Prošle sedmice kada sam jahao do svog imanja sreo sam Kostu, prodavca duhana. Misliš li da je, bezobraznik, sišao s konja, kao što je to red, dok ja prođem. Ništa od toga, efendijo, ta osoba je bila tako drska da tik pored mene projaše i da me kratko pozdravi. Kuda treba to da vodi? Nevolja u Bosni nastaje iz tog razloga što su turske paše zaboravile da su bosanske spahije bile mač islama. Kakve je samo ljude ovo tlo rodilo! Veliki Ćuprilić (Köprülü) i drugi veliki veziri Husref i Režep, spasilac carstva, Murat paša i konačno Mehmed Sokolović sinovi su Bosne, ipak su nas zadužili. Raja sada konspiriše sa Rusima, Moskovljanima, Srbima i Crnogorcima, a begovi su nemoćni i potpuno uništeni, sami sebi ne mogu pomoći, a kad bi bilo neophodno, ni sultanu u Carigradu. Od psa kojem ste izbili zube, ne može se očekivati da brani krdo od vuka.”

Sebe i svoje bosanske vjerske pristalice nazivao je često “pravim Turcima”, nasuprot Osmanlijama koji su mu se činili odmetnicima, a tako su djelovali i većini bosanskih muslimana. Bosna je bila ili jeste prekretnica osmanske države. Lično sam čuo kako jedna bosanska žena šapuće svojoj kćerkici, koja je poljubila pašinu ruku: “Zašto si poljubila đauru ruku?”

Odredi vojske koje je Bosna davala u ranija vremena bili su zaista pozamašni. Bosansko feudalno plemstvo brojalo je 6 begova iz Sandžaka (vođa sa jednom zastavom). Zemlja je podijeljena prema staroperzijskim čitlucima i već prvi sultani počeli su sa korišćenjem sistema čitluka u 4000 “zijameta” (veći) i 14. 000 “timara” (manji čitluci). Pošto se od 3000 aspri

na dobiti od svakog čitluka moralo staviti na raspolaganje jedan konjanik i još jedan na slijedećih 5.000 aspri pošto je prihod nekih zijameta nadmašivao 20.000 aspri, tako su bosanski čitluci morali staviti preko 40.000 konjanika na raspolaganje, naravno nekad u punom broju, rijetko više od pola. Danas, kada je sistem čitluka pao, potomci nekadašnjih spahija pristupaju u redovnu osmansku vojsku, iako protiv svoje volje.

Katolici, "latinci," nastanjeni su u Hercegovini u iščezavajućoj manjini; žive rasuti na raznim punktovima, dok u sjeverozapadnom dijelu Bosne žive u većini takozvani "turski Hrvati". Od svojih zemljaka grčke vjeroispovijesti odstranjeni kao vjerolomnici, bili su svjesni, da mogu zbog njihove netrpeljivosti očekivati samo ugnjetavanje zato su se držali osmanske vlade, koja ih je zapravo i preferirala - naravno da je zbog toga povremeno škiljila prema Austriji.

Franjevački fratri koji su u 13. stoljeću došli u zemlju kao misionari protiv sekte patarena ili bogomila (božiji odabranici). Uživaju razne privilegije, koje su potvrđene i pod sultanom Mahmutom II u posebnom fermanu za tadašnjeg poglavara reda Angela Zvizdovića. Fratri su domaći živalj, koji u Đakovu (Austriji) ili u Italiji završava svoje studije. Kao pojava više liče grčkim trgovcima nego pripadnicima reda svetog Franje; na glavi nose orijentalni fes a vojnički brkovi ukrašavaju njihove usne.

Bosanski biskup, kao i mostarski, biraju se iz sredine pripadnika reda a potvrđuje ih papa.

Za trebinjsku parohiju nadležan je dubrovački biskup. U Hercegovini postoji samo katolički manastir u Širokom Brijegu, ali u svakoj parohiji fratri dobivaju crkvu ili kapelu. Vjernici se sazivaju obično udaranjem čekića o željeznu ploču na misu, pošto se zvonjenje zvona, koje je od 1839. dozvoljeno u mnogim mjestima, izbjegava jer uznemirava muslimane.

Slijedećeg petka, kada sam se vratio u svoj stan, našao sam svog domaćina na verandi, koja je gledala prema unutrašnjem dijelu kuće, gdje se nalazio harem. Ispred jednog haremskog prozora sa rešetkama nalazio se jedan mali Bošnjak i na živ način razgovarao naspram prozora. Mada mi je ovaj razgovor, koji je bio protiv osmanskih običaja, bio čudan, čuvao sam se da dam primjedbu na to. Hasan-beg koji je primijetio moje čuđenje, rekao je: "To tebe čudi, efendija, da se jedan stranac ophodi na ovaj način s nekim iz harema. Ja znam da bi ovakav razgovor u Carigradu smatrali nepristojnim. Ali, vidi, kod nas "pravih Turaka" održao se običaj ašikovanja. Naše žene bolje su pokrivene i strožije odgojene nego osmanske; nekada bi za jednu riječ izmijenjenu sa

strancem žena bila izložena kazni. Ali, s druge strane davali smo djevojkama više lufta. Ponedjeljkom i petkom, kada bi se djevojke vratile sa izleta, mogao je udvarač naše kćerke sa njom časkati kroz rešetke na prozoru. Bolje je da on uči da vremenom upoznaje svoju ženu, nego da prve riječi izmjene tek nakon svadbe, kakav je običaj u Carigradu.

Na lijevoj obali Neretve, u okolini između Jablanice i Seonice muslimanke se pojavljuju potpuno nepokrivene, i ovaj izuzetak se respektuje kao adet. Došlo je vrijeme da potražim svog šefa.

Knez Danilo poslao je svog sekretara gospodina Delarneja kao povjerenika za Mostar. Kao što nam već njegovo ime govori, on nije ugledao svjetlo dana u podnožju Durmitora ili Lovćena. Pregovori kao što je bilo predviđeno, nisu imali drugi krajnji rezultat do retorike i zajedničkog konzumiranja duhana i kafe, kao što pregovori pod sličnim uvjetima ne mogu postići ništa drugo nego da opterete protivnika sa navodnom nepravdom ili izazovom, a da pri tome iskoriste prednost time što su učinili prvi korak. Diplomacija ovdje nije imala drugog posla nego da smisli uvodno poglavlje koje će se pisati mačem. Trebao sam konačno da sastavim saopćenje sa poglavarom Crne Gore, i našao sam se pri tome u istoj situaciji kao Faust kod svog prevoda Biblije; dalje od naziva natpisa nismo stigli. Ovdje smišljeno kažem "mi", jer moj šef titulu kneza bivšeg vladike nipošto nije htio priznati, između ostalog sigurno se nije radilo o tome ozbiljno, i gospodin Delarne se zapravo nije vratio neobavljenog posla, jer je njegovo poslanstvo očigledno imalo za svrhu da nam pruži zadovoljstvo ličnog poznanstva.

Skoro istovremeno krenuli smo iz Mostara, da bi bili bliže pozornici budućih događanja. Husein-paše izabrao je sa svojom vojskom jedan logor kod Grahova, dok smo se mi, radnici sa perom, odlučili za Trebinje kao naše privremeno prebivalište.

II

Jahali smo najprije ravnicom od Mostara duž obale Neretve. Obale ove glavne rijeke u Hercegovini bili su kod starih poznati zato što je tamo često rasla Iris, koja se koristila u spravljanju Theriaka; u dolini uspijevaju drveće, jabuke i šljive, čiji su plodovi veoma cijenjeni, osim toga dud, masline i konačno grožđe, od kojeg se cijedi teško crno vino, slično dalmatinskim vinima. Naša stanica za doručak zvala se Buna. To što je uopće spominjem je zbog moje pretjerane revnosti.

Nakon šest sati jahanja stigli smo u Stolac (Stolac znači stolica). Stolačka dolina, koja se zelenila, bila je dražesna idila u sivom kamenom okviru i doimala mi se kao nepcu voda sa svježeg izvora.

Moguće je da svaka suprotnost koja je uslov uživanja i ljepote povećava ljubazan izgled pejzaža; kako god tada me je to zarobilo i sjećanje na to još uvijek nije izbrisano.

Gradić broji otprilike 3.000 stanovnika - nalazi se u uskoj dolini pored koje teče bistra riječica Bregava. Kuće djeluju između ostalog jako pitomo, njihovu sirovu kamenu konstrukciju oživljava prilična upotreba drveta, a okružene su baščama.

Na jednoj stijeni uzdiže se umjetnički dobro očuvana padina brda. Međutim, više nego ova sretna lokacija, predivni crtež pozadine gustog rastinja drveća, mene oduševljava dašak mira seoske prirode koji prožima dolinu.

Skromno obučeni stanovnici, djeca koja gledaju svježe na svijet, doprinosili su da se dopuni ova slika. Da ne bi pored seoskih draži ove okoline zaboravili potpuno na praktične prednosti, koje se mogu iskoristiti, treba ovdje pomenuti da u okolini, isto kao i blizu Mostara, postoje iskopi kamenog uglja. Planinskoj Hercegovini nedostaju slikovite konture, sitnih boja, njene rijetke doline ne ukazuju nigdje na svježe pulsirajući život prirode, svugdje preovladava jedna monotona naslaga kamenaca sa prljavo bijelom bojom; čovjek ima utisak kao da luta po zapuštenom groblju prirode

U dolini stolačke oaze po prvi put od mog dolaska u Hercegovinu imao sam osjećaj: ovdje se lijepo živi, i mogao sam potvrditi izbor moćnika od Mostara, koji su imali običaj da ljeti ovdje borave.

Uvečer, čuo sam pjesmu s rijeke, pjevanje koje se kretalo u smjeru onog žalećeg recitiranja koje karakteriše sve orijentalne vrste. Riječi su preuzete iz ljubavnih pjesama kojima je starosrpska literatura bila tako bogata.

Vika, rika i blejanje krda koje se vraćalo kući, zvučalo je poput pratećeg hora. Uz te rogatke životinje bile su male, nabijene i dobro hranjene ovce i koze - imale su bogatu, mekanu dlaku.

Naš boravak se slijedećeg jutra završio, a naš noćni boravak u četiri sata jahanja udaljenom Ljubinju, koje se sa svojih 1500 stanovnika također grupiše oko jednog starog zamka. Tada mi je još više krotki Stolac nedostajao.

Slijedeće jutro sišli smo u trebinjsku dolinu, široku, plodnu dolinu, koja se također ubraja u oazu hercegovačke kamene pustinje, mada (se) nigdje ne prikriva suhoparan osnovni karakter ove zemlje, a što se tiče seoskih draži ne može se ni približno uporediti sa Stocem.

Okolina je plodna, ovdje uspijevaju čak sve vrsta voća umjerenih zona i

trebinjski duhan, koji je na Orijentu jako popularan.

Gradić Trebinje, jedno je prljavo kameno gnijezdo nastanjeno od 3.000 muslimana, kupa svoje od vremenskih prilika oštećene zidine u rječici Trebišnjici. Prema slavenskim shvatanjima Trebinje nije potpun grad, jer bi se morao sastojati iz tri dijela i to iz gornjeg dijela grada ili utvrđenja (grad), iz donjeg dijela grada četvrti trgovine i zanatlija (varoš), koju okružuju rovovi, puškarnice i četvrtaste zaštite za pucanje sa zidina i konačno vanjska stambena četvrt za niže stanovništvo (palanka), koja je zaštićena drvenim gredama. Trebinje spada u onu vrstu gradova, koji su samo grad. U vrijeme Rimljana bilo je poznato pod imenom Tribulium, kasnije pod bosanskom vlašću bilo je središte kneževine Tribunije. Zidovi su sagrađeni od Dubrovnika, gdje su kneževi od Tribunije, iz porodice Pavlovića u zlatnu knjigu republike koja je od Osmanlija nazvana Dobra Venedik (mala Venecija), upisivani kao aristokrati. Oronule zidine svjedoče o starosti vrijednoj poštovanja, a sirovo djelo navodi nas na to da su dubrovačku rekonstrukciju često potpomagale domaće ruke. Njihova namjena sigurno nikad nije bila u svrhu odbrane od topovske vatre.

Godine 1366. litica je napadnuta od bosanskog kralja Tvrtka, sto godina kasnije osvojena je od Osmanlija pod sultanom Muhamedom Osvajačem, a 1695. je privremeno zauzeta od Venecijanca Danijela Definija.

Mene su smjestili u udobnijem dijelu utvrđenja, u jednoj staroj kući, koja je pripadala jednom zvaničniku. Bila je blizu splava koji je saobraćao od kapije utvrđenja do druge obale. Uz pomoć kavaza moj sluga, kojeg sam u Mostaru primio u službu, postavio je moj poljski namještaj na gornjem spratu ruine i htio sam odmah poslije obroka, koji se služio kod generalnog guvernera, iskoristiti pravo na odmor; međutim, samo što sam ugasio svjetlo, sivi zidovi su oživjeli - krckalo je i šušalo, bilo je živo tamo na stepenici, u hodniku i u sobi - imao sam osjećaj da kuću nose sa ovog mjesta, a da nemirni duhovi ranijih vlasnika, sve do Pavlovića, noćas se sastaju ovdje. Brzo sam upalio svjetlo - pokretne sjenke ganjale su se u divljem lovu po podu, nestajale su uzduž u zidovima koji su bili obloženi drvetom - dijelio sam sobu sa legijom pacova. Noćni mir, za kojim sam čeznuo propao je uz tucet svijeća, usprkos svečanom osvjetljenju prostorije. Iz bezbrojnih rupa, kojima su parket i zidovi bili ukrašeni, piljile su oštre njuške mojih mučitelja, čim bih mirovao makar samo jednu minutu. Pošto sam slijedećeg dana posuo otrov i za noć pozvao kao društvo jednog moćnog angora-mačka, osjećao sam se bolje; otrov je izgleda djelovao. Obradovao sam se suviše rano, kao što će se vidjeti. Našao sam sredstvo protiv žive nevolje, ali zbog mrtve sam morao brzo i bez otpora

povući se sa bojnog polja, obogaćen spoznajom kako je neistinita izreka: Mrtav neprijatelj uvijek dobro miriše.

Bio sam prisiljen napustiti svoju ruinu. Istovremeno stigli su nam razni konzuli: francuski i ruski izgleda, da bi nas posmatrali, a engleski da nadzire svoje kolege; samo Austrija, koja je zbog naših poslova bila najviše pogođena sila, nije izašla iz svoje rezerviranosti i nije nam stavila javno nikakve čuware na raspolaganje.

Konzuli u osmanskim pokrajinama igraju pri tome jednu mnogo prodorniju ulogu nego što je bilo gdje u zemljama zapada imaju poslanici i svako bi shodno tome mogao onom drugom reći prema Shakespearskoj šemi i na način Friedrich Wilhelma IV Pruskog: Moj kolega Rusija ! Moj prijatelj Francuska!

Uspijeće ove gospode zasigurno nije unapređivalo naše poslove. Ne uzimajući u obzir da je francuski konzul Heguard sa svojim poznatim vezama prema knezu Danilu i svojim vezama sa Crnom Gorom, mogao da boravi među nama samo kao agent i ondašnji sekretar konzulata Joanin (sada generalni konzul u Dubrovniku) koji zasigurno nisu imali osmanske interese u svojim srcima, ipak je prisutnost tih stranih agenata imala moralno dejstvo, trebali su osmanske interese najdublje oštetiti, a u najboljem slučaju osujetiti. Nagovaranjem Crne Gore uzburkane mjesne oblasti u jugozapadnoj Hercegovini vidjeli su u tome poruku sila u svoju korist, bili su zbog toga samo još više ohrabreni, naučili su vjerovati u svoju do sada neslućenu važnost i da na sebe gledaju kao evropski faktor. Njihov tadašnji boravak u našoj sredini od tada je rodio koliko bogatih toliko i trulih plodova i bio je tek početak one sramne polike intervencija, koja je trebala ruku Porte u ovim područjima paralizirati i zbog te paralize trebala je ispasti odgovorna za sve pooštrene neredne, koji su uslijedili na osnovu intervencija, zbog kojih je bila primorana da se stalno opet naoružava, da bi joj, kada se spremi da zada udarac, svezali ruku i mač.

Rusija je dobila za Sevastopolj i Pariški mir prvu satisfakciju kada je Napoleon, kao nagradu za svoj savez sa Turskom, kao prijatelj zadao isto toliko niskih udaraca kao neprijateljstvo Rusije. Francuska je, nakon Pariškog mira, bila najintenzivniji špijun na Orijentu.

Dan poslije našeg dolaska dovedeni su odbjegli kršćani iz pobunjenih oblasti, koji su uspjeli pobjeći, pošto nisu ostavili taoce iza sebe. Davali su iskaze: da su mnogi od njih bili u zajednici sa Crnogorcima, zato što su ih na to prisilili i jer bi se radilo o njihovoj imovini i životu, da su odbili

učestvovati. Kasnije smo vidjeli naznake i dobili razne dokaze za huškanje pomoću terorizma. Iz Dubrovnika poslali su mi njemačke novine, na koje sam se od odlaska iz Carigrada odricao. Kako sam bio začuđen da čitam detaljne izvještaje o događajima, koji su se navodno desili u našoj blizini.

Čitao sam opširno opis jednog masakra kod sela kroz koje smo prekjucher prošli, i u kojem, pošto sada pername životinje legu jaja, čak sedmicama nisu zaklali ni kokoš. U jednom drugom selu petorica mladića iz privatnih razloga obračunala su se šakama. Šake su ovdje povezane prema drugim rukama isto kao što su negdje noge stolica, a tamo čitam o jednom telegramu, koji govori o ustanku itd. Po prvi put imao sam uvida u kuhinju u kojoj se pripremaju senzacionalne vijesti i stvara javno mnijenje. Turske zemlje za takvu vrstu manipulacija posebno su pogodno tlo. Sve svađe i svi izgredi, ako se dešavaju na zapadu, stavljaju se u rubriku male vijesti, oni snabdijevaju ovdje telegrame materijalom, političkom korespodencijom i vodećim člancima. Ako se musliman Mustafa sa kršćaninom Đorđem posvađa i ošamari ga, onda se članci o progonima kršćana provlače kroz rubrike toliko i toliko stranica, a orijentalno pitanje je pokrenuto.

Husejin paša, kao što sam već pomenuo ulogorio se u Grahovu, dok je brigadni general Jahija-paša sa tri bataljona i jednom planinskom baterijom operisao kod Nikšića protiv pobunjenika - većinom uskoka i druge ološi. Šatori, jedan za deset ljudi svijetlozelene boje i rastavljeni planinski topovi transportuju se mazgama, trupe nose opanke. Ova obuća uobičajena u ovoj zemlji sastoji se od životinjske kože, koja se izreže prema obliku noge, omota oko noge i pomoću remenova se veže oko zgloba i lista noge.

General koji je bio u zategnutim odnosima sa gradonačelnikom, nije se javio od svoje prekomande u Grahovo, pa se moj šef odlučio da lično ode na lice mjesta.

Vijesti iz tabora su brzo stigle. Drugog dana od Kemal efendijinog odlaska tamo, čuli smo od 10 sati ujutro iz daljine grmljavinu topova. Malo poslije toga, kiša je pljuštala, kada je stigao komesar opet kod nas u Trebinje; prvo šta smo od njega čuli bilo je: da su neposredno iza njega, do padina brda Klobuka Crnogorci prepriječili stazu; jedva je pobjegao, a iza njega trupe su ostale opkoljene. Situacija je bila slijedeća: Husein-paša je u svom taboru bio nedovoljno opskrbljen namirnicama, pošto je pozamašan transport pao u ruke pobunjenika. Nakon što je odbio nekoliko uzastopnih juriša Crnogoraca, upustio se s njim u pregovore. Između njega, već pomenutog Delaruea i crnogorskog poglavara ustanovljeno je: da se osmanska vojska ako preda

utvrđeni logor, može bezbjedno povući na padine Klobuka. Povlačenje je započelo, i na pola puta, usred klanca, prekinuto je napadom Crnogoraca.

Utihnule topova označilo je kraj borbe. Prispjela četiri neregularnih konjanika, domaćih ljudi iz Trebinja, upoznali su nas sa tokom događaja: osmanski bataljoni više ne postoje. Sada su izbjeglice pristizale, pojedinačno i u manjim grupama, sa slomljenim oružjem ili nenaoružani, crni od baruta, sa odjećom u krpicama i umrljanom krvlju.

Bijedna slika! Samo nekoliko lakše ranjenih uspjelo se izvući - ostali su poklani. Crnogorci su ovaj put odustali od svog starog običaja da ranjenicima odrežu glave, i to su većim dijelom promijenili tako što su onima koje su uhvatili jednim potezom jatagana skalpirali gornju usnu, nos i jedan dio čela, da bi ove pobjedničke trofeje nosili kući. Lično sam vidio žrtve takve kanibalske okrutnosti - užasni znaci bestijalnosti koji mogu da budu postaje pored slike i prilike boga, zabrinjavajući dokazi kako dvoličnosti i fraze čvrsto vladaju u svijetu. Za ova plemena koristi se interesiranje Evrope u ime kršćanstva i kulture! Crna Gora se poziva na svoju čestu tvrdnju o nezavisnosti, a ipak i bez obzira na svoje stoljetne, postojeće veze sa Venecijom i sa ostalim kršćanskim kulturnim jedinstvom evropskih naroda, nalazi se ovo utvrđenje grčko-slovenske kulture na polaznoj tački Hurona i drugih divljaka. Crnogorci, isto tako i ostali Slaveni u turskim zemljama, ne bore se za svoju egzistenciju - jer ta ni sada nije ugrožena - nego se bore za posjedovanje moći.

Dobro, protiv ovoga ne bih imao više primjedbi. Ono što je užasno pri tome je laž sa kojom se prikrivaju ova stremljenja i sa kojim se pokušava obmanuti javno mnjenje Evrope, time što se ova borba prikazuje kao otpor kršćanstva protiv islama, kao pohod kulture protiv barbarizma.

Do budućnosti. Šta god da prebacite vladi Porte Crnogorci i njihovi plemenski pripadnici trenutno jedva da se mogu nalaziti na kulturnom nivou, a zasigurno ne na onome stupnju humanosti, na kojem se nalazi osmansko pleme.

Na osnovu učenja islama Osmanlije bi prepustile pobijedenim plemenima naroda vjeru i nacionalnost. Arogancija, nepoštovanje neprijatelja i djelimično politički aspekti išli su u prilog ovakom postupku. Sa opadanjem osmanske moći započeta je opet stara borba, svirepa borba za moć.

U tvrđavi vladao je veliki strah i uzdasi koji paraju srce. Preko pedeset ljudi, koji su otišli kao neregularni dobrovoljci, nestali su. Proširile su se razne glasine: Crnogorci su u pohodu, stoje već na ulazu u dolinu i Trebinje je bilo nezaštićeno. Kao jedan od posljednjih konačno je pristigao Husein-paša.

Borio se kao zadnji vojnik i smrt mu se smilovala; bio je strašno uzbuđen. Jedno vrijeme smatrali smo ga ludim. Njegovo slijepo, lakomisleno vjerovanje u riječ jednog kanibala prouzrokovalo je nesreću; njegova nepromišljenost dovela je do propasti njegovih ljudi! A do ovog masakra do kojeg je došlo zbog pogažene riječi, uzdiže se u crnogorskim junačkim epovima kao slavom ovjenčanom pobjedom od Grahova.

Odmah se vijećalo, ali savjetovanje nas nije moglo dovesti do krajnjeg rezultata. Trebinje se ni u kom slučaju nije smjelo napustiti a nije se ni imalo sredstava braniti ga, vladala je opća panika.

Pri dolasku mraka, neočekivano je stiglo pojačanje iz Mostara, tri čete strijelaca. Bila je to dobrodošla pomoć u najvećoj nuždi.

Mogli smo se dakle, nakon što je Husein-paša sproveo sve potrebne mjere, zaštićeni od iznenadnog napada, suočiti sa slatkom noći, pomalo smireno drijemati uz pištolje nadohvat ruke.

Noć je prošla bez incidenta, kako smo kasnije saznali Crnogorci su bili djelimično iscrpljeni od masakra, djelimično se nisu usudili da napuste svoja skloništa i da izađu na široko polje.

Pošto smo narednog jutra dobili ponovo potvrdu vijesti da su se sela, koja su naseljena rajom oko Trebinja i sigurno ona na putu prema Stocu, digla i prema tome se trebalo strahovati da bi diplomatski predstavnici Porte mogli biti uvučeni u svađu dana, odlučeno je da se krene sa misijom na austrijsko tlo, i to prema Dubrovniku.

Naš odlazak ličio je na bjekstvo. Konzuli su se pridružili povorci, a ispred njih su naše zastave. Bio sam primoran da zaostanem i kada sam požurio za onima ispred sebe, oni su već nestali iz mog vidokruga i umjesto da stignem u Drijevo, odakle počinje staza uz stijenu prema Carini, dalmatinskoj granici, zalutao sam lijevo u pravcu pobunjenih mjesnih oblasti. Nakog izvjesnog vremena zvali su me. Naravno, grupa koja je upućivala pozive bila je na velikoj udaljenosti, primijetio sam je samo zbog zvukova. Ljudi ove zemlje posjeduju naime kapacitet glasnica koji graniči sa nemogućim; sposobni su da se dogovaraju na udaljenosti, odakle drugdje se ne bi mogao čuti ni zvuk. Pošto nisam namjeravao da razgovaram sa ljudima koji su se nalazili pored puta, potjerao sam konja prema strmoj stepenastoj stazi.

Fijuci metaka ispaljeni iz puške i prokljinjanja pratila su me; požurio sam naprijed. Bilo da sam se nesmetano ophodio prema svome konju, bilo da sam previše očekivao od njega okliznuo se, mada nije pao, ali bio je savijen i šepao je. Nije mi preostajalo ništa drugo nego da siđem, da skinem mamuze i povjerim spas vlastitim nogama.

Jedva da sam se nekih četvrt sata mukotrpno penjao, prateći izbrisane tragove stjenovite staze, čiji cilj nije bio jasniji preda mnom nego moja buduća životna staza, kada sam pred sobom iza jednog žbuna primijetio sjenku; boje, plava i crvena, sijale su kroz lišće žbuna. Izvadio sam pištolj i zastao. Na moje ugodno iznenađenje, na moj poziv odgovorio je jedan ženski i to poznat glas. Cvijeta, jedna od djevojaka, koje su u Trebinju posredovale u našim poslovima prema Dubrovniku, odmarala se sa korpom iza jednog žbuna.

Lijepe djevojke iz Brene, dalmatinskog sela blizu granice. Tipičnim predstavnikom mogla se smatrati Cvijeta, koja je bila visokog rasta sa svojom slikovitom nošnjom, crvenim svježnjem za glavu, crnim miderom i plavom suknjom, švrljala je kao ambulatni trgovac i komisionarka naokolo između Dubrovnika i Trebinja.

To da se ona mogla time nedinuta boriti, kako u divljini tako i u glavnoj ulici zapadnih kulturnih država, meni djeluje, pri nedovoljnim sigurnosnim organima, kao dovoljan pokazatelj da Osmanlija nije tako divlji kao što se to rado pretpostavlja.

Sa nekoliko riječi Cvijeta mi je objasnila da su imanja pred nama, u pravcu u kojem sam krenuo, nastanjena pobunjenom rajom i provela me je prijeko preko stjenovitih blokova i odronjenog kamena sve dok nismo poslije višesa-tnog pješaćenja, koje ovoj djevojci koja je išla čvrstim, velikim koracima, čini se nije tako teško padalo kao meni, koji sam jedan dio svojih novih jahačkih čizama ostavio na kamenim ivicama i živim ogradama, stigli do Carine - granice.

Izvanredna glavna ulica i crno-žuti kamen sa natpisom milja najavili su granice Austrije.

Ispod nas razastrlo se plavo more, Adria, na čijim obalama se spuštala dostojanstveno plamteća sunčana kugla. Prekrasna slika koja je oslobađala! Duboko sam uzdahnuo a puna životna snaga ispunila je čitavo moje biće.

Enisa MARIĆ

RAD MOSTARSKIH MUALIMA I IMAMA

Dolaskom Austro-Ugarske (1878.) u Bosnu i Hercegovinu, vjerski život i osnovno školovanje mladih je nastavljeno. U Mostaru (gradsko područje) radila su 32 mekteba, 4 mektebi - ibtidaije (reformisani mektebi), 8 medresa (tur.-muslimanska srednja i visoka vjerska škola), 2 hanikah medrese (islamski misticizam - tesavuf), 4 islamska konvikta (lat.-internat, zavod za kolektivni odgoj đaka), oko 30 islamskih društava, 5 kutubhana (knjižnica) i jedna ruždija (tur.-razum, koji je našao pravi put, koji ide pravim putem). Raniji dobrotvori - vakifi (uvakufikli su svoj imetak podižući značajne objekte-džamije, mektebe, medrese, bezistane, hamame, hanove, ketubhane, tekije) i ostavili su značajna materijalna sredstva, kao stalni izvor prihoda, za rad vjerskih, obrazovnih, kulturnih i dobrotvornih ustanova.

Vakufi su donosili značajna materijalna sredstva pa je Mostar bio najznačajniji obrazovni i kulturni centar Hercegovine. Najpoznatiji vakufi su bili: Ćejvan-ćehajin, Nesuh-age Vučijakovića, Karadoz-begov vakuf, Mehmed Koski-pašin, Roznamedži Ibrahim-efendijin, Derviš-paše Bajezidagića, hadži Ibrahim-age Šarića, Mehmed-bega Lakišića, Ćosi Jahije-hodžin, hadži Kurtov vakuf i drugi. Iz vakufskih donacija dobivali su plaću džematski imami i mualimi.

Prvi reformirani mektebi ibtidaije su počeli sa radom 1891. godine (u Mostaru su radila 3 reformirana mekteba) dok su neki nastavili rad po ranijim nastavnim programima.

Osim mekteba, od 1894. godine Zemaljska vlada za BiH prevodi Ruždiju

u Mostaru (koja je ranije radila kao srednja škola) u osnovnu školu pošto nastavni plan i program ne odgovara srednjim (evropskim) školama (predmeti su bili: vjeronauka, jezikoslovna obuka, čitanje, slovnica-gramatika, usmeno i pismeno izražavanje, povijest, prirodopis, prirodoslovlje, računstvo, krasopis, geometrijsko oblikovanje i pisanje, arapski jezik, perzijski i turski).

Gradski kotarski ured u Mostaru je na sastanku Vakufske komisije održanom 20.02.1894. pokrenuo pitanje rada i opravke mektaba. Na sastanku je diskutovano samo o jednoj tački dnevnog reda.

1. Uređenje škola za muhamedansku mladež

Vakufska komisija je donijela zaključke:

- da se za Drugu narodnu osnovnu školu (Ruždiju) izgradi nova zgrada za najmanje 350 učenika

- da se popravi zgrada Ruždije i tu smjesti Karadoz-begova mektebi ibtidaia sa 200 učenika

- da se adaptira i dogradi Čejvan-begov mekteb u koji bi išlo 300 učenika

- da se izgradi nova zgrada (za 200 učenika) za Spahića mekteb.

U ovim mektebima su radili sljedeći mualimi (mualim - učitelj, profesor, nastavnik u mektebu):

Karadoz-begov mekteb

hafiz Muhamed efendija Riđanović, Muhamed ef. Vrebac i Salih ef. Bubić

Čejvan-begov mekteb

hafiz Salih ef. Sefić i hafiz Mustafa ef. Puzić

Spahića mekteb

Muhamed ef. Arpadžić i Nazif ef. Čišić

U mektebima za djevojčice 1894. god. radile su mualime:

Hatidža (Husaga) Haljevac

Hanifa (Hadži Ragib) Kajtaž

Fata (Husaga) Hadžić

Munta (Mujaga) Muštović

Fatima (Mehmed) Brailovć

Dudija (Ibrahim) Sabić

Đulsa (Mula Ahmed) Džikić

Hadžinica Tokić

Zejna Kauklić

Godine 1894. u Mostaru su radili i sljedeći mualimi:

Mehmed ef. Hamzić

Ahmed ef. Butum

Alihodža Oručević

Ahmed ef. Arpadžić

Muhamed ef. Hasanefendić

Muhamed ef. Ćemalović

Muhamed ef. Hamzić

Mehmed ef. Milavić

Hasan ef. Vučijaković

Hafiz Alija Grčić

Hafiz Mustafa Zahirović

Hafiz Zahir

Hafiz Mustafa Kulukčija

Hafiz Muhamed Spužić

Omer ef. Kajtaz

Jusuf ef. Kajtaz

Sejd Slipičević

Mustafa ef. Dizdar

Hafiz Omer Žuljević

Hafiz Ibrahim Rizvanić

H. Hafiz Dizdarević

Hafiz Ibrahim Jahić

U martu 1894. (23.03.1894.) održan je sastanak Gradskog kotarskog ureda u Mostaru na kome su bili prisutni: Džabić Ali efendija, mostarski kadija hafiz Hasan, hadži Ahmed efendija Džabić, hadži Muhamed efendija Kurt, Mujaga Komadina, hadži Mustafa Behlilović, Hasanbeg Lakišić, Ahmed efendija Karabeg, hadži Husaga Kajtaz, Ahmedbeg Hadžiomerović, Alaga Dizdar, hadži Muhamed Efica, hadži Jusufbeg Bakamović, Hamza efendija Puzić, Fazil Mahmutaga, Avdaga i Muhamed efendija Ćemalović.

Na dnevnom redu je bilo sljedeće:

Vijećanje zastupnika muhamedanskog naroda mostarskog glede preustrojanja mektebi ibtidaia u Mostaru.

Zaključeno je da se obezbijede sredstva (3.000 forinti) za popravak

zgrade Ruždije, 9.000 forinti za novogradnju Čejvan-begova mekteba i 12.000 forinti za novogradnju Spahića mekteba na Sinan-pašinu vakufu. Ukupno je trebalo obezbijediti 24.000 forinti.

Sredstva bi se obezbijedila od Karađoz-begova vakufa (10 godina po 600 forinti), od prikupljenih dobrotvornih priloga mostarskih muslimana sakupilo bi se 5.000 forinti (uplatiti za 4 godine). Razliku sredstava bi tražili od Zemaljske vlade u Sarajevu.

Sačinjen je predračun radova, idejni projekat, broj mualima u pojedinim mektebima i donesen Iskaz ustanovljenog prinosa od strane muhamedanskog stanovništva grada Mostara u svrhu reorganizacije mektebi ibtidaija. Upisano je 323 građanina Mostara koji su trebali uplatiti 6.538 forinti.

Sa većim iznosom to su (prvih 40):

1. Kapetanović Ibrahimbeg	200
2. Komadina Mujaga	200
3. Kajtaz hadži Husaga	150
4. Efica hadži Jusuf	100
5. Bakamović Jusufbeg	100
6. Lakišić Hasanbeg	100
7. Džabić hadži Ahmed ef.	100
8. Džabić hadži Ali ef.muftija	100
9. Pekušić Alaga	100
10. Ribica Salih	100
11. Novo Salih	100
12. Arpadžić Muhamedaga	100
13. Lakišić Muhamedbeg	100
14. Efica Muhamedaga	100
15. Spahić hadži Omeraga	100
16. Gušić Jusufbeg	100
17. Behlilović hadži Mujaga	100
18. Alajbegović Salih ef.	100
19. Kajtaz hadži Arif ef.	100
20. Bakamović Avdaga	100
21. Fazil Mahmutaga	100
22. Resulbegović Saidbeg	100
23. Lakišić hadži Muhamedaga	50
24. Efica Abdulah ef.	50
25. Muslibegović Salih ef.	50

26.Karabeg Muhamed ef.	50
27.Karabeg Ahmed ef.	50
28.Drače Hafizaga	50
29.Grebo Ahmedaga	50
30.Ćemalović Ahmedaga	50
31.Hasanefendić Alibeg	50
32.Raljević hadži Muhamed	50
33.Spahić hadži Ibraga	50
34.Džajo Avdaga	50
35.Puzić Alaga	50
36.Sefić Omer ef.	50
37.Kapetanović Arifaga	50
38.Puzić hadži Mahmut	50
39.Beklija Muharem	25
40.Trbonja hadži Ibrahim	25
41.Bakija Halil	25
42.Milić Ibrahim	25
43.Kurt hadži Mahmut ef.	25
44.Džabić Sulejman	25
45.Kazazić Salih	25
46.Bećar Husaga	25
47.Kreso Mehmed ef.	25
48.Hadžiosmanović Halil	25
49.Behlilović Salihaga	25
50.Čelar Mujaga	25
51.Behlilović Ahmetaga	25
52.Lakišić Mustajbeg	25
53.Ćumurija Sadik ef.	25
54.Ćumurija Ahmed ef.	25
55.Imamović hadži Hafiz	25
56.Ćemalović Salihaga	25
57.Dadić Memišaga	25
58.Kadija mostarski	25
59.Jonić Ahmetaga	25
60.Jonić hadži Salih	25
61.Mahmutović hadži Mustafa	25
62.Lakišić Hasanbeg	25
63.Dizdar Memišaga	25

64.Žuljević Jusufaga	25
65.Čišić Nazif ef.	25
66.Ševa hadži Mujaga	25
67.Brkić Hafiz	25
68.Brkić hadži Salih	25
69.Kazazić Salihaga	25
70.Alajbegović Arifbeg	25
71.Hasanefendić Mustajbeg	25
72.Hadžiomerović Mehmed	25
73.Ćiber Muhamed	25
74.Ćemalović Muhamedaga	25
75.Ćemalović Muhamed ef.	25
76.Omeragić Ahmetaga	25
77.Hamzić hadži Mujaga	25
78.Ibraga hadži Efica	25
79.Agić Alaga	25
80.Milavić Salih	25
81.Milavić Fazlaga	25
82.Milavić Ibraga	25
83.Milavić Mujaga	25
84.Milavić Arslan	25
85.Milavić Muhamed	25
86.Mušić Hasan	25
87.Kahvo Salih	25
88.Buljko Memiš	25
89.Oručević Mahmut	25
90.Bečević Mehmed	25
91.Ramić hadži Bešlo	25
92.Ramić Osman	25
93.Hadžiosmanović Salih	25
94.Voljevica Omer	25
95.Dokara Mustafa	25
96.Dokara Memišaga	25
97.Sefić Mustafa	25
98.Šunje Husein ef.	25
99.Novo Muharem	25
100.Puzić hadži Ahmetaga	25

Pred Drugi svjetski rat u Mostaru su postojali slijedeći mektebi, u kojima su radili mualimi:

Karadoz-begova mektebi-ibtidaija, Čejvan-beg mektebi ibtidaija, Derviš paša mektebi ibtidaija, Mektebi ibtidaija u Blagaju, Mektebi ibtidaija u Gornjoj Drežnici, Mektebi ibtidaija u Donjoj Drežnici i Mektebi ibtidaija u Humlišanima.

Sibjan mektebi:

Šurmanci, Bivolje Brdo, Gnojnice, Pijesci, Gubavica, Vranjevići, Kokorina, Kutlivač, Vrapčići, Zijemlje, Dnopolje, Zijemlje-Šarica, Podgorani, Ravni, Jasenjani, Grabovica, Raštani, Polog-Jare, Hamzići, Služanj, Biletići, Kručevići, Kružanj, Svinjarina, Opine i Miljkovići.

Na osnovu Ustava Islamske vjerske zajednice, Vakufsko mearifski odbor je u Sarajevu, na svojoj sjednici 04.04.1939. godine, usvojio Uredbu o mektebima.

Po čl.100 ove Uredbe (do kraja 1939.g.) Ulema međžlis je trebao izvršiti rajonizaciju mekteba i odrediti mualime, a u svim krajevima nastanjenim muslimanskim življem, na udaljenosti od 4 kilometra, osnovati mekteb. Zatim je trebalo:

- Ustanoviti koliko će djece pohađati reformirane mektebe?
- Koliko džematskih imama vrše mualimsku dužnost ?
- Koliko ima stalnih mualima u mektebima ?
- Koje vjerske zavode ili medrese su završili ?
- Koliko mualima dobiva plaću iz samostalnih vakufa , a koliko iz centralne vakufske blagajne ?
- Koliko je mualima plaćeno od naroda ?
- Koliko džamijskih imama vrši i imansku i mualimsku dužnost ?

Na području mostarskog sreza u bivšoj Kraljevini Jugoslaviji radili su džematski imami (imam-vođa, sveštenik kod muslimana, dobar poznavalac Kur'ana i glavni hodža jedne džamije).

Mostarskom srezu su pripadali slijedeći imamati džemata:

MOSTAR - Mostar grad, Raštani, Polog, Jasenica i Miljkovići

BLAGAJ - Blagaj, Malo Polje, Vranjevići, Hodbina, Buna, Kosor, Ortiješ, Donje Gnojnice i Dračevica.

BIJELO POLJE - Humlišani, Podgorani, Prigrađani, Potoci, Kutlivač,

Jasenjani, Ravni, Željuša, Zijemlje i Vrapčići.

BIVOLJE BRDO - Bivolje Brdo, Gubavica, Pijesci, Blizanci, Biletići, Hamzići, Šurmanci, Gradnići, Jare, Vionica, Kručevići, Uzarići, Služanj i Čitluk.

DONJA DREŽNICA - Diva Grabovica, Donje Selo, Striževo, Zagreblje, Bunčići, Poglavica i Draga.

PODVELEŽJE - Opine, Gornje Gnojnice, Svinjarina, Banjdo, Kružanj, Kokorina i Dobroč.

Pravilnikom o radu i dužnostima džematskih imama i njihovih pomoćnika bile su određene dužnosti imama i njihovih pomoćnika.

Džematski imami i njihovi pomoćnici su bili dužni:

1. U svom džematu voditi matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih.

2. Na početku svake godine dostaviti statističke podatke o broju muslimana

u prethodnoj godini na svom području. U ove podatke trebalo je upisati:

- naziv sela, mahale, džemata, sreza ili muftijstva
- broj doseljenih islamskih žitelja (broj domova, muških, ženskih i ukupno)
- broj novorođenih muslimana (zakonito i nezakonito rođenih, muških, ženskih i ukupno)
- broj sklopljenih brakova (islamskih i mješovitih)
- broj odseljenih islamskih žitelja iz tog džemata (broj domova, muških,
- ženskih i ukupno)
- broj razvedenih brakova (islamskih i mješovito)
- broj umrlih muslimana (muških, ženskih i ukupno)
- broj stanovnika u odnosu na prošlu godinu
- stanje na kraju godine

Tako je na području Sreskog vakufsko mearifskog povjerenstva Mostar u 1935. godini bilo 3245 muslimanskih domova, od toga 9700 muških, 9505 ženskih, što ukupno iznosi 19.205 stanovnika.

Srez Mostar	Domova	Muških	Ženskih	Ukupno
Mostar grad	2.000	5.103	5.175	10.278
Bijelo Polje	214	892	847	1.766
Blagaj	370	1.210	1.191	2.401

Podvelež	248	982	908	1.890
Donja Drežnica	206	705	585	1.290
Bivolje Brdo	207	808	772	1.580

Ukupno: 3.245 9.700 9.505 19.205

3.Imami su bili dužni vršiti hatibsku i vaisku dužnost u jednoj džamiji svog džemata (po mogućnosti u glavnoj džamiji)

4.Predavati vjeronauku u mektebima, medresama i na raznim tečajevima

5.Predavati vjeronauku u osnovnim školama, građanskim školama, višim narodnim, ženskim zanatskim, stručnim školama, internatima, domovima, sirotištima, bolnicama, kaznionicama i slično

6.Ukoliko bi džematski imami imali veliki broj časova u svom džematu, njih su zamjenjivali njihovi pomoćnici.

Džematski imami i njihovi pomoćnici su imali određen broj časova sedmično i to:

- u džematima ispod 1000 muslimanskih domova - 20 časova sedmično

- u džematima sa 1000 i više muslimanskih domova (kao što je Banja Luka,Bihać,Bosanska Gradiška, Tešanj, Mostar, Rogatica, Visoko, Višegrad, Zenica, Bijeljina, Tuzla i Travnik) - 18 časova sedmično.

U nekim mektebima, područni džematski imami su kao mualimi predavali vjeronauku samo zimi (bivše sibjanije - sibjan mektebi), a u nekim mektebima su radili preko cijele školske godine (bivše ibtidaije).

Broj časova i radno vrijeme imamima i njihovim pomoćnicima je određivao Ulema medžilis u Sarajevu.

Ukoliko bi džematski imami i pomoćnici džematski imama,pored imamske dužnosti vršili i mualimsku (mualim-tur.učitelj, profesor,nastavnik u mektebu), onda bi im se za svaki vakat (namaza) koji bi klanjali u svojoj džematskoj džamiji, smanjivao broj nastavnih časova u mektebu. I o tome je odluku donosio Ulema medžilis u Sarajevu.

Džematski imami i pomoćnici džematski imama su svoje plaće dobivali od Centralne vakufsko mearifске zaklade, ili iz budžeta samostalnih vakufa.

Na području Sreskog vakufskog-mearifskog povjerenstva u Mostaru 1930.g. su radili slijedeći džematski imami:

NAZIV DŽAMIJE	NAZIVI IMAMA	VRŠILI I MUALIMSKU DUŽNOST?
1.Karadžoz-begova	hadži Muhamed Spahić,	Mualim Mektebi ibtidaije

džamija u Mostaru	ef.klanja od 1902.	od 1917.god.
2.Lakišić H.Ahmed-beg	Hafiz Muhamed ef.,	
džamija u Mostaru	Brkić, klanja od 1910.	Ne vrši
3.Šarića džamija u	Muhamed Šemić ef.,	Mualim mektebi ibtidaije
Mostaru	klanja od 1887.	od 1892.
4.Džamija na B.Brdu	Hasan Kebo,	Mualim u sibjan mektebu
	klanja od 1928.	od 1928.
5.Džamija u Gornjoj	Jusuf Beglerović,	Mualim mektebi ibtidaija
Drežnici	klanja od 1916.	od 1900.g.
6.Koski Mehmed-pašina	hadži Ibrahim Voljevica,	
džamija u Mustaru	ef.klanja od 1912.g.	Ne vrši
7.Čejvanbegova džamija	Ali Sefić ef.,	Mualim mektebi ibtidaija
u Mostaru	klanja od 1926.g.	od 1900.g.
8.Baba Bešir džamija	Hafiz Salih ef.Puzić,	Mualim mektebi ibtidaija
u Mostaru	klanja od 1925.	od 1920.g.
9.Čelebića džamija	Hafiz Husein ef.Kulu-	
u Mostaru	kčija,klanja od 1890.g.	Ne vrši
10.Jahja Esfel džamija	Hasan ef. Nametak,	
u Mostaru	klanja od 1909.g.	Ne vrši
11.Hadži Memi džamija	Mehmed hodža Šemrd,	
u Mostaru	klanja od 1920.	Ne vrši
12.Tere Jahja džamija	Husein ef.Brkić,	
u Mostaru	klanja od 1926.	Ne vrši
13.Memi Havadže	Hadži Muhamed ef.,	
džamija u Mostaru	Kurt klanja od 1900.g.	Ne vrši
14.Sultan Sulejman	Ibrahim Ajanović,	Mualim mektebi ibtidaija
Džamija u Blagaju	klanja od 1930.	od 1930.g.
15.Džamija u	Ibrahim Džudža,	Mualim sibjan mekteba
Gnojnicama	klanja od 1927.g.	od 1927.g.
16.Džamija u Donjoj	Palić Hasan,	Mualim mektebi ibtidaija
Drežnici	klanja od 1914.g.	od 1914.g.
17.Džamija u Svinjarini	Smajkić Ahmed ef.,	Mualim sibjan mektebi
Podvelež	klanja od 1923.g.	od 1923.g.
18.Sevri Hadži	Muhamed Topuzović,	
Hasanova džamija	klanja od 1929.g.	Ne vrši
19.Tabačka džamija	Hafiz Husein Puzić,	
u Mostaru	klanja od 1888.g.	Ne vrši
20.Vučijakovića Nasuh-	Hafiz Hasan ef.,Vučija-	

age džamija u Mostaru	ković, klanja od 1882.	Ne vrši
21. Čevra H. Ibrahim džamija u Mostaru	Čevra Mustafa, klanja od 1909. g.	Ne vrši
22. Čose Havadžić džamija u Mostaru	Sulejman ef. Džabić, klanja od 1870.	Ne vrši
23. Sultan Selimova džamija u Mostaru	Salih ef. Novo	Ne vrši
24. Džamija Ali Galib-paše Rizvanbegovića na Buni	Sada je džamija bez krova haf. Osman Grčić od 1923.	Inače, imam je i vjeroučitelj
25. Husein Havadžić džamija u Mostaru	Ibrahim Alajbegović, klanja od 1926. g.	Ne vrši
26. Kotlevi džamija u Mostaru	Od 1918. do 1928. Ibrahim ef. Riđanović, (sada je šerijatski sudija), a od 1928. Omer ef. Ugljen	
27. Hadži Balina džamija u Mostaru	Karabeg H. Ahmed ef., od 1900. g.	Ne vrši
28. Karadžić-begova džamija u Potocima	Hodžić Derviš, klanja od 1921. g.	Mualim mektebi ibtidaija od 1921.
29. Kadun Fatime džamija u Mostaru	Derviš Kazazić, klanja od 1914. g.	Ne vrši
30. Sinan-pašina džamija u Mostaru	Šeh Osman H. Osmanović, klanja od 1915. g.	Ne vrši
31. Bajazid Havadžić džamija u Mostaru	Smail Džudža, od 1915. klanja	Ne vrši
32. Roznamedži džamija u Mostaru	Muhamed Alajbegović, klanja od 1914. g.	Ne vrši
33. Zirai džamija u Mostaru	Hafiz Mustafa Jakirović, klanja od 1930.	Ne vrši
34. Derviš-pašina džamija u Mostaru	Ibrahim ef. Mujić, klanja od 1921. g.	Ne vrši
35. Latif hadži Alibeg džamija u Mostaru	Balić Omer, klanja od 1916.	Ne vrši
36. Hafiz Havadžić džamija u Mostaru	Zatvorena džamija (treba popraviti)	
37. Hadži Velina džamija u Mostaru	Džamija je bila zapuštena. Na inicijativu Mehmeda Ševe i nekoliko gimnazijalaca iz Mahale, džamija je očišćena, otvorena i dnevno se klanja u dva vakt.	

38. Nezir-agina džamija
 39. Kamber-agina džamija Porušena prilikom gradnje
 mosta Mujage Komadine
 40. Čengić Derviš-pašina
 džamija u Mostaru Izgorjela 1911. godine

IZVORI I LITERATURA:

1. Zapisnik Gradskog kotarskog ureda u Mostaru od 23.03.1894. (5375/94)
 Arhiv Hercegovine Mostar
2. Zapisnik Vakufske komisije u Mostaru (20.02.1894.)
3. Iskaz - reorganizacija mektebi ibtidaia (5375/94)
4. Statistički podaci o broju muslimana u 1930. godini na području Sreskog
 vakufsko-mearifskog povjerenstva u Mostaru (građa Vakufskog povjerenstva
 bb/30) Arhiv Hercegovine Mostar
5. Pravilnik o radu i dužnostima džematskih imama i njihovih pomoćnika,
 građa Vakufskog povjerenstva u Mostaru (bb) Arhiv Hercegovine Mostar
6. mr Salko Špago - Osnovno školstvo u, Mostaru 1878-1918, Naučni skup
 Mostar kroz stoljeća, časopis "Hercegovina" br. 9/97.
7. Glavni imenik školske mladeži Druge dječjačke narodne osnovne škole -
 Ruždiye od 1887 do 1925. god. (OŠR-1) Arhiv Hercegovine Mostar
8. dr Safet Krkić - Vakufi Mostara kao forma privredne aktivnosti, časopis
 "Hercegovina" br. 9/97.
9. Projekat Čejvan-begova mekteba, građa Kreisbehörde Mostar (kutija mekte-
 bi) Arhiv Hercegovine Mostar
10. Esad Peco, osnovno školstvo u Hercegovini (1878-1918.)
11. Hivzija Hasandedić: Hercegovački vakufi i vakifi.
12. Mala enciklopedija Prosveta, Beograd, 1986. god.
13. Spisak džematskih imama iz 1930. (Vakufsko povjerenstvo Mostar) građa
 Arhiva Hercegovine
14. Leksikon, Jug.leksikog.zavod, Zagreb 1974. god.

Enisa MARIĆ

Z a k l j u č a k

Imami su vršili hatibsku i vaisku dužnost u džamijama svoga džemata
 (džemat-arap. muslimanska vjerska općina).

Mostarskom srezu su pripadali slijedeći imamati džemata: Mostar, Blagaj, Bijelo Polje, Bivolje Brdo, Donja Drežnica i Podveležje.

Mualimi su (tur.-učitelj, nastavnik u mektbu) pred Drugi svjetski rat radili u sljedećim mostarskim mektebima: Karadoz-begova mektebi ibtidaija, Čejvanbegova mektebi ibtidaija, Derviš-paše mektebi ibtidaija, Mektebi ibtidaija u Blagaju, Mektebi ibtidaija u Gornjoj Drežnici, Mektebi ibtidaija u Donjoj Drežnici i Mektebi ibtidaija u Humlišanima (ibtidaije-reformirani mektebi).

Enisa MARIĆ

Zusammenfassung

IMAMS (MOSLIMISCHE VORBETER) LEISTETEN HATIBEN- UND VAISKEN- DIENST IN DEN MOSCHEEN IHRES DŽEMAT (DŽEMAT: ARAB. MOSLIMISCHE RELIGIÖSE GEMEINSCHAFT).

DEM BEZIRK VON MOSTAR GEHÖRTEN FOLGENDE IMAMATS DER DZEMATEN: MOSTAR, BLAGAJ, BIJELO POLJE, BIVOLJE BRDO, DONJA DREŽNICA UND PODVELEŽ.

MUALIMS (MUALIM: TORK. LEHRER IM MEKTEB) LEISTETEN DIENSTE VOR DEM ZWEITEN WELTKRIEG IN FOLGENDEN MEKTEBS VON MOSTAR: KARADOZBEGS MEKTEBS IBTIDAIJA, ČEJVANBEGS MEKTEBS IBTIDAIJA, DERVIŠ-PAŠAS MEKTEBS IBTIDAIJA, MEKTEBS IBTIDAIJA IN BLAGAJ, MEKTEBS IBTIDAIJA IN GORNJA REŽNICA, MEKTEBS IBTIDAIJA IN HUMILIŠANI (IBTIDAIJAS: PEFORMIERTE MEKTEBS).

HERCEGOVINA

žascopis

zaštita kulturno historijske baštine

HERCEGOVINA

žascopis

Zlatko ZVONIĆ

REVITALIZACIJA KOMPLEKSA ČEJVAN-ČEHAJINE DŽAMIJE U MOSTARU

Vakif (zadužbinar)

Čejvan - Čehaja je bio značajan vakif u Hercegovini, koji je sagradio niz objekata u Mostaru, Gabeli i mahali Bunsko u Blagaju. Dvije njegove vakufname tj. zadužbinske povelje čuvaju se u originalu, u Gazi Husref-begovoj biblioteci u Sarajevu, a pisane su 1554 i 1558 godine. Ove vakufname govore o tome šta je sve vakif sagradio i uvakufio za vrijeme svog života.⁽¹⁾

Čejvan - Čehaja u ondašnjem hercegovačkom sandžaku, je bio vrlo povjerljiv sandžakbegov službenik.⁽²⁾ Po predanju je bio oprošteni rob hercegovačkog sandžakbega Sinan-paše, a smatra se da je bio povjerenik za popis posjeda.⁽³⁾

^{1/} Grupa autora, Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15. i 16. vijek), Orientalni Institut u Sarajevu, Sarajevo 1985 g. , str.81-94, 111-128.

^{2/} T.Popović, Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u 16.veku, Prilozi orijentalnoj filologiji (POF) , 12-13 , Sarajevo 1965 g. , str. 98,102,105.

^{3/} H.Hasandedić , Hercegovački vakufi i vakifi , Anali Gazi Husref-begove biblioteke (Ghb) , 9-10,Sarajevo 1983 g. , str.31.

Umro je godine 1569 -70 tj. 977 hidžretske, a to se zna iz sadržaja dva u prepisu sačuvana identična hronograma (zapisa) smrti, koja se odnose na Čejvan-Čehaju.⁽⁴⁾

Čejvan-Čehajin vakuf u Mostaru

Na lokalitetu Velike Tepe, uz lijevu obalu rijeke Neretve, a pored stare srednjovjekovne kule Herceguše (15 vj.), Čejvan je osnovao svoj vakuf polovinom 16. vijeka. On se sastojao od džamije, mekteba, muvekithane (ustanove za tačno mjerenje vremena) i biblioteke. Iz sredstava vakufa, nešto poslije Čejvan-Čehajine smrti, su sagrađeni medresa i šadrvan uz džamiju na istom lokalitetu. U Priječkoj čaršiji je sagrađeno jedno javno kupatilo (hamam) ⁽⁵⁾ i kameni mostić na pritoci Radobolji.⁽⁶⁾

Čejvan-Čehajin han tj.konačište za trgovce se nalazilo pod pećinom u Kujundžiluku. Lokalitet Velike Tepe sa ovako moćnim vakufom je vremenom postao Čejvan-Čehajina mahala.

Džamija

Džamija je sagrađena 1552-3 tj. 960 hidžretske godine. Vjekovima je bila u vjerskoj funkciji, a jedna od sanacija je izvršena 1885 godine.⁽⁷⁾ Inače tom snacijom džamija je dobila maurske dekorativne elemente, koji su česti u austrijskom periodu grada (1878-1918 g.). Ti elementi se uviđaju na potkovičastim oblicima prozora, plastičnim dekoracijama na munari itd... Povodom te sanacije je stavljen novi kameni natpis (tarih) iznad vrata, a također je zadržan stari originalni tarih iz 16 vijeka. Pred dolazak austro-ugarske vojske, 1878 godine, džamija je bila mjesto za okupljanje bošnjačkih intelektualnih krugova. Inače je služila svojoj namjeni do 1943 godine, a odmah poslije II svjetskog rata pa sve do 1992 godine bila je u službi zavičajnog (regionalnog) muzeja Hercegovine. U njoj se nalazila velika maketa Mostara iz doba osmanlijske uprave (1468-1878 g.).

^{4/} Rukopisna zbirka Arhiva Hercegovine (grada Mostara), Inv.br.R-74.; M.Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knjiga 3, Sarajevo 1982 g., str.172.

^{5/} Z.Zvonić, Čejvan-Čehajin hamam, Kabes (Mostar), god.1 ('95), Br.1, str.19.

^{6/} H.Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo 1980 g., str.21-24, 73, 83, 92, 109-110, 135, 144-145, 149-150, 157, 177.

^{7/} Isto, str.21-24.

U Mostaru Ćejvan-Ćehajina džamija je još poznata pod imenom Sefića ili Inat džamija. Interesantna je po tome što je to jedina mostarska džamija sa munarom smještenom na lijevoj strani objekta. Ova džamija pripada tipu malih mostarskih džamija pokrivenih kamenom pločom tzv. pločara, sa ulaznim trijemom (hajatom) i prslonjenom munarom s vana. U unutrašnjosti se nalaze mihrab, mimber, makfile,...

U ratnom periodu 1992-95 godine ona je pretrpjela visoki stepen uništenja. Tad joj je munara srušena potpuno do četvrtastog postolja, stradala je i krovna konstrukcija a kamene ploče su popucale. Na sjevernom zidu, u gornjem lijevom uglu potpuno je uništen jedan prozor te oko njega napravljen otvor uslijed snažnog projektila. Također je uništeno nekoliko metara završne horizontalne kamene profilacije na istom zidu. Ostali zidovi džamije su također pretrpjeli oštećenja od vojnih projektila, a unutrašnjost objekta je ruinirana.

Džamija prije ratnih razaranja

Rekonstrukcija munare

Bojena dekoracija u džamiji

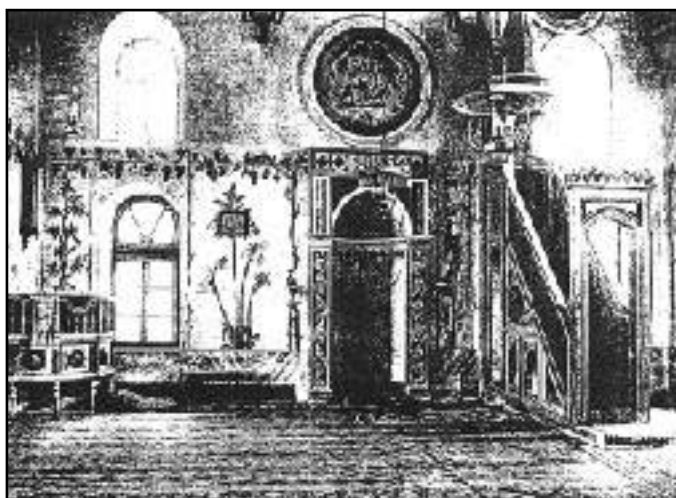
Mada danas stara bojena dekoracija više ne postoji izuzev u mihrabskoj niši, ipak treba nešto reći i o njoj. Više iz razloga da se kompletira cijela jedna skupina islamskog zidnog slikarstva Mostara.⁽⁸⁾ O tim dekoracijama znamo zahvaljujući arhivskim snimcima iz napisane monografije o Mostaru godine

^{8/} Z.Zvonić, Bojene dekoracije Karadoz-begove džamije u Mostaru, Kables (Mostar), god I ('95), br.2, str. 53.; isti, Bojene dekoracije Šarića džamije, Kables (Mostar), god.2 ('96), br.14, str.15.; isti, Bojene dekoracije Koski Mehmed pašine džamije, Kables (Mostar), god.3 ('97), br.15, str.54.; isti, Bojene dekoracije Nesuh-age Vučjakovića džamije u Mostaru (Pod lipom), Kables (Mostar), god.3 ('97), br. 21, str.29.

1909 od strane Roberta Michela.⁽⁹⁾

Ove dekoracije ili njihovi tragovi su uklonjeni u jednoj od prethodnih sanacija objekta, vjerovatno pretvaranjem džamije u izložbeni prostor Muzeja Hercegovine pedesetih godina ovoga vijeka.

Dekoracije su bile raspoređene po zidovima objekta, kao i na unutrašnjem mobilijaru, tj. mihrabu. Radi se uglavnom o vegetabilnim motivima, ornamentima i nešto kaligrafije. Nizovi niskog mediteranskog žbunastog rastinja su bili pravilno raspoređeni u prizemnim dijelovima džamije. To rastinje je pravilno bilo uokvireno tradicionalnom mostarskom drvenom odrinjom sa vinovom lozom i njenim plodovima. Također i gornje partiture objekta su bile ukrašene vegetabilno i sa kaligrafijama. Uočljiv je jedan gotovo realistički pristup oslikavanja džamije koji na momente odaje čak i naivnost. Odrinja u slikanoj imitaciji drveta, plodovi vinove loze, lisnate biljne vriježe, žbunasto mediteransko rastinje, itd, čini osnovnu nit ovog slikarstva. Prikazujući džamiju kao dženetsku avliju sa rodnim plodovima mediterana vjerovatno je slikar-nakaša htio da ugoditi džematliji prikazujući mu bolji svijet koji ga čeka na ahiretu. Svakako, i u časnom Kur'anu, u pojedinim njegovim ajetima se spominju motivi vezani za ovo slikarstvo (Al-Anam, 99 i 141, Al-Muminum, 18 i 19 , ...).

Bojena dekracija u džamiji

^{9/} Robert Michel, Wilhem Wiener, Mostar, Prag, 1909 g., str.32 - 33.

Od svih mostarskih džamija po svom slikarskom programu, Čejvan - Čehajinoj džamiji je nekako najbliža Tabačica džamija u Priječkoj čaršiji sa njenim oslikanim zidnim površinama na sličan način.⁽¹⁰⁾ Slikarstvo Čejvan - Čehajine džamije potpuno odgovara oslikavanju mostarskih džamija u 19. vijeku. To odaju i njegove stilske karakteristike. Znajući da je džamija temeljito sanirana 1885. godine, ovo slikarstvo se time može i približno datirati.

“TARIH” sa džamije u izlomljenim dijelovima

Mekteb

Objekat Čejvan-Čehajina mekteba se spominje u vakufnami iz 16. vijeka. On je vremenom dotrajavao, a imao je tradicionalan izgled sa kamenom gradnjom, pokrovom od kamenih ploča i ostalim lokalnim elementima. Vidljiv je na najstarijim arhivskim fotografijama ovoga lokaliteta. Godine 1895. on je srušen, a na njegovom mjestu je sagrađen novi Čejvan-Čehajin mekteb 1899. godine.⁽¹¹⁾

¹⁰⁾ Hadži Kurtova tabačica džamija sagrađena je oko 1600. godine. Karakteristična je po rukavcu pritoke Radobolje koja protiče ispod džamije. Zidno slikarstvo unutar objekta pripada kraju 19. vijeka. (Vidi, H. Hasandedić, spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo 1980. g., str. 37- 39.)

¹¹⁾ U zgradi Arhiva Hercegovine čuvaju se crteži koji su vezani za projekat novog Čejvan-Čehajinog mekteba .

Mekteb u ruševnom stanju, u prvom planu ostaci Starog mosta

Mekteb u vrijeme sanacije

Ova zgrada je dugo vremena korištena u vjerske edukacione svrhe a poljednjih decenija kao izložbeni i administrativni prostor regionalnog Muzeja Hercegovine. Inače objekat je sagrađen uz obalu rijeke Neretve u stilu evropskog akademizma sa fasadama u maurskoj likovnoj obradi (pseudomaurski stil). U ratnom periodu 1992-95. godine objekat je pretrpio visoki stepen uništenja. Stradao je limeni pokrov, sva drvena gredna međuspratna i krovna konstrukcija, kao i zid da sjeverozapadne strane. Unutrašnjost objekta je u potpunosti ruinirana. Inače, cijeli ovaj kompleks je pretrpio oštećenja velikog procenta zbog intenzivnog granatiranja lokaliteta Starog grada i Starog mosta u čijoj se blizini i nalazi.

Ostali objekti

U sklopu kompleksa Čejvan-Čehajine džamije su se nalazili nekada objekti i sadržaji koji su vremenom nestali. To su muvekithana za tačno mjerenje vremena, zgrada medrese, šadrvan i biblioteka (kjutubhana) ... Interesantno je pomenuti da u Čejvanovoj drugoj vakufnami (zadužbinskoj povelji) iz 1558. godine se pominje popis knjiga koji je uvakufljen u vidu: tri časna mushafa, dva Kur'ana za mekteb, tri En-ama časna, dva kompleta đuzova ...

Kula "Herceguša"

Kula "Tara"

Međutim dobar dio knjiga, a što važi i za ostale biblioteke mostarskih vakifa, vremenom je otuđen, a ono što se sačuvalo je prenjeto u Gazi Husrevbegovu biblioteku u Sarajevu.⁽¹²⁾

Rekonstrukcija kompleksa u 1996. i '97. godini

Džamija

Na džamiji je izvršeno saniranje krovne konstrukcije, dok je munara potpuno rekonstruisana od postolja pa do vrha, uz sačuvane orginalne njene kamene dijelove. Zid sa sjeverne strane u gornjem uglu je saniran a potpuno je izvršena rekonstrukcija uništenog jednog kamenog okvira prozora i dijela horizontalne kamene profilacije na sjevernoj strani. U unutrašnjosti je zamijenjen oronuli drveni pod, sreden unutrašnji mobilijar, zidovi, drvena kupola, razvedena elektriika itd... Džamiji je sa sjeverne strane pridodat novi trijem (hajati) koji se sastoji od kamenih sofa, drvenih stubova i male krovne konstrukcije pod kamenom pločom. Izlomljeni orginalni tarih (kameni natpis) iz 16.vijeka je spašen, stavljen na čuvanje i restauraciju. Na rekonstrukciju džamijskog unutrašnjeg slikarstva nije se moglo računati jer nije bilo dovoljno historijske, fotodokumentacije kao i dokaza na licu mjesta.

Džamija, mekteb, šadrvan nakon završenih radova

^{12/} H.Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo 1980. g., str.83,135,149-150.; Grupa autora, Vakufname iz Bosne i Hercegovine (15.i 16. vijek), Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo 1985 g., str. 111-128. (Ćejvan-Ćehajina vakufnama iz 1558 godine - 965 hidžretske).

Mekteb

Zgrada Ćejvan-Ćehajinog mekteba iz 1899. godine je obnovljena. Rekonstruisana je velika zidna površina koja je u ratu bila totalno uništena (zapadna i sjeverna strana objekta), urađen je novi limeni pokrov i ostali građevinski radovi, a unutrašnjost objekta je potpuno sređena. Svi elementi na fasadama su restaurirani i rekonstruisani po originalnim uzorcima. To se odnosi i na drvenariju koja stilski odgovara objektu. U unutrašnjosti su vraćeni nizovi učionica, administrativni dio, sanitarni čvorovi, abdesthane,...

Dodatni radovi

U dvorištu kompleksa, blizu ulaza u mekteb, sagrađen je mali novoprojektovani šadrvan, urađen na tradicionalan način. U donjem dijelu dvorišta sagrađena su također dva manja novoprojektovana objekta a to su abdesthana i ljetna čajna kuhinja. Mali zatečeni bazen u donjem dvorištu je uređen i aktiviran. Izvršeno je popločavanje kompleksa kamenom i otvorena nova hodna staza oko mekteba, uz rijeku Neretvu te time stvorena komunikacija. Stari mezarluk sa bašlucima i hortikultura su također dotjerani kao i ograda sa kapijom (kameni stubovi i bravarija).

Dislokacija

Poslije II svjetskog rata, kad je kompleks Ćejvan-Ćehajine džamije ustupljen na korištenje tadašnjem zavičajnom (regionalnom) Muzeju Hercego-vine, vremenom se formirala u dvorištu zbirka arheološkog materijala i zbirka bogumilskih stećaka iz Hercegovine. Stećci su donešeni sa obližnjih hercego-vačkih lokaliteta i to u periodu od 1954. do 1966. godine te pravilno raspoređeni u dvorištu.⁽¹³⁾ Metodom dislokacije u 1996. godini oni su prebačeni i raspoređeni u dvorište Bošnjačkog omladinskog centra za kulturu na lokalitetu Cernice. Radi se o četiri dekorativna bogumilska stećka, dva veća kamena korita kao i jedno manje. Ostali mobilijar bivšeg Muzeja Hercegovine je prebačen u zgradu i dvorište sadašnjeg gradskog Muzeja kod Šantića parka (rimski kameni sarkofag, ploče sa rimskim natpisima,...).

13.A.Zelenika, Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini, Hercegovina (Mostar), br.2, Mostar 1982 g., str.138.

Dislokacija stećaka

Z a k l j u č a k

Kompleks Ćejvan-Ćehajine džamije u historiji Mostara je bio veoma značajan. Premda su na ovom lokalitetu vršene neke izmjene i namjene, te u ratnom periodu '92-'95 godine izvršen veliki urbicid na ovome potezu, ipak poslije ove najnovije sanacije ambijent je vraćen svojoj izvornoj namjeni i pravilno saniran. Danas cjelovitost ovog ambijenta čini skladna džamija sa hajatom i vitkom munarom, obnovljena zgrada mekteba danas u funkciji nove Karadž-begove medrese, tradicionalni šadrvan i niz ostalih popratnih sadržaja. Također treba spomenuti i lijep vidik prema rijeci Neretvi i prema ruševinama Starog mosta.

Unutar kompleksa jednim svojim dijelom se nalazi i velika kamena kula Tara iz 16.vijeka. Vrlo je interesantno da najstariji objekat unutar ovog

raznolikog ambijenta čini stara kula Herceguša koja je iz predosmanskog 15. vijeka, i uz samu obalu rijeke Neretve. Danas joj se može prići zahvaljujući novoj hodnoj stazi uz Neretvu i potpuno je sagledati. Vrijednost ovog ambijenta čini historijska, stilska i namjenska raznolikost koja se ogleda u prožimanju predosmanskog, osmanskog, austrijskog i ovog novijeg perioda. Time je, sa ovom posljednjom sanacijom ovaj predivni lokalitet opet vraćen u život Mostara.

Zlatko ZVONIĆ

Zusammenfassung

DAS KOMPLEX DER ĆEJVAN - ĆEHAJA MOSCHEE WAR IN DER GESCHICHTE VON MOSTAR SEHR BEDEUTEND. OBWOHL AUF DIESER LOKALITÄT EINIGE ÄNDERUNGEN UND ZWECKE Vorgenommen wurden, und in der Zeit des KRIEGES 92 - 95 GROSSES URBIZID AUF DIESEM STREIFEN DES LANDES VERÜBT WURDE, WURDE NACH DIESER LETZTEN INSTANDSETZUNG DAS OBJEKT SEINER URSPRÜNGLICHEN ANWENDUNG ZURÜCKGEGEBEN UND IST ORDNUNGSGEMÄß SANIERT WORDEN. DIE VOLLSTÄNDIGKEIT DIESES AMBIENTES MACHEN HEUTE EINE EBENMÄßIGE MOSCHEE MIT HAJAT UND SCHLANKEM MINARETT, DAS WIEDERAUFGEBAUTE GEBÄUDE DES MEKTEBS, HEUTE IN DER FUNKTION ALS KARADZ-BEG MEDRESSE, DER TRADITIONELLE SPRINGBRUNNEN UND EINE REIHE VON WEITEREN BEGLEITINHALTEN.

ZU ERWÄHNEN IST AUCH DER SCHÖNE ANBLICK AUF DEN FLUß NERETVA UND DIE RUINEN DER ALTEN BRÜCKE. INNERHALB DES KOMPLEXES BEFINDET SICH MIT EINEM SEINEM TEIL DER GROßE STEINERNE TURM TARA AUS DEM 16. JHR. ES IST SEHR INTERESSANT, DAß DAS ÄLTESTE OBJEKT DIESES VERSCHIEDENARTIGEN AMBIENTES DER ALTE TURM HERZEGUSCHA IST, AUS DER PRÄOSMANEN ZEIT DES 15. JHR, ERRICHTET AM NERETVA UFER. ZUR ZEIT IST DER TURM DURCH EINE FUßPFAD LÄNGS NERETVA UFER ZU ERREICHEN UND KANN IM GANZEN GESEHEN WERDEN. DEN WERT DIESES AMBIENTES MACHT DIE HISTORISCHE STILISTISCHE UND ZWECKMÄßIGE VERSCHIEDENARTIGKEIT, DIE SICH IM DURCHDRINGEN DER PRÄOSMANISCHEN, OSMANISCHEN, ÖSTERREICHISCHEN UND NEUEN ZEIT WIEDERSPIEGELT. SOMIT WURDE DIESES HERRLICHE LOALITÄT INS LEBEN VON MOSTAR WIEDERGERUFEN.

Zlatko ZVONIĆ

REKONSTRUKCIJA I REVITALIZACIJA KOMPLEKSA NEZIR- AGINE DŽAMIJE U MOSTARU

Džamija - historijat:

Nezir-agina džamija se nalazi na Spilama, Šemovcu, locirana na jednom platou iznad, Neretvine pritoke Radobolje, nedaleko od ruševina Starog mosta i u sklopu Prijčke čaršije. Sagrađena je polovinom šesnaestog vijeka, te se smatra jednom od starijih džamija iz osmanlijskog perioda grada (1468-1878).

Zatvorena je 1932 godine da bi 1950. godine bila srušena.⁽¹⁾ Sam čin rušenja je podrazumijevao potpuno uništavanje munare, krovne konstrukcije i zidova džamije do visine 50-100 cm od poda. Jedan od razloga rušenja džamije od ondašnjih vlasti je bila količina kamena koja se upotrijebila za gradnju zgrade Sekretarijata unutrašnjih poslova (SUP-a). Nakon rušenja izvršeno je zaravnavanje terena, tako da je ovaj prostor slijedećih decenija predstavljao prazan neurbanizovan plato u sklopu grada. U ljeto 1998. godine izvršena su lokalna arheološka iskopavanja kad je i utvrđen stepen rušenja, tj. kada je utvrđeno da je od džamije ostao originalni pod dva tri stepenika munare, zidovi presječeni na visini 50-100 cm, visina sofi u hajatu, kao i dio popločanja i praga na ulazu u objekat. U 1999. godini, od marta pa do septembra mjeseca,

⁽¹⁾Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo, 1980. g., str. 53- 54.

izvršena je rekonstrukcija džamije. Rekonstrukcija je podrazumijevala potpuno vraćanje džamije u stanje kakvo je bilo izvorno i sa istim materijalom od kakvog je i džamija sagrađena. Pored lokalnih arheoloških iskopavanja koristila se historijska, arhitektonska, i fotoarhivska dokumentacija kako bi se mogla izvršiti potpuno uspješna rekonstrukcija.

Lokalitet džamije nakon iskopavanja

Džamija - opis:

Džamija se sastoji od jednog prostora od kojeg je četverougao na osnovu, trijema (hajata) sa sjeverne strane i s desna prislonjene vitke munare. Pokrov džamije je od složenih kamenih ploča, četveroslivan sa kamenim alemom na vrhu a krovna konstrukcija je od drveta. Zidovi su građeni od obrađenog bijelog tvrdog kamena krečnjaka. Na zidovima se nalaze prozori od kojih su oni prizemni četverougao sa demirima a oni u višoj zoni se završavaju lučno. Zatvoreni su kamenim tranzenama sa stakalcima. Ulaz u džamiju je kroz lučni portal na sjevernoj strani. Svi otvori prizemlja džamije sadrže kamene okvire od tenelije. Unutar džamije se nalaze mihrab kameni mimber i drvene makfile. Pod ⁽²⁾ džamije je napravljen od pravilnih kvadera

⁽²⁾U rekonstrukciji džamije je sačuvan originalni kameni pod, zidovi u visini rušenja, donji dio mihrabske niše, nekoliko fragmenta popločanja hajata...

kamena tenelije⁽³⁾ a, tavanica je ravna i drvena. U sredini tavanice je veći kružni rasvjetni prsten napravljen od kovanog željeza i okačen o lance. Sa sjevine strane je prislonjen trijem, (hajata) koji se sastoji od kamenih sofa (tenelija), drvenih stubova koji nose krovnu konstrukciju i pokrov od kamene ploče. Ulaz u munaru se nalazi unutar džamije u prizemlju kroz manji otvor, a također jedan otvor postoji i na makfilama. Vitka munara se sastoji od postolja (dupa) poligonalnog stuba munare šerefeta-prstena završne kupe sa metalnim alemom i unutrašnjeg kamenog stepeništa. Na kupi se nalaze nekoliko metalna obruća. Munara sadrži dekorativne ukrase od kojih su oni na šerefi najznačajniji (mukarnas stil). Sagrađena je od kamena tenelije. Nezir-agina džamija stilski pripada arhitektonskoj grupi mostarskih džamija tipa "pločara" kao što su: Šarića, Lakišića, Derviš-paše Bajezidagića u Pothumu, Čejvan Čehajina, Baba Beširova na Balinovcu, itd...

Stanje džamije nakon odstranjenih naslaga zemlje

⁽³⁾ Tenelija je meki kamen krčnjak koji se lahko obrđuje. Vadi se iz kamenoloma 5 km. južno od Mostara, na lokalitetu Ortiješ-Mukoša. Ovaj kamen je često upotrebljavan u Mostaru za vrijeme osmanlijske i austrougarske uprave a također se i danas upotrebljava u rekonstrukciji građevina. Mnogi najznačajniji objekti su napravljeni od tenelije: Stari most, Karadoz-begova džamija, mostarske munare, razni dekorativni ukrasi, mihrabi, mimberi, bašluci, tarisi...

Vakif-zadužbinar:

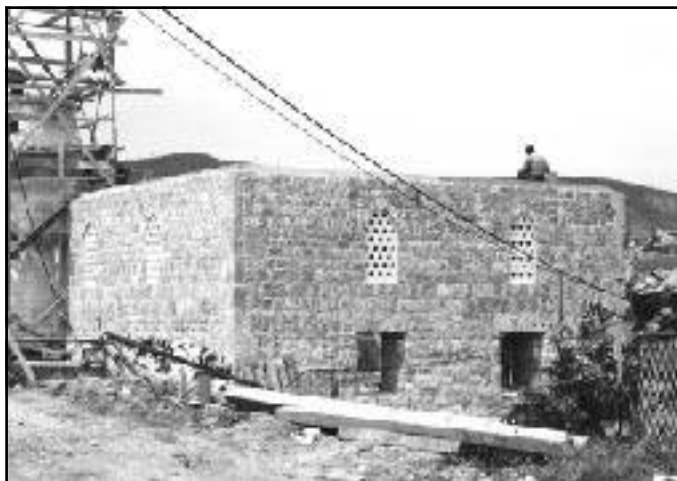
O Nezir-agi, osnivaču ove džamije malo toga se pouzdano zna, a nije se sačuvala ni njegova zadužbinska povelja-vakufnama.⁽⁴⁾ Na lokalitetu džamije on je osnovao moćan vakuf u čijem sastavu je još bio vjerovatno mekteb-osnovna vjerska škola i možda neki drugi objekti. Može se zaključiti da je Nezir-aga bio imućan čovjek a narodna predaja kaže da je bio u srodstvu sa poznatim mostarskim vakifom Nesuh-agom Vučijakovićem (Džamija pod

Mekteb nakon odstranjenih naslaga zemlje

⁽⁴⁾ Vakufnama, tj. zadužbinska povelja predstavlja pisani dokument na orijentalnom jeziku gdje vakif-zadužbinar opisuje šta je sve za života sagradio, koji su objekti njegovo vlasništvo kao i zemlja, koliko je novca ostavio za održavanje vakuf, tj. njegovog materijalnog i duhovnog dobra. Vakufname kao pisani dokumenti često sadrže i umjetničke vrijednosti sa ukrašenim koricama i lijepom kaligrafijom. Predstavljaju vrlo čest dokument vezan za islamsku civilizaciju. U Bosni i Hercegovini poznate su vakufname velikih vakifa Gazi Husrev-bega, Ferhad-paše Sokolovića, Karadžoz-bega... Mnoge od njih se danas nalaze sačuvane u originalnom izdanju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Neke vakufname su samo sačuvane u prepisu ili u privatnom vlasništvu. Predstavljaju primaran dokument za izučavanje historije BiH u osmanlijskom periodu (15 vj. 1878. g.) Također, prevedene su i na bosanski jezik. (vidi: Grupa autora, Vakufname iz Bosne i Hercegovine 15, i 16, vijek, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985g.

lipom).⁽⁵⁾ Sa ovako moćnim vakufom ovaj kraj je dugo vremena bio poznat kao Nezir-agina mahala⁽⁶⁾ da bi se kasnije ustalio naziv Šemovac ili Spile.

Džamija u vrijeme rekonstrukcije

Kompleks Nezir-agine džamije pred kraj rekonstrukcije

⁽⁵⁾Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture..., str.53.

⁽⁶⁾Sidžil mostarskog kadije, 1632.- 1634.g; (prevod Muhamed A.Mujić), Mostar 1987.g; str. 96, 154, 168, 183, 198, 219, 231, 233.

Mekteb

Početkom 19. tog vijeka u blizini Nezir-agine džamije sa zapadne strane je bio podignut mekteb Hadži Muhamed-age Spahića vakifa koji je ovaj mekteb i sagradio. Mekteb je služio svojoj namjeni sve do 1901. godine kad je pretvoren u privatni stambeni objekat da bi 1951. godine bio srušen i zatrpan.⁽⁷⁾ U ljeto 1998. godine odstranjene su naslage zemlje pri čemu su se ukazali temelji i nešto zidova objekta. Rekonstrukcija mekteba je podrazumijevala vraćanje izgleda objekta u izvorno stanje. Pod tim se smatra prizemlje i sprat, pokrov od kamene ploče, ulazni drveni basamaci, unutrašnje prostorije, svi otvori na objektu kao i kamena gradnja. Također i ovdje je arhivska fotodokumentacija pružila veliku pomoć pri rekonstrukciji, pored lokalnih arheoloških iskopavanja.

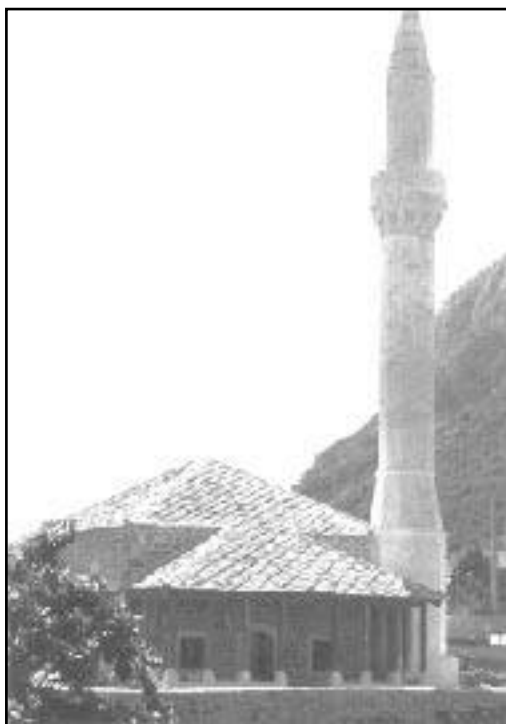

Mekteb i abdesthana nakon završene rekonstrukcije

⁽⁷⁾Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture..., str.76; Dr.Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, Mostar, 1999.g., str. 115.

Ostali radovi:

Od džamije sjeverozapadno se nalazio jedan objekat uz sami put, čiji zidovi su se spuštali uz pećinu sve do nivoa Krive ćuprije na Radobolji. Taj objekat je prije nekoliko decenije srušen a predstavljao je u stara vremena poslovni prostor. U sklopu revitalizacije kompleksa Nezir-agine džamije on je u potpunosti rekonstruisan sa izvornim izgledom i preuređen da bude buduća abdesthana. Objekat je sa krovom pod kamenom pločom na jednu vodu i sa kamenom gradnjom također. Između džamije i mekteba se nalazi mali mezarluk u kojem su se vijekovima sahranjivali ugledni mostarski kapetani -u blizini je objekat Kapetanovina-⁽⁸⁾ i porodice koje su živjele u sklopu mahale.⁽⁹⁾

Džamija nakon rekonstrukcije

⁽⁸⁾Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture..., str.166; O mostarskoj kapetaniji vidi, Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1980.god., str, 234-238.

⁽⁹⁾Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine knjiga 3, Sarajevo, 1980.god., str, 268-269.

Prilikom rušenja ovog lokaliteta 1950/51. godine uništen je mezarluk u kojem su se nalazili bašluci sa pisanom epigrafikom. Nakon otkopavanja džamije i mekteba u 1998. godini pronađena je nekolicina polomljenih starih bašluka koji su raspoređeni u mezarluku. Usput, bašluci također potvrđuju višestoljetnost ovog ambijenta na kojem su se ljudi vijekovima molili bogu, vjerski obrazovali i u mezarluku sahranjivali. Na kompleksu Nezir-agine džamije izvršeno je i uređenje partera. To je podrazumijevalo gradnju niskih zidova i popločavanje pristupne staze. Također izvršeno je vodosnabdijevanje i elektroraspjela kompleksa kao i hortikulturno uređenje.

Zaključak:

Rekonstrukcija i revitalizacija⁽¹⁰⁾ kompleksa Nezir-agine džamije poznate pod imenom "džamija na Šemovcu" predstavlja ponovno vraćanje u aktivni život gradu jednog ambijenta koji je bio bez ikakva razloga srušen u potpunosti i činio još jedan primjer urbicida nad Mostarom. Ovaj prostor je bio zadnjih decenija pasivna i zapuštena gradska površina koja je svojim izgledom a i vremenom izbrisala iz pamćenja stanovnika misao da je tu nekad džamija, mekteb i ostalo postojalo. Ipak, sjećanje na nekadašnju Nezir-aginu džamiju se sačuvalo kroz poneki objavljeni članak⁽¹¹⁾, staru razglednicu, arhivsku fotodoku-mentaciju, ili veoma rašireni crtež mostarskog slikara rahmetli Mustafe Peze. Kompleks rekonstruisane Nezir-agine džamije danas čini džamija, mekteb, abdesthana, mezarluk, a sve je to uređeno pristupnim stazama, hortikulturom, rasvjetom, ogradnim zidovima...

Nakon skoro 50 godina ovaj ambijent je obnovljen uz sve njegove vrijednosti i stavljen na uslugu džematlijama, građanima, i svim zainteresovanim posjetiocima Mostara.

⁽¹⁰⁾Tomislav Marasović, Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu, Split, 1985, god., str. 128., 146.

⁽¹¹⁾Robert Michel, Wilhelm Wiener, Mostar, Prag, 1999.g., str.37. (Hivzija Hasandedić, Kulturno-historijski spomenici u Mostaru iz Turskog perioda, VII, Preporod 13, broj 12 (67), 15.juni 1973.god.,; Husein Čišić, Mostar u Herceg-Bosni, Mostar, 1991.g., str. 36. ; Dr. Amir Pašić, Islamsko stambeno graditeljstvo, Zagreb, 1991.g., str. 56, 77. Carl Peez, Mostar und sein Culturkreis, Leipzig, 1891.god., str. 35, (vidi: Spila džamija).

Zlatko ZVONIĆ

SANACIJA SAHAT KULE U MOSTARU

Sahat kula je sagrađena u prvoj polovini 17. vijeka. Nalazi se u mahali Brankovac, nekad Kazaskoj i Sahat kuli, a danas Ulici Braće Bajata. Zadužbina je Fatime kadune, poznatog mostarskoj vakifa.

U istoriji ovog objekta izvršeno je nekoliko sanacija od kojih su poznate slijedeće. Godine 1838. za Sahat-kulu je nabavljeno novo zvono, a već 1917. je uklonjeno zvono, a sat prestao raditi. Poslije I svjetskog rata, tj. 1919, Sahat- kula je dovedena u ispravno stanje i nastavila sa svojom funkcijom. 1926 godine sat je prestao raditi, da bi 1943. u toku II svjetskog rata sat pao na susjednu kuću sa zapadne strane. Nakon II svjetskog rata 1945. godine na kuli su zazidana vrata tako da je kula bila zatvorena. Godine 1981. Sahat-kula je opet sanirana i tada je ponovo ugrađen sat.

U ratnom periodu 1992-95. godina ovaj objekat je pretrpio veća oštećenja. Tada je stradao limeni pokrov, jedan stubić sa zapadne strane kao i dio horizontalnog kamenog vijenca. Također je uništen satni mehanizam, unutrašnje drveno stepenište i ulazna vrata.

Krajem 1998. i u prvim mjesecima 1999. izvršena je ponovna sanacija Sahat kule. Tada su urađeni slijedeći radovi: stavljen je novi pokrov od olovnog lima, urađeni kameni ukrasi na završetku Sahat-kule, od kojih su dva originalna zadržana. Rekonstruisan je i uništen stubić sa zapadne strane kao i dio horizontalnog kamenog vijenca na istoj strani vrha kule. U unutrašnjosti je urađeno novo drveno stepenište kao i drvena ulazna vrata. Stavljen je novi

časopis satni mehanizam, urađena unutrašnja rasvjeta, gromobran sistem kao i mrežice za zaštitu od golubova na četiri otvora vrha Sahat-kule.

Razaranje Sahat-kule u ratnom periodu

Inače Sahat-kula je visoka oko 16 m, četverougona je osnove, građena od lokalnog kamena sa jednim ulazom u objekat.

U svojoj istoriji sat na Sahat-kuli otkucavao je vrijeme po “alaturka” i “alafranka” sistemu.

Sahat-kula u vrijeme sanacije

LITERATURA:

- Hivzija Hasandedić, "Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog perioda", Preporod (Sarajevo), br.4(83), 15.2.1974. godine.
- Dr.Amir Pašić, Islamsko stambeno graditeljstvo, Zagreb 1991. godina,

HERCEGOVINA

žascopis

Astrida BUGARSKI

SAVREMENA KRETANJA U KULTURI STANOVANJA PODVELEŽJA

U mnogim ruralnim sredinama Bosne i Hercegovine tokom osme i devete decenije 20. stoljeća, pošto su u zemlji uznapredovali procesi industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije, nastupile su skokovite promjene u kulturi stanovanja. Tada većina seoskog stanovništva definitivno napušta tradicionalne oblike stambenih zgrada, kućnih uređaja i pokućstva. U ovom periodu relativnog ekonomskog blagostanja u mnogim bosanskohercegovačkim seoskim naseljima nad stambenim zgradama nastalim u godinama neposredno poslije Drugog svjetskog rata, od kojih su manje-više sve sadržavale neke tradicionalne elemente, prevalirale su novopodignute stambene zgrade kod kojih se zapaža tendencija oponašanja savremenih individualnih porodičnih urbanih kuća, kako u pogledu vanjskog izgleda, prostorne strukture i dispozicije, i u pogledu unutrašnje opreme i uređenja.

Kada je riječ o skokovitim promjenama u kulturi stanovanja u Bosni i Hercegovini kao posebno interesantno područje izdvaja se Podveležje - skupina hercegovačkih sela (Banjdol, Dobrč, Gornje Gnojnice, Kokorina, Kružanj i Podvelež) smještena na gotovo bezvodnoj kraškoj površi u podnožju Veleži nastanjena muslimanskim stanovništvom kojem je u prošlosti osnov privređivanja bilo stočarstvo zasnovano na cikličnim sezonskim kretanjima.¹

^{1/} Detaljnije o prirodnim i drugim karakteristikama Podveležja može se vidjeti u studiji T.Kanaeta Podveležje i Podvelešci, Djela, knj.VI, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955.

Radi se o području koga su njegovi stanovnici - pokretni stočari sve do austrougarske okupacije odlazeći u ljetnom periodu na planinske pašnjake ostavljali bez i jednog stanovnika.² Još 1955. godine gotovo polovinu cjelokupnog fonda stambenih zgrada u selima Podveležja činile su kuće elementarne razvijenosti - jednodostorne suhozide zgrade koje se kao građevine nisu razlikovale od staja tog kraja.³ U vrijeme naših terenskih istraživanja, koja su obavljena u periodu 1987 - 1990. godina, sadržaj stambenog fonda stalnih naselja Podveležja bio je drastično izmijenjen u odnosu ne rane godine druge polovine 20. stoljeća. Jednodostorne suhozide zgrade već su bile napuštene kao objekti za stanovanje, a više od 50% stambenog fonda činile su novogradnje koncipirane po ugledu na gradske individualne porodične kuće. Istina, ovim terenskim istraživanjima utvrđeno je i to da jedan dio Podveležaca, a bili su to oni što su se nastavili baviti ekstenzivnim stočarstvom utemeljenim na kretanju sa stokom za travom i vodom od stalnih naselja do proljetišta, ljetišta i jeseništa, ni tada nije prestao u sezonskim naseljima stanovati u suhozidim jednodostornim objektima sa enterijerom opremljenim u potpunosti tradicionalnom opremom.

Pod uticajem novonastalih društveno-ekonomskih promjena u Podveležju započinju skokovite promjene u kulturi stanovanja negdje oko 1970. godine. Od izuzetnog značaja za ovaj proces ovdje je bila preorijentacija jednog dijela stanovništva sa ekstenzivnog stočarstva na vanpoljoprivredne djelatnosti. Radnici zaposleni u industriji i drugim djelatnostima, kako u zemlji tako i u inostranstvu, stvorili su materijalnu bazu koja je omogućila podizanje standarda stanovanja. Pokretačku snagu, uz materijalni faktor, predstavljala su i njihova novonastala shvatanja o stanu i stanovanju, kao i nove stambene navike koje su stekli radeći i boraveći u kulturnijim sredinama.

Da bi se mogao sagledati kvalitativni skok u kulturi stanovanja do kojeg je nedavno došlo u selima Podveležja, najprije će se u kratkim crtama predstaviti osnovni oblici njihove tradicionalne stambene zgrade sa pripadajućom unutrašnjom opremom.

^{2/} Jevto Dedijer, Hercegovina, Srpski etnografski zbornik, knj. 12, Naselja srpskih zemalja, knj. VI, Beograd, 1909, 53

^{3/} T. Kanaet, nav. djelo, 172.

Tradicionalne stambene zgrade 20. stoljeća

Svi oblici podveleške tradicionalne kuće, počevši od onog elementarnog do onog najrazvijenijeg, imali su kamene zidove. Upotrebu kamena kao najpristupačnijeg i najprikladnijeg građevinskog materijala uslovljavalo je samo prirodno okruženje. Zidovi kuća starijeg porijekla i elementarne razvijenosti građeni su bez vezivnog materijala dok su kod onih razvijenijeg oblika i novijeg porijekla građeni sa vezivnim materijalom. Razlika između suhozidih i zidanih oblika uočavala se već, na prvi pogled u materijalu krova. Suhozidi su imali lagane vegetabilne pokrove, a zidani teže pokrove mineralnog porijekla. U Podveležju postoje nalazišta ("majdani") pločastog kamena podesnog za izradu pokrova, ali je primjena ovog teškog materijala, koji je zahtijevao i masivnu konstrukciju, mogla uslijediti tek pošto je suhozidinu zamijenio kompaktan zid u kome je kamen povezan malterom. Zahvaljujući prirodnim pogodnostima, vremenom se u Podveležju razvila prava kamena kuća, tj. kuća kamenih i zidova i pokrova.

Od tradicionalnih oblika kuća u 20. stoljeću u Podveležju su, uz jednostornu suhozidu kuću sa vegetabilnim pokrovom, susretane zidane kuće sa mineralnim pokrovom po vertikalnoj razvijenosti kao prizemnice, polukatnice i katnice.

Jednostorna suhozida podveleška kuća imala je osnovu izduženog pravougonika čija je dužina najčešće iznosila između 7 i 12 metara, a širina bila oko 4 metra) i četvoroslivan, troslivan ili dvoslivan krov, sa pokrovom od slame ili daščica. Prema pokrovu lokalno stanovništvo nazivalo ju je k r o v a - r o m, s l a m a r o m, t a h t a r o m ili d a s k a r o m. Za izradu pokrova Podvelešci su koristili ovrštenu slamu koju bi nabacali po krovnoj konstrukciji ili omlačenu ražovu slamu koju bi slagali u horizontalne redove. Za daščane pokrove upotrebljavali su tri tipa daščica koje su, takođe, slagali u horizontalne redove. Zidno platno ove kuće podizali su od neujednačenog i neobrađenog kamena osrednje veličine. Šupljine između kamenja naknadno su popunjavali sa unutrašnje strane, balegom ili nekim drugim materijalom. Pri gradnji objekat su dužinom postavljali niz pad terena nastojeći da njegova poprečna strana u začelju bude prislonjena uz strm odsjek. Često su i podužni zidovi jednim dijelom bili opkoljeni kamenim nasipom. Jedinu je otvor u zidu koji je ostavljan za vrata.

Pored stambene funkcije ova kuća, koju su Podvelešci nazivali s j e d e ć - o m, s t a j a ć o m ili s i g u r a ć o m k u ć o m, imala je i funkciju glavnog spremišta za poljoprivredne proizvode, a povremeno je korištena i kao zaklon

za poneko ugroženo grlo stoke. Njena unutrašnjost, u kojoj je i potkrovlje bilo integralni dio životnog prostora, bila je opremljena krajnje skromno, isključivo utilitarnim pokućstvom koga su najvećim dijelom izrađivali sami ukućani. Zahvaljujući takvoj opremi njen skromni prostor mogao se u toku dana transformisati od spavaonice u kuhinju, od radionice u prostoriju za okupljanje ukućana i gostiju.

Dakako da kod mnogočlanih domaćinstava ova kuća nije mogla biti spavaonica svim ukućanima. U podveleškim selima bilo je uobičajeno da muškarci noćivaju izvan stambene zgrade, većinom u p o j a t i, odnosno k l a n i c i.

Grupaciju fiksne opreme smještene uz zid začelja, najskrovitije mjesto u ovoj kući, sačinjavali su: o g n j i š t e, k r e v e t i i ć u h l a n. Centralni uređaj - otvoreno ognjište dužinom je bilo postavljeno paralelno sa podužim zidovima, kao i sa, uz te zidove postavljenim, niskim podijima od dasaka, kamena ili nabijene zemlje, tzv. krevetima. Na krevetima bi stanari danju sjedili, a noću spavali. Treći obavezni uređaj, tzv. ćuhlani, koji je ognjište i krevete dijelio od zida začelja, bio je zidna izbočina širine 0,60 - 0,80 metara i visine 0,50 - 0,70 metara. U produženju kreveta i ognjišta u ćuhlani su bile niše: p e - n d ž e r e i k u t a r, l u ž n j a k. Gornja površina ćuhlane i pendžere korišteni su za odlaganje posuđa i drugih predmeta koji su korišteni kod ognjišta. Sam kutar, pak, korišten je za odlaganje pepela. Ognjište je često pratila tzv. t r k l j a - potkresana grana na koju su ukućani vješali mokru odjeću i obuću.

U jednodvokom suhozidom obliku podveleške kuće nije postojao uređaj namijenjen obrednom umivanju i kupanju, pa čak u njoj nije bilo ni određenog mjesta na kome bi se obavljala ova vjerska obaveza stanovnika islamske vjeroispovijesti.

Pokretni inventar jednodvokog suhozida podveleške kuće, uz pribor za ognjište (v e r i g e, s a d ž a k, m a š u, ć u s e g i j u, s a k s i j u i s a č), drveno, zemljano i bakarno posuđe, te posteljni tekstil, činili su poglavito pokućstvo sandučastog oblika različite namjene (h a m b a r i za meso, brašno, žito, n a ć v e za miješanje kruha), potom s i n i j a, b e š i k a, s o h e i s t a n za tkanje i k r o š n j a - sepetić za kašike. Podne prostirke u njoj nisu rabljene. U ovoj kući uglavnom se nailazilo na pokućstvo starog porijekla koje su Podvelešci dok su živjeli jednom vrstom polunomadskog života nosili sa sobom od jednog do drugog sezonskog staništa.

U prvoj polovini 20. stoljeća među najzastupljenije oblike tradicionalnih

kuća, uz već pomenutu suhozidu jednodimenzionalnu kuću, spadala je zidana dvodimenzionalna prizemnica sa podrumskom prostorijom pod jednim dijelom, tj. polukatnica.(sl.1). Polukatna podveleška kuća bila je u cjelini izgrađena od mineralnog, materijala. Zidovi su joj u većini bili od neujednačenog neobra-

Sl.1 Polukatna kuća vlasništvo porodice Marić izgrađena 1937.g.-Dobrič

Sl.2 Detalj stambene zgrade: klesani okvir vrata sa lučno zasvođenim navojem Kružanj - Podveleže

đenog ili samo djelomično obrađenog kamena srednje veličine. Kod nekih primjeraka izuzetak su okviri otvora vrata i prozora, s obzirom da su bili izvedeni od krupnijih komada obrađenog kamena (sl.2). Najbolje ozidane primjerke kuća sa okresanim okvirima vrata i prozora, te ugaonim kamenjem, izgrađene po ugledu na stare “aginske” čardake i kule, podigli su u Podveležju čuveni hercegovački klesari i zidari Popovci. Neke od tih kuća lokalno stanovništvo nazivalo je *č a r d a c i m a* (sl. 3 i 4). Gradnja kuća sa zidovima

Sl.3 Polukatna kuća, zvana čardak, vlasništvo porodice Memić, rad Popovaca Kružanj - Podveležje

Sl.4 Detalj polukatne stambene zgrade porodice Memić: klesani okvir vrata sa lučno zasvođenim navojem Kružanj Podveležje

od kamena povezanog malterom intenzivirana u Podveležju u vrijeme između dva svjetska rata. Prije prvog svjetskog rata samo imućni seljani mogli su si priuštiti zidanu kuću. Početak gradnje zidova sa malterom, kako je već pomenuto, poklapa se sa početkom primjene ploča za izradu pokrova. Dvoslivan krov polukatnice, osim ploča, za pokrov je mogao imati i crijep. Prema vrsti pokrovnog materijala mještani su je nazivali p l o č a r o m ili c i g l a r o m.

Osnova polukatnice imala je oblik izduženog pravougaonika. Uobičajena vrijednost dužine iznosila joj je negdje između 8 i 10 metara, a širina oko 5 metara. Dužinom je bilo postavljena niz pad terena, s tim da je u jednom dijelu zgrade bila samo prostorija s otvorenim ognjištem - k u ć a, a u drugom dijelu soba je o d a j a, i ispod nje podrumaska prostorija - i z b a.

Dijeljenjem prostora na manje cjeline i višekratnim dogradnjama, što je uslijedilo vezano za proces uvećanja broja članova u domaćinstvu i cijepjenja porodične zadruge, neke od ovih kuća vremenom su izgubile prvobitan oblik i preobrazile se u razućen stambeni kompleks koji je dijelilo više domaćinstava (sl.5).

Sl.5 Kompleks stambenih zgrada u vlasništvu Gosto Emine i Gosto Salke Opine - Podveležje

Po funkciji podveleška polukatnica bila je polustambeni-polugospodarski objekat. Po pravilu njena izba imala je funkciju staje. U njenoj nepotavanjenoj prostoriji s otvorenim ognjištem uglavnom se susretalo isto pokretno pokućstvo i isti ugrađeni uređaji kao i u suhozidoj jednoprostornoj kući. Posteljni tekstil i sanduk za ruho izmješteni su u prostor sobe jer je ona preuzela funkciju spavaonice. Za razliku od kuće soba je imala drvenu tavanicu i pod. Stariji sobni uređaj za loženje vatre bio je od žaka. Bio je situiran uz čeonu zid zgrade u kome se nalazio dimovni kanal. Takav smještaj odžaka i njegovog dimovnog kanala uslovio je pojavu dimnjaka u samom vrhu pročelja. Već prije izbijanja drugog svjetskog rata započela je u Podveležju zamjena odžaka u sobi limenom furinom. Drugi značajan uređaj u sobi ove kuće, tzv. abdelestluk, hamam džik, bio je namijenjen obrednom umivanju i kupanju, a nalazio se uz pregradni zid iza vrata. Kao nova vrsta tekstilnog pokućstva u sobi se između dva svjetska rata počinju pojavljivati podne prostirke.

Najuočljiviju grupaciju sobne mobilne opreme činio je podni tekstil, tzv. haljine, prtljaga, tokom dana odložen na sanduk za ruho. Neki su u sobi imali srg, te su danju gurnje, koji su noću korišteni kao posteljna prostirka i pokrivač, prebacivali preko njega.

Posebnu grupu podveleških polukatnih i jednokatnih stambenih zgrada starijeg postanka činili su tzv. čardaci i kule, koji su za svoje potrebe dali izgraditi vlasnici zemljišnih posjeda u Podveležju, većinom age iz Mostara. Zemljoposjednici, kao na primjer Faladžići, Alajbegović, Voljevice, Udovičići, Puzići i drugi, vremenom su u svoje "ishodne" kuće naselili kmetove, pa ih tim kmetovima prepustili i u vlasništvo nakon provedbe agrarne reforme. Prilagođavajući ove objekte potrebama svojih mnogočlanih domaćinstava (koja su se vremenom i dijelila), novi vlasnici su čardake i kule najčešće dograđivali i pregrađivali pri čemu su im mijenjali izvorni oblik. Prema predaji, a i nekim očuvanim primjercima do vremena naših istraživanja (sl.6), stari "aginski" čardaci u Podveležju u izvornom obliku imali su u donjem nivou izbu ili odaju. Izbo je taj prostor nazivan kada je imao funkciju staje ili ostave, a odajom kada je imao stambenu funkciju. Prostor u gornjem nivou čardaka prvobitno je bio jednoprostoran, a Podvelešci su, ga nazivali odajom ili čardakom. U njega se pristupalo unutarnjim stepeništem koje je vodilo iz prizemlja. Naknadnim intervencijama gornji nivo čardaka mogao je postati dvoprostoran, s tim da se u uzani novodobijeni prostor obično smještalo otvoreno ognjište. Stepenište za pristup u gornji nivo u većini slučajeva izmiještano je na vanjsku stranu objekta. Podveleške kule, koliko se moglo zaključiti po materijalnim ostacima očuvanim na nekoliko mjesta do vremena naših poznih istraživanja, nisu se bitno razlikovale

od čardaka, posebno ne po

Sl.6 Čardak age Voljevice iz Mostara u koji su se kao kmetovi uselili Pintoli Svinjarina - Podveležje

Sl.7 Kula Alajbegovića iz Mostara u koju su se kao kmetovi uselili Marići Dobrč - Podveležje

visini (sl.7). Jedino im je osnova za razliku od osnove čardaka bila gotovo kvadratnog oblika, a krov im je umjesto dvoslivnog oblika imao četvoroslivan. Što se tiče njihove visne, zna se da je seosko stanovništvo Hercegovine u starije vrijeme i na drugim lokacijama kulama nazivao, osim višekatnih objekata, i jednokatne i polukatatne objekte zidane kamenom i pokrivene pločom kada su se ovi svojom masivnošću i solidnom gradnjom razlikovali od drugih seoskih kuća.

Novoizgrađene stambene zgrade

Dvadesetogodišnji period koji je započeo negdje početkom osme decenije 20.stoljeća i trajao sve do izbijanja ratnog sukoba u Bosni i Hercegovini 1992. godine obilježen je u selima Podveležja intenzivnom izgradnjom stambenih zgrada koje su se od tradicionalnih razlikovale po vanjskom izgledu, prostornoj strukturi, unutrašnjem uređenju, a u znatnoj mjeri i po upotrebljenom građevinskom materijalu i tehnikama gradnje. Ovisno od mogućnosti, neki su podizali nove kuće počinjući od samih temelja, dok su drugi višekratnim intervencijama već od prije izgrađene kuće prilagođavali svojim novonastalim stambenim potrebama. Materijalne mogućnosti i stambene potrebe Podveležaca narastali su i tokom ovog dvadesetogodišnjeg prosperitetnog perioda, tako da se i u toku njegovog trajanja uočavaju neke nove tendencije i prihvataju neka nova rješenja.

Glavnina novopodignutih stambenih zgrada u Podveležju izgrađena je uz veće ili manje poštovanje arhitektonsko-građevinske projektne dokumentacije osmišljene u ovlaštenim projektanskim biroima (T.I.). Zapravo, neke stambene zgrade izgrađene su prema projektnoj dokumentaciji, dok su druge izgrađene bez te dokumentacije ali po uzoru na prvopomenute objekte. Gradnja prema projektnoj dokumentaciji u periodu 1970-1992. bila je učestala s toga što su mnogi podvelešci sredstva za podizanje stambenih zgrada dobijali putem kredita iz radnih organizacija u kojima su bili zaposleni. Bez pribavljanja projektne dokumentacije za buduću kuću radnici nisu mogli ostvariti pravo na korištenje kredita. Istina, malo se ko od korisnika kredita prilikom gradnje pridržavao projekta u cjelini, a ne mali broj njih, i pored toga, što je raspolagao projektom, pri izgradnji je oponašao kuću komšije ili srodnika. Osim sredstava koja su obezbjeđivali radnici zaposleni u domaćoj industriji i drugim djelatnostima, značajna sredstva u stambenu izgradnju Podveležja u periodu 1970-1992. uložili su radnici koji su bili privremeno zaposleni u

inostranstvu. Za razliku od radnika na privremenom radu, u inostranstvu iz nekih drugih krajeva Bosne i Hercegovine radnici iz Podveležja veoma rijetko su se opredjeljivali za podizanje kuća koje su prevazilazile stvarne potrebe njihovih domaćinstava.

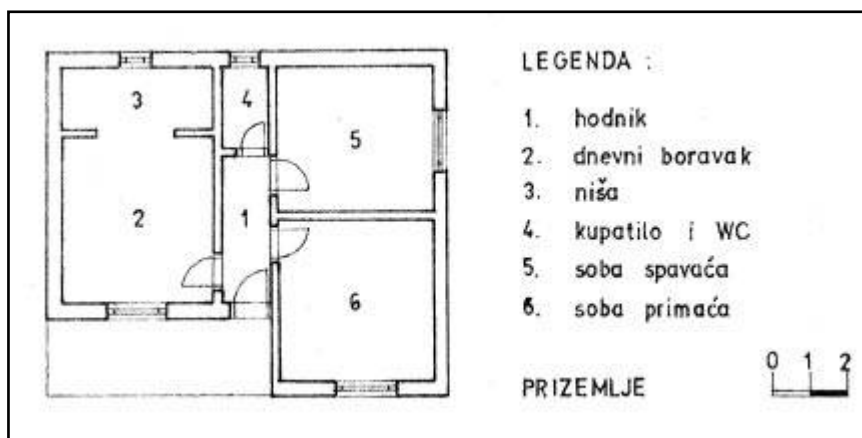

TABLA (I)

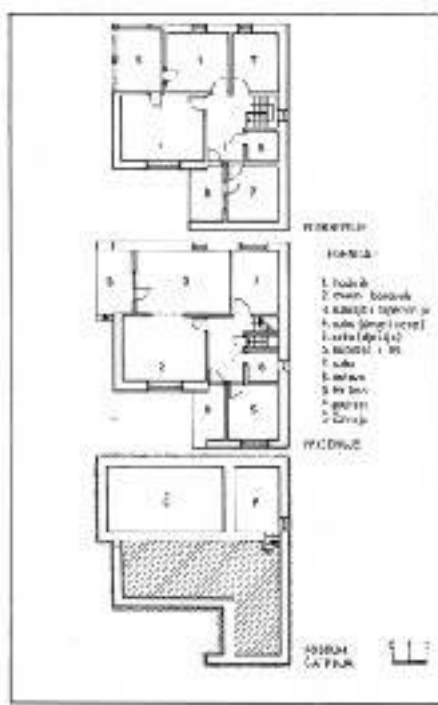
Kuća Brkan Junuza izgrađena 1973. godine, Veliki Banjdocl - Podveležje

Za izgradnju novih kuća u Podveležju pretežno je korišten industrijski građevinski materijal šljako-betonski elementi, šuplja i puna opeka, cement, crijep i salonit. Kamen kao građevinski materijal izgubio je mnogo na značaju, ali ipak nije u potpunosti potisnut iz upotrebe. On je korišten pri izgradnji zidova od špar-betona, a pred kraj devete decenije njime su opet izgrađeni i zidovi manjeg broja zidanica u cjelini. Za razliku od kamenih zidova kuća starijeg postanka, kameni zidovi novih kuća imali su vanjsku oblogu od maltera.

TABLA (II)

Novoizgrađena kuća vlasništvo Marić Bećira i sina Svinjarina - Podveležje

T A B L A (III)

Novoizgrađena kuća (1985) vlasništvo Marić Bećira i sina Svinjarina-
Podveležje

Što se tiče načina gradnje novih kuća, može se reći da je došlo do prihvatanja niza inovacija, kao i u drugim našim ruralnim sredinama. Između ostalog, u drugoj polovini devete decenije započela je primjena horizontalne i vertikalne zidne armature, a umjesto podizanja klasične međuspratne konstrukcije započelo je izlijevanje “deka”. Već negdje oko 1970. godine započinje u podveleškim kućama postavljanje električnih instalacija. Vodovodnih i kanalizacionih instalacija nije bilo u mnogim novoizgrađenim kućama na ovom području ni 1990. godine. Razlog tome bila je nestašica vode. Da bi riješili ovaj nedostatak neki Podvelešci su u novije vrijeme izgradili kućne čatrnje, te su uz pomoć hidrofora i postavljenih vodovodnih instalacija uspjeli izbaciti vodu do baterija u kuhinji i kupatilu (T. II i III).

Nedostatak vode bio je i osnovni razlog što su Podvelešci, izuzev broja

iznimaka, nastavili koristiti poljski nužnik i što je u novoj kući u prostoriji namijenjenoj sanitarnim uređajima bila izostavljena WC-šolja, te što ova prostorija nije ni korištena za instaliranje klozeta.

Po vertikalnoj razvijenosti novoizgrađene kuće Podveležja najčešće su prizemnice sa podrumom i jednokatnice, također, većinom sa podrumom. Na gradnju prizemnica bez podruma rijetko su se odlučivala i domaćinstva sa malim brojem ukućana, jer je prevladavalo shvatanje da je podrumski prostor u sklopu stambene zgrade neophodan da bi se u njega smjestili: ostava, garaža za osobno vozilo, eventualno i čitrnja za sakupljanje atmosferske vode (sl.8; T. IV). Prostor podruma savremenih stambenih zgrada nije korišten za smještaj stoke. Kuće sa višeetažnim stambenim prostorom nisu bile rijetkost u Podveležju.

Sl.8 Novoizgrađena kuća sa garažom Tule Huse
Veliki Banjdol - Podveležje

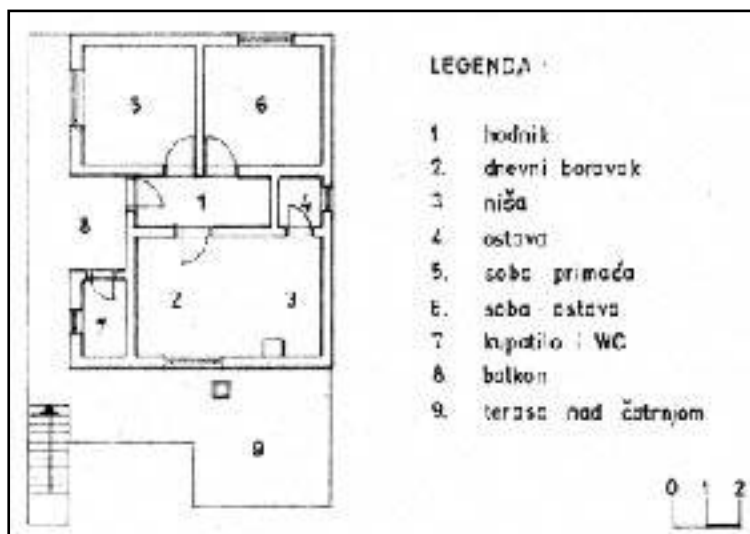

TABLA (IV)

Kuća Gosto Murata izgrađena 1989. godine, Gornje Opine - Podveležje

Za njih su se uglavnom opredjeljivale tek izdijeljene i osamostaljene porodice od dva ili više domaćinstava (T.V).

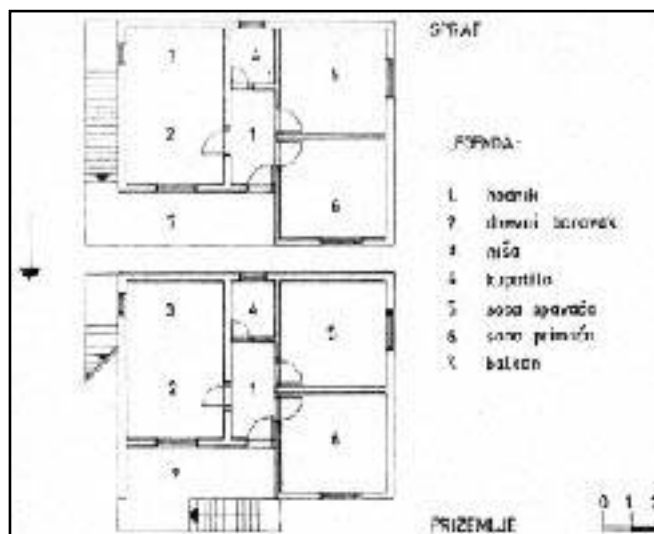

TABLA (V)
 Kuća Memić Osmana i Mehe (sa dva stana) izgrađena 1987. godine,
 Donji Kružanj - Podveležje

Po pravilu, svako domaćinstvo trebalo je na raspolaganju imati jednu stambenu etažu. Dakako, od ovog pravila bilo je izuzetaka, pa je tako, na primjer, bilo velikih kuća sa tri stambene etaže u kojima je stanovalo samo po jedno domaćinstvo sa pet do sedam članova. U takvim slučajevima najčešće se radilo o materijalno dobro situiranim domaćinstvima koja su na takav način odlučila obezbijediti zasebne stanove svojim malodobnim sinovima želeći ih zadržati pod istim krovom kad odrastu i ožene se (T.VI.).

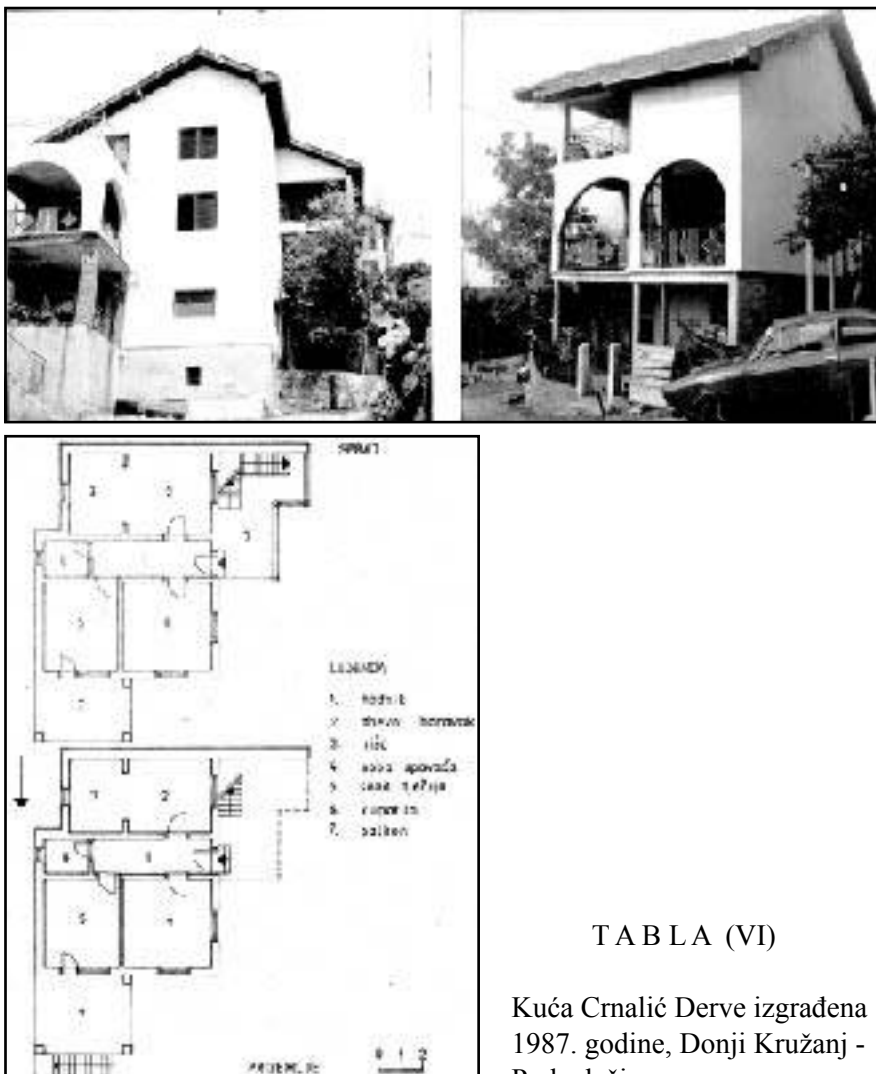

TABLA (VI)

Kuća Crnalić Derve izgrađena
1987. godine, Donji Kružanj -
Podveležje

Po vanjskom izgledu novopodignute podveleške kuće veoma su raznolike (T. I, III, IV, V, VI.). Ta raznolikost rezultirala je ne samo iz razlika u njihovoj vertikalnoj razvijenosti već i iz razlika u obliku njihovih krovova, smještaju stepeništa za pristup do gornjih etaža, položaju, izgledu i broju balkona, lođa i terasa, kao i u nekim drugim elementima. Nasuprot vanjskom izgledu prostorna struktura i dispozicija u većini ovih objekata bila je jednoobrazna ili veoma slična. Najčešće se u svakoj njihovoj etaži namijenjenoj stanovanju susreću: dnevni boravak sa nišom, dvije sobe različite namjene (spavaća i primaća), kupatilo i centralno grijanje smješten prostor namijenjen komuniciranju - hodnik (T. I, V, VI). Manje-više to je ista prostorna struktura prihvaćena i u drugim ruralnim sredinama Bosne i Hercegovine. Kao posve nov prostorni elemenat u podveleškoj kući pojavila se prostorija namijenjena sanitarnim uređajima, a na posve nov način koncipirana je i kuhinja. Broj soba je uvećan i one imaju različitu namjenu. Kako se iz samog naziva može zaključiti, jedna je spavaonica, a druga je namijenjena primanju gostiju i to u posebnim prilikama. Najveća od prostorija u stanu je kuhinja, odnosno dnevni boravak sa nišom. To je ujedno i najiskorišteniji prostor u kući jer je on ljeti i zimi osnovni radni prostor, prostor za okupljanje svih ukućana i primanje svakodnevnih posjeta, a nerijetko spavaonica za najstarijeg člana domćinstva i djecu. Pojava ostave u sklopu stambene etaže novogradnji je iznimna.

Uporedo sa izgradnjom stambenih zgrada savremenih arhitektonskih rješenja prostorije u njima postupno počinju da dobijaju savremene uređaje i pokućstvo. Samo imućna domaćinstva uspjevala su sve prostorije opremiti prema namjeni odgovarajućom opremom i garniturama namještaja modernog dizajna industrijske proizvodnje. Za njih se može reći da su imala vrlo podudaran ukus pri odabiru mobilijara, te do su se priklonila jednom opšteprihvaćenom obrascu uređenja stambenog prostora. Pri opremanju stambenog prostora novim uređajima i pokućstvom mnogi su prioritet davali kuhinjskom prostoru, odnosno dnevnom boravku i niši, potom kupatilu i primaćoj sobi. Osnovnu opremu niše sa dnevnim boravkom činili su kuhinjski stojeći i viseći elementi, štednjak na čvrsto gorivo, električni, štednjak, frižider, te garniture za sjedenje sa stolom, vitrina i televizor (sl.9). Najčešće se radilo o kombinaciji kuhinjskih uređaja i pokućstva sa trpezarijskim ili sobnim pokućstvom. Izbor pokućstva ovisio je od ukupne namjene prostora, odnosno i od toga da li će se on koristiti i za noćenje nekog od ukućana, što nije bila rijetkost. Primaća soba po pravilu imala je garniture za sjedenje (koja se sastojala od kauča i dvije fotelje) sa niskim stolom, te orman i vitrinu.

Domaćinstva slabijeg imovnog stanja svoje novoizgrađene kuće opremala

Sl.9 Detalj dnevnog boravka porodice Gosto: razvijanje jufke za pitu
Gornje Opine - Podveležje

Sl.10.Detalj spavaće sobe
porodice Maksumić: “slog”
od gunja, deka i serdžada u i na
ormaru Kružanj - Podveležje

su samo najneophodnijim uređajima i pokućstvom zanatske i industrijske proizvodnje, a uz to su nastavila koristiti i nešto od tradicionalnog pokućstva. Kod njih se zapaža niz specifičnih pojava koje su bile produkt skorašnjeg sudara tradicionalnog i savremenog koncepta stanovanja. I pored određenog osavremenjavanja stambenog prostora kod njih se nailazi na prepoznatljiv enterijer staništa stočara bogato opremljen vunanim posteljnim prostirkama i

pokrivačima, te obavezno prisutnom vertikalnom ili horizontalnom tkalačkom stanu (sl.10).

Vjetrovi rata što se uskovitlaše diljem Bosne i Hercegovine na pragu 21. stoljeća (1992-1995), nažalost, u Podveležju ne samo da privremeno zaustaviše stambenu izgradnju i impresivan napredak u kulturi stanovanja, već zbrisale uz mnoge tek izgrađene kuće i kuće koje su predstavljale vrijedne primjerke graditeljske baštine.

SAVREMENA KRETANJA U KULTURI STANOVANJA PODVELEŽJA

Z a k l j u č a k

Predmet razmatranja u ovom, prilogu o Podveležju su promjene u kulturi stanovanja nastale tokom 20.stoljeća, s posebnim osvrtom na karakteristične oblike stambenih zgrada podrazumijevajući njihova arhitektonska obilježja i unutarnje uređenje.

Nakon iznimno dugo održane tradicionalne kamene kuće, posebno njenog elementarnog oblika - jednodostupne suhozide kuće, u periodu od 1970 - 1990. godine došlo je u Podveležju do naglog širenja savremeno koncipiranih stambenih zgrada koje su se od tradicionalnih razlikovale po vanjskom izgledu, prostranoj strukturi, unutrašnjem uređenju, a u znatnoj mjeri i po građevinskom materijalu i tehnikama gradnje. Nove stambene zgrade najčešće su bile izgrađene od industrijskog materijala, a po vertikalnoj razvijenosti bile su prizemnice sa podrumom ili jednokratnice. Za razliku od raznovrsnog spoljnog izgleda, imale su uniformnu prostornu strukturu i dispoziciju. Sadržaj najuobičajenije prostorne strukture činili su: dnevni boravak sa nišom, dvije sobe različite namjene, hodnik i kupatilo. Podrumski prostor bio je iskorišten kao ostava, te eventualno kao garaža za osobno vozilo i čatrnja za skupljanje atmosferske vode.

Za skokovit porast standarda stanovanja u ovoj sredini od posebnog značaja bila je preorijentacija jednog dijela stanovništva sa ekstezivnog stočarstva i neke vrste polunomadskog načina življenja na vanpoljoprivredna zanimanja i česte boravke u urbanim sredinama. Radeći u industriji i drugim djelatnostima, kako u zemlji tako i u inostranstvu, oni su stvorili materijalnu osnovu za postupno prihvatanje savremenih stambenih tekovina. Pokretačku snagu, uz materijalni faktor, predstavljala su i njihova novonastala shvatanja o stanu i stanovanju, kao i nove stambene navike koje su stekli radeći i boraveći u kulturnijim sredinama.

Na oblikovanje eksterijera i enterijera novoizgrađenih stambenih zgrada od velikog uticaja bila je direktna i indirektna primjena arhitektonsko-građevinske projektne dokumentacije izrađene u ovlaštenim projektantskim biroima. Njenom manje ili više doslijednom primjenom, u vrijeme pred izbijanje ratnog sukoba 1992. godine, prevladale su u Podveležju stambene zgrade veoma slične porodičnim kućama urbanih sredina. Ugledanje na ruralnu sredinu kod Podveležaca ništa manje nije bilo izraženo ni kada je u pitanju unutarnje uređenje njihovih kuća. Mnogi od njih su uspjeli nove kuće sukcesivno opremiti električnim uređajima i industrijski proizvedenim garniturama namještaja. Istina, pošto je Podveležje gotovo bezvodan kraj u njihovim kućama rijetko je bio instaliran klozet, a neke od njih sadržavale su čatrnje za sakupljanje atmosferske vode. Skorašnji sudar tradicionalnog i savremenog koncepta uređenja stambenog prostora u Podveležju se očitovao u paralelnoj upotrebi industrijskog mobilijara sa brojnim tekstilnim (vunenim) pokuštvom domaće izrade, vertikalnim i horizontalnim tkalačkim stanom i nekim drugim tradicionalnim pokuštvom.

Vjetrovi rata što se uskovitlaše diljem Bosne i Hercegovine na pragu 21. stoljeća (1992-1995), nažalost, u Podveležju ne samo da privremeno zaustaviše stambenu izgradnju i impresivan napredak u kulturi stanovanja, već zbrisaše uz mnoge tek izgrađene kuće i kuće koje su predstavljale vrijedne primjerke graditeljske baštine.

Astrida BUGARSKI

GEGENWÄRTIGE BEWEGUNGEN IN DER WOHNKULTUR VON PODVELEŽJE

Zusammenfassung

DER BETRACHTUNGS-GEGESTAND IN DIESEM BEITRAG ÜBER PODVELEŽJE SIND DIE IM LAUFE DES 20. JHR ENTSTANDENE ÄNDERUNGEN IN WOHNKULTUR, MIT BESONDEREM RÜCKBLICK AUF DIE CHARAKTERISTISCHEN FORMEN VON WOHNHÄUSERN, BEZÜGLICH IHRER ARCHITEKTONISCHEN EIGENSCHAFTEN UND DER INNENEINRICHTUNG.

NACH AUSSERORDENTLICH LANGE ERHALTENEN, TRADITIONELLEN STEINHAUSES, BESONDERS SEINESELEMENTAREN FORM, EINSTOCK-TROCKENWAND-HAUSES, KAM ES IN PODVELEŽJE IN DER ZEIT VOM 1970 - 1990 ZUM VERBREITEN MODERN KONZIPIERTEN WOHNHÄUSER, DIE SICH VON DEN TRADITIONELLEN DURCH IHR AUSSEHEN, GERÄUMIGE STRUKTUR, INNERE EINRICHTUNG, IM HOHEN MAßE ABER DURCH DAS BAUMATERIAL UND BAUTECHNIK UNTERSCHIEDEN. DIE NEUEN WOHNHÄUSER WURDEN ÜBERWIEGEND AUS INDUSTRIELLEN MATERIAL GEBAUT, IN VERTIKALER ENTWICKLUNG, WAREN DAS ERDGESCHOBHÄUSER MIT

KELLERRAUM UND EINSTOCKHÄUSER. IM UNTERSCHIED ZU VERSCHIEDENARTIGEN AUSSENFORMEN, HATTEN SIE UNIFORME INNENRAUMSTRUKTUR UND DISPOSITION. DEN INHALT DER GEWÖHNlichsten RAUMSTRUKTUR MACHTEN: WOHNZIMMER MIT EINER KOCHNISCH, ZWEI ZIMMER VERSCHIEDENER ANWENDUNG, EINEM KORRIDOR UND BADEZIMMER. DER KELLERRAUM WURDE ALS GRUNDLAGE GENUTZT, EVENTUELL WURDE ER ALS GARAGE FÜR DEN PKW UND ZUM REGENWASSERSAMMELBEHÄLTER VERWENDET.

FÜR DEN SPRUNGHAFTEN AUFSTIEG DES WOHNSTANDES DIESER GEGEND WAR VON BESONDERER BEDEUTUNG DAS UMOrientIEREN EINES TEILS DER BEVÖLKERUNG VON DER EXTENSIVEN VIEHZUCHT, EINER ART DES HALBNOMADENLEBENSWEISE, AUF DIE NICHTWIRTSCHAFTLICHEN TÄTIGKEITEN UND SOMIT AUF ÖFTERES AUFHALTEN IN DEN URBANEN MITTEN. INDEM SIE IN DER INDUSTRIE ARBEITETEN, UND ANDERE TÄTIGKEITEN AUSUEBTEN, IM IN - UND AUSLAND, HABEN SIE SICH EINE MATERIELLE GRUNDLAGE GESCHAFFEN, LANGSAM DIE MODERNEN AUFFASSUNGEN VON LEISTUNGEN IN WOHNBAUTECHNIK ANNEHMEN ZU KÖNNEN. DIE FÖRDERUNGSKRAFT, NEBST DES MATERIELLEN FAKTORS, WAREN IHRE NEUENTSTANDENEN ANSICHTEN ÜBER WOHNUNG UND WOHNEN, ABER AUCH DIE WOHNGEWOHNHEITEN, DIE SIE SICH ANGE EIGNETEN, INDEM SIE IN DEN KULTURELLEN MITTEN SICH AUFHIELTEN UND ARBEITETEN.

DIE FORMEN DE EXTERIERE UND ENTERIERE DER NEUAUFGEBAUTEN WOHNHÄUSER BEINFLUßTE DIREKTE UND INDIREKTE ANWENDUNG DER IN ERMÄCHTIGTEN PROJEKTBÜROS AUSGEARBEITETE ARCHITEKTONISCH-BAUTECHNISCHE PROJEKTDOKUMENTATION.

DANK IHRER MEHR ODER WENIG KONSEQUENTEN ANWENDUNG, IN DER VORKRIEGSZEIT 1992, GAB ES IN PODVELEŽJE ÜBERWIEGEND WOHNHÄUSER ÄHNLICH DEN FAMILIENHÄUSERN IN DEN URBANEN MITTEN. BEI DEN PODVELEŠCI (BEVÖLKERUNG VOM PODVELEŽ) WURDE DIE URBANE MITTE NICHT WENIGER VORBILD ZUR INNENEINRICHTUNG IHRER HÄUSER. VIELEN VON IHNEN GELANG ES, IHRE NEUEN HÄUSER SUZCESSIV MIT ELEKTRISCHEN GERÄTEN UND INDUSTRIELL HERGESTELLTEN MÖBELN EINZURICHTEN.

DA PODVELEŽJE FAST WASSERLOS IST, WURDE IN IHREN HÄUSERN SELTEN EINE TOILETTE INSTALLIERT, EINIGE ABER HATTEN ČATRNJAS (WASSERBEHÄLTER) ZUM ANSAMMELN VOM REGENWASSER. DAS BALDIGE ZUSAMMENSTOßEN DES TRADITIONELLEN UND MODERNEN EINRICHTUNGSKONZEPTE DES WOHNRAUMS KAM IN DER PARALELLEN ANWENDUNG DES INDUSTRIELLEN MOBILIARS MIT VIELZAHl HEIMISCH HERGETELLTEN MÖBELSTÜCKEN AUS WOLLE, VERTIKALER UND HORIZONTALER WEBSTUHL UND ANDEREN TRADITIONELLEN MÖBEL, ZUM AUSDRUCK.

DIE IN GANZ BOSNIEN ERHOBENEN KRIEGSWINDE AM ANFANG DES 21. JHR (1992 - 1995), STOPPTEN LEIDER IN PODVELEŽJE VORLÄUFIG NICHT NUR DIE WOHNUNGSBAU UND DEN IMPRESSIVEN FORTSCHRITT IN DER WOHNKULTUR, SIE RISSEN VON DER ERDOBERFLÄCHE NICHT NUR ERST AUFGEBAUTE SONDERN AUCH DIEJENIGEN HÄUSER, DIE WERTVOLLE EXEMPLARE DES BAUERBS DARSTELLTEN.

Azer ALIČIĆ

SEVRI HADŽI HASANOVA DŽAMIJA U MOSTARU

Sevri hadži Hasanova džamija u Mostaru predstavlja jedan od najznačajnijih objekata sakralne arhitekture ne samo za ovaj grad nego i za cijelu zemlju. Zbog svoje konstruktivno-arhitektonske i kulturno-historijske vrijednosti uvrštena je na listu zaštićenih spomenika kulture. Džamija datira od prije 1620 godine i zadužbina je Hasana Sevrije koji je za njenu izgradnju i održavanje uvakufio niz objekata, kao i imanja u okolini Mostara.

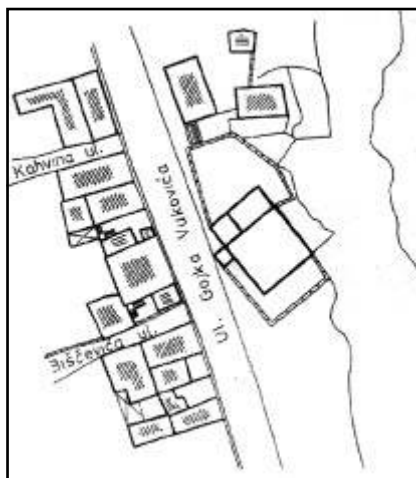
Objekat se nalazi na krajnjoj južnoj tački zaštićenog urbanog područja grada Mostara, u naselju Donja mahala. Situirana je neposredno uz ulicu Gojka Vukovića, na samoj obali rijeke Neretve, a u ravni sa Šarića džamijom na suprotnoj obali. Dimenzije džamije su 14.0 x 10.0 metara i čine je glavni molitveni prostor, trijem sa sjeverozapadne strane i munara. Debljina zidova je 1.00 metar. Unutrašnja i vanjska obloga zidova je od tesanih kamenih blokova a ispuna od muljine. Pokrov džamije je bio tradicionalna kamena ploča.

Kaca munare objekta je prezidana 1960 godine poslije udara groma ali je taj posao urađen nevješto pa je kaca ostala niža u odnosu na svoju prvobitnu, visinu. Džamija je bila aktivna do rušenja 1992. godine.

U toku agresije objekat je pretrpio katastrofalna oštećenja jer je u više navrata direktno pogođen oružjima velikog kalibra. Posljedice ratnog razaranja su potpuno porušena munara objekta, uništen krov, pokrov, kao i velika oštećenja naročito izražena na južnom i zapadnom zidu džamije.

Dijelovi kamenih blokova koji potiču iz stijene munare, njene obloge, kao i iz unutrašnjeg dijela sa stepeništem su, zahvaljujući kvaliteti kamena,

u velikoj mjeri sačuvani. Danas se nalaze unutar i oko objekta sa zapadne strane. Najviše su stradali dijelovi kamena koji su pretrpjeli direktne pogotke i koji zbog nivoa oštećenja neće moći biti ponovo upotrebljeni, izuzev kao ispunja zidova. Pojedini kameni blokovi, naročito stepenica, su usljed pada polomljeni.

U istom se stanju nalaze i pronađeni fragmenti ograde šerefte. Krov džamije je u potpunosti uništen, pa se samo na malom broju sačuvanih detalja može vidjeti prvobitna konstrukcija. Nekoliko direktnih pogodaka je uzrokovalo najveća oštećenja na južnom i zapadnom zidu objekta. Potpuno su uništeni gornji niz prozora i lukovi donjih prozora, završeni kameni vijenac, kao i obložni kamen na više mjesta. Sastav južnog i zapadnog zida je na visini od 1.5 m potpuno uništen u prečniku od 1 m, usljed čega se pojavila velika pukotina na ova dva zida. Gornja i srednja hatula su na više mjesta prekinute.

Ulazna vrata su nestala, mimber nije pronađen ni u obliku fragmenta, dok je pod zatrpan obrušenim kamenom i nije dostupan.

Trijem džamije je u relativno dobrom stanju u odnosu na cijeli objekat. Nedostaje dio pokrova sa lijeve i desne strane trijema kao i jedan stub sa lijeve bočne strane. Dio trijema je zazidan opekom i malterisan, što bi trebalo ukloniti. Konstrukcija krova trijema je vjerovatno originalna ili vrlo stara pa bi joj pri sanaciji trebalo pristupiti sa posebnom pažnjom kako konstruktivno, tako i sa aspekta zaštite.

Uočeni detalj i kamene profilacije na mihrabu, portalu, konzolnim dijelovima mahfila i krovne konstrukcije, u obradi prozora, niša i vrata za munaru i mahfil, kao i stubova na vanjskim sofama, svrstavaju ovu džamiju u red najljepših i najznačajnijih objekata islamske arhitekture kod nas.

U svrhu neophodne zaštite potrebno je što prije pristupiti sanaciji i rekonstrukciji Sevre hadži Hasanove džamije, pa predlažemo sljedeće korake:

- čišćenje objekta i sortiranje postojećeg kamena
- detaljan arhitektonski snimak postojećeg stanja
- statički izvještaj o konstruktivnom stanju objekta, kao i prijedloge eventualnih intervencija
- izradu izvedbenog projekta
- afirmaciju i prezentaciju objekta koji svojim kulturološkim i historijskim vrijednostima to zaslužuje u znatno većoj mjeri nego do sada.

LITERATURA:

- H. Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru. Sarajevo, 1980. I.R.O. "Veselin Masleša"
- Izvještaj sa uncla 1998. - A.H i A.A. - Zavod
- Fotografije iz dokumentacije Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

HERCEGOVINA

žascopis

Nihad BAHTIJAREVIĆ

ISTRAŽIVAČKI RADOVI NA ZIDNOM SLIKARSTVU KARAĐOZ-BEGOVE DŽAMIJE U MOSTARU¹

Karađoz-begova džamija, podignuta 1557. godine, spada među najznačajnije spomenike islamske kulture u Bosni i Hercegovini. Svojom ljepotom i historijsko-likovnim vrijednostima privlači mnoge turiste, te je jedan od najposjećenijih objekata u Mostaru, odnosno u Hercegovini.

O historijatu, odnosno arhitekturi džamije i njenom osnivču Hadži Muhamedu-begu (Karađoz-begu), kao i njegovim zadužbinama postoji dosta pisanih podataka. Međutim, o slikarstvu džamije nemamo napisano gotovo ništa što bi se temeljilo na čvrstim izvornim dokazima. Tako, sve do 1990. godine (kada su dobrim dijelom obavljeni istraživački radovi) nije se znalo: da li je džamija bila oslikavana u XVI stoljeću, kao i koje su sve intervencije bile na njenom slikarstvu u minulom vremenu.

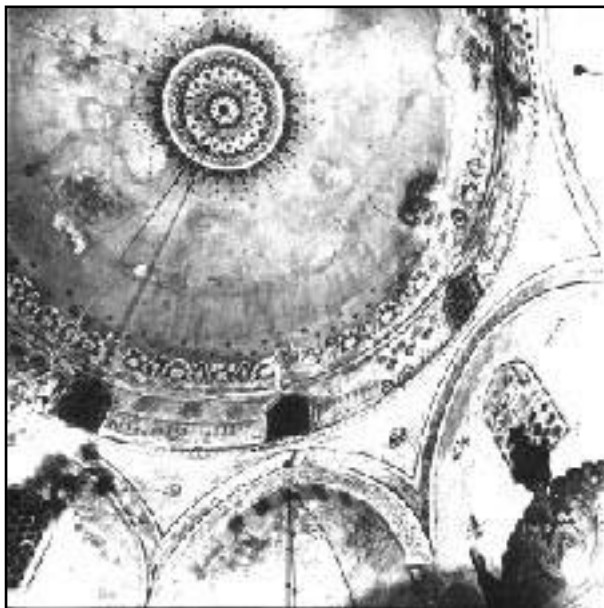
Stanje prije istraživačkih radova

Zatečeno stanje slikarskih dekoracija, kao i zidnih površina u enterijeru i trijemu bilo je veoma loše i krajnje zapušteno: dekoracije lošeg kvaliteta, a bojeni sloj i malterna podloga znatno oštećeni; zidovi prekriveni s mnoštvom prljavo smeđih fleka stvorenih višegodišnjim djelovanjem vlage.

^{1/} Članak je predat redakciji "Naših starina" 1991. godine i objavljuje se u neizmijenjenom tekstu.

Naročito ružno i neukusno (s obzirom na značaj i namjenu objekta), djelovale su “dekoracije” iz novijeg vremena izvedene molerskim šablonima sa uljanim bojama.

Uljanim bojama su bili prekriveni svi zidovi u najnižim zonama u visini 230 cm od poda, kameni doprozornici, mihrab, minber, mahfil i unutrašnji portal.

Sl.1 Izgled kupole i tambura prije rata

Istraživački radovi

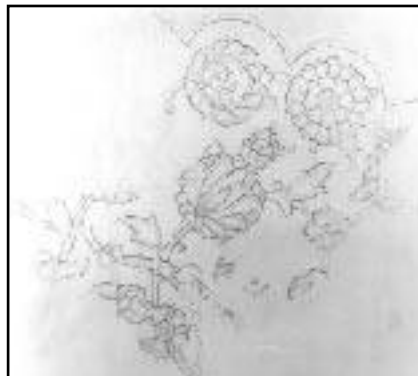
U 1968. godini obavljena su manja sondažna istraživanja na površinama tambura, zidnim plohamama i u najnižim zonama, gdje je otkriveno (ispod austrijskih dekoracija) starije slikarstvo, kao i nekoliko kaligrafskih zapisa - lehvi. Način slikanja, prikazane predstave, pigmenti boja, sastav malterne podloge, sve je ukazivalo da je otkriveno slikarstvo nastalo krajem XVIII-tog stoljeća. Međutim, nešto kasnije, historičari će “ustanoviti” da ono “pripada prvobitnoj ornametici nastaloj pre sredine XVII veka”.²

^{2/} A. Andrejević, islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji, str. 95, 100.

Da ubuduće ne bi bilo zabune, treba reći da su ispod ove “prvobitne ornamentike” otkrivena (1990.g.) još dva slikana sloja: a) prvobitno arabesko slikarstvo iz XVI stoljeća (sl. 18, 19, 20), b) ornamentika sa floralnim motivima rađena po uzoru na klasične arabeske, nastale najvjerojatnije krajem XVII-tog stoljeća (sl. 8).

Sl.19.

Sl.18

Sl.20

(Sl.18, 19 i 20)
Prvobitno arabesko slikarstvo
iz XVI stoljeća

Sl.8 Ornamentika sa floralnim
motivima rađena po uzoru na
klasične arabeske, nastale najvjero-
vatnije krajem XVII stoljeća

U namjeri da se konačno utvrdi pravo stanje zidnih dekoracija, ispituju i istraže sve površine, te, eventualno otkriju stariji slojevi, u mjesecu oktobru 1990. godine pristupilo se otkrivanju dekoracija iz kraja XVIII stoljeća (pronađene 1968.), kao i sondažnim istraživanjima na zidovima, mihrabu, minberu, portalu i tijemu. Radovi su izvedeni u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru i Odbora islamske zajednice Mostar, koji su obezbijedili sredstva i ostalo što je bilo potrebno.³

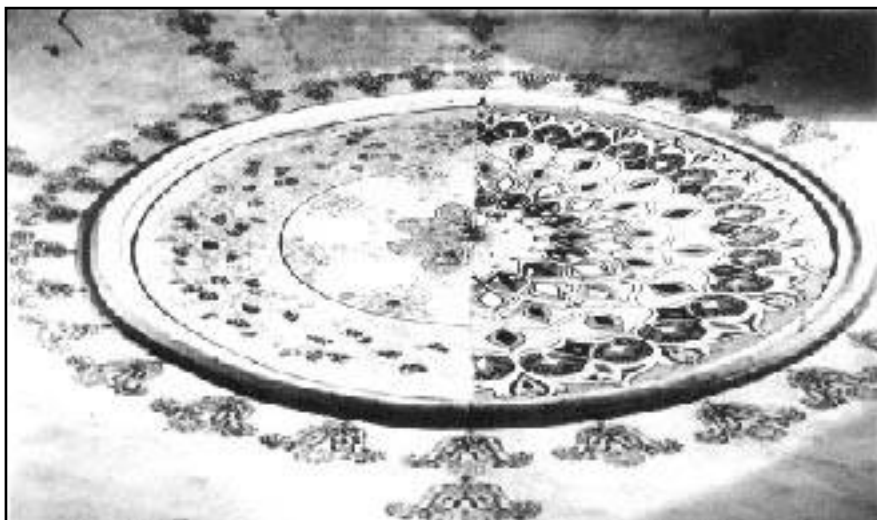
Prvo se pristupilo odstranjivanju austrijskih i drugih dekoracija iz novijeg vremena (uljane boje) s namjerom da se otkriju dekoracije iz kraja XVIII stoljeća. Prethodno su obavljeni probni - istraživački radovi kako bi se upoznala postojeća problematika, proučila tehnologija i način rada austrijskih majstora,

te, shodno tome, iznašao i primijenio najbolji metod na njihovom odstranjivanju, a da se pritom starije dekoracije ne oštete. Ubrzo se ustanovilo da su austrijski majstori prekrečili sve zidne i slikane površine, a potom na takvoj podlozi izveli svoje dekoracije.

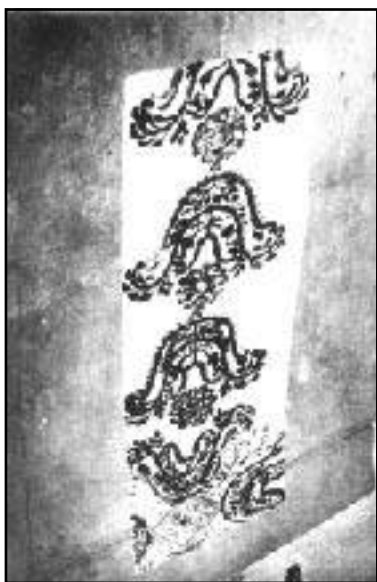

Sl.2 Rozeta u tjemenu kupole. Odstranjivanje austrijskog dekora i krečnih premaza

^{3/} Sondažna istraživanja (1968. g. i 1990. g.) je obavio autor ovog članka sa saradnicima. Komisiju što je pratila tok radova sačinjavali su: prof. Džemal Čelić, dr Smail Tihić, viši naučni savjetnik i prof. dr. Ibrahim Krzović, hist. lik. umjetnosti)

Sl.3 Presjek austrijskih i otkrivenih dekoracija na rozeti u tjemenu kupole

Sl.4 Sonda sa otkrivenim dekoracijama u kupoli (kraj XVIII stoljeća)

Sl.5 Otkriveni vijenac sa rozetama u kupoli

U konzervatorsko-restauratorskoj praksi je poznato da se krečni premazi nanese četkom najteže odstranjuju. To je vrlo teško i sporo izvodljivo jer su premazi veoma tanki, dobro kalcinirani, a odstranjuju se uglavnom mehaničkim putem (skalpelom), pa se mora raditi veoma pažljivo, kako se ne bi oštetile (sastrugale) donje dekoracije koje želimo da otkrijemo. Ovog puta smo imali sreću, jer su austrijski majstori izveli dekoracije na prljavim zidovima (nisu ih prethodno oprali), pa su naslage prašine i prljavštine spriječili (izolirali) da se krečni premazi dobro vežu za podlogu, što je olakšalo da se ove dekoracije odstrane. Premazi uljanih boja su odstranjeni hemijskim i mehaničkim putem.

Nakon odstranjivanja austrijskih i drugih dekoracija, odnosno otkrivanja dekoracija iz kraja XVIII stoljeća, pristupilo se sondažnom istraživanju kako bi se ustanovilo da li postoji još starijih dekoracija ili malternih podloga. Rezultati ovih istraživanja ogledaju se u sljedećem:

- Na zidnim površinama, od tjemena centralne kupole pa do poda, pronađeni su samo ponegdje manji ostaci starijeg maltera, što dokazuje da su svojevremeno starije dekoracije na ovim površinama uništene, najvjerojatnije obijene, prilikom ponovnog oslikavanja;

- Na lukovima iznad tranzena, u najnižem redu prozora, pronađena je (ispod dekoracija XVIII stoljeća) starija ornamentika;

- Na minberu (ispod uljanih premaza), otkrivena je rozeta (XVIII st.?), a ispod rozete (njene podloge) otkriveni su tekstovi na turskom jeziku napisani crnom bojom na kamenim blokovima. Također, tekstovi su otkriveni i na kamenim blokovima na unutrašnjem portalu;

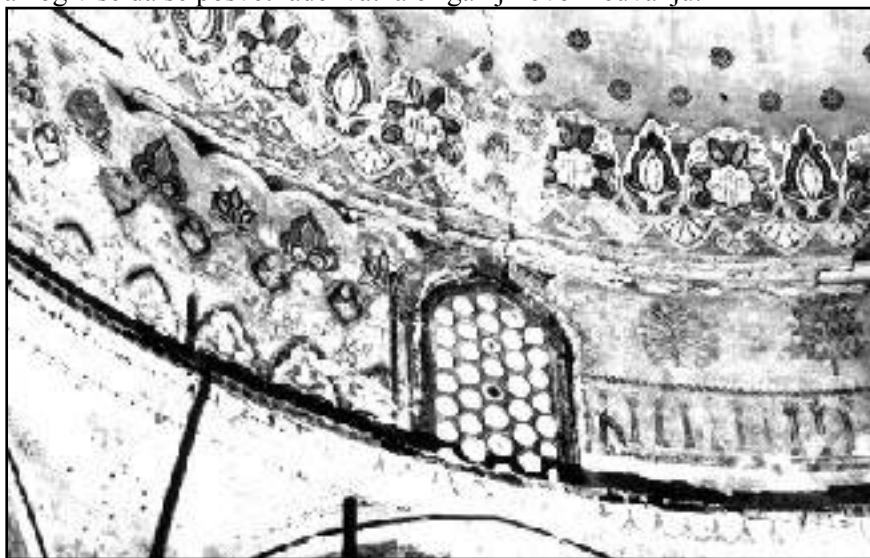
- U desnoj sofi, ispod podloge naslikanog čempresa (XVIII st.) i dva tanka krečna premaza, otkriveni su tekstovi na turskom jeziku ispisani crnom bojom na malteru iz XVI stoljeća;

- Na gornjem dijelu mihraba (kruni), vanjskom portalu i na kamenim pločama (lunetama) iznad okvira prozora u trijemu, pronađeno je prvobitno arabesko slikarstvo iz XVI stoljeća.

- U donjem pojasu kupole otkriveni su uzidani ćupovi, poredani u razmacima 45 cm. ćupovi su uzidani prilikom podizanja građevine i njihova je svrha da povećaju akustičnost objekta. Inače, ima dosta primjera iz prošlosti da su ćupovi ugrađivani u kupolama ili sfernim trouglovima džamija, kao i u crkvama. Često su ovi ćupovi ugrađivani sa okrenutim dnom prema unutrašnjosti objekta. U tom slučaju dno ćupa je prošupljeno (prečnik nešto veći od 1 cm) i prilikom malterisanja, u otvore se stavljaju štapići kako se ne

bi zatvorili. Budući da su otvori maleni, teško ih je primijetiti i sa nekoliko metara udaljenosti, a kamoli sa distance posmatranja u objektu.

- Na otvorima prozora u unutrašnjosti, nalaze se prvobitne tranzene iz XVI stoljeća sa autentičnim, za to specijalno izlivenim, staklima u boji. Začuđuje da su ostale sačuvane i da se nalaze u relativno dobrom stanju. U najnižem redu prozora (lunetama) tranzene su u odličnom stanju sa očuvanim svim staklima, dok su u gornjim zonama manje-više ispucale, a stakla djelomično sačuvana. Tranzene što se nalaze na južnom zidu (gornje zone) svojevremeno su rekonstruisane, a perforacije ustakljene sa običnim bezbojnim staklima. Pored svojih likovnih vrijednosti (čine enterijer sadržajno bogatijim i vrijednijim i sa slikanim dekoracijama tvore jedinstvenu kompozicionu cjelinu), ove tranzene predstavljaju rijedak primjer (vjerovatno su i jedine) iz XVI stoljeća što su do danas ostale sačuvane u džamijama Bosne i Hercegovine, pa je to još jedan razlog više da se posveti adekvatna briga njihovom čuvanju.

Sl.6 Tambur i donji dio kupole - iznad orozora: sondažni presjek, a desno otkrivena dekoracija

Ovi istraživački radovi na slikarstvu Karadžić-begove džamije nisu završeni, jer svi slikani slojevi, kao i ostalo što je sondama pronađeno, nije otkriveno, pa otuda ne znamo ni njihove površine (rasprostranjenost) ni stanje očuvanosti. Stoga će, u predstojećim radovima, naročitu pažnju trebati posvetiti na otkrivanju starijih slojeva na mihrabu, minberu, portalu i trijemu.

To će biti dosta delikatan posao i zahtijevat će poseban tretman i iskustvo, budući da ima više slikanih slojeva i krečnih premaza, međusobno dobro povezanih kao i podklobučenja.

Tekstovi što su pronađeni na minberu i portalu, ne bi se smjeli shvatiti kao prvobitni zbog toga što su napisani na kamenu ili, pak, da ove površine nisu bile oslikane u XVI stoljeću. Jer, upravo na ovim dijelovima, arabeske su, pored ostalog, izložene i raznim fizičkim oštećenjima, čija podloga kad se malo načne (ošteti) počinje da “radi”, odvaja se od kamena i otpada u vidu sitnih ljuski, a pošto se te površine nalaze na dohvatu ruku, često se dešavalo da su ljudi kasnije na tim mjestima ispisivali razne tekstove, godine... S obzirom da su arabeske iz XVI stoljeća otkrivene na mihrabu, očekivati je da se iste otkriju i na minberu. Međutim, iz predostrožnosti, sondažne presjeke će trebati izvesti pažljivo, na način koji neće oštetiti gornje dekoracije, koje će, ako se eventualno ne pronađu arabeske, trebati zadržati.

Izvjesno je da će se na zidovima u sofama otkriti veće površine malterne podloge iz XVI stoljeća. Za sada nije poznato da li ovdje postoje i slikane dekoracije, ali bez obzira na to, i sama malterna podloga iz toga vremena predstavlja vrijednosti koje treba itekako čuvati, pogotovo što će se sigurno otkriti razni zapisi iz minulog vremena čiji sadržaji mogu biti veoma interesantni i vrijedni.

Ukoliko želimo da očuvamo autentičnost ovog značajnog objekta, moramo najozbiljnije da shvatimo važnost i hitnost daljnjih radova na otkrivanju svih postojećih vrijednosti kako bi se mogla sagledati sveukupna problematika i, shodno tome, blagovremeno sačiniti konzervatorsko-restauratorski projekat, koji će obuhvatiti očuvanje svih kvaliteta džamije do najveće moguće mjere. Jer, posve je izvjesno da će svako odugovlačenje sa konzervatorskim zahvatima prouzrokovati nova oštećenja, pa i uništenja nekih do sada postojećih vrijednosti, a to se nikako ne bi smjelo dozvoliti.

Novootkrivene dekoracije

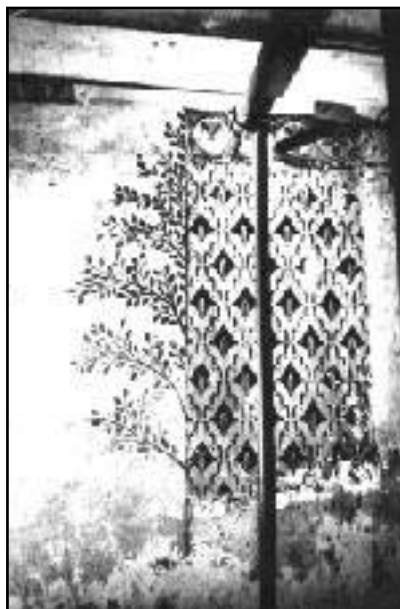
Ornamentika iz kraja XVIII stoljeća

Iznenaduje činjenica da su stalaktitni ukrasi u ugaonim kalotama, kao i sve profilacije i prstenovi, izvedeni u gipsu, dok su zidne plohe izvedene u krečnom malteru. Da je gips stavljen istovremeno kad i krečni malter (a ne neka naknadna intervencija), dokazuju dekoracije koje su izvedene i na krečnoj i na gipsanoj podlozi.

Malter sadrži znatno više pijeska u odnosu na kreč, što je jedna od karakteristika maltera XVIII stoljeća. Na površini ima čvrstu (kalcinisanu) krečnu “koru” koja je na više mjesta otpala ili se odvojila od posnog maltera (uslijed djelovanja vlage iz zidova), uzrokujući znatna oštećenja na dekoracijama, naročito na tamburu. Površine što su rađene u gipsu, nemaju nikakve čvrstoće i pri najmanjem dodiru se raspadaju.

Sl.7 Otkrivene dekoracije u tamburu
(kraj XVIII stoljeća)

Sl.9
Presjek slojeva. Desno:uljani dekor;
lijevo:otkriveni dio stabla sa plodovima

Slikane dekoracije su izvedene na sivo-toploj podlozi na način što su prethodno olovkom nacrtane ornamentalne cjeline pa i detalji.

U tjemenu kupole je naslikana rozeta prečnika 280 cm, komponovana od tri slikane cjeline: mala rozeta u centru i dva prstena koja okružuju rozetu.

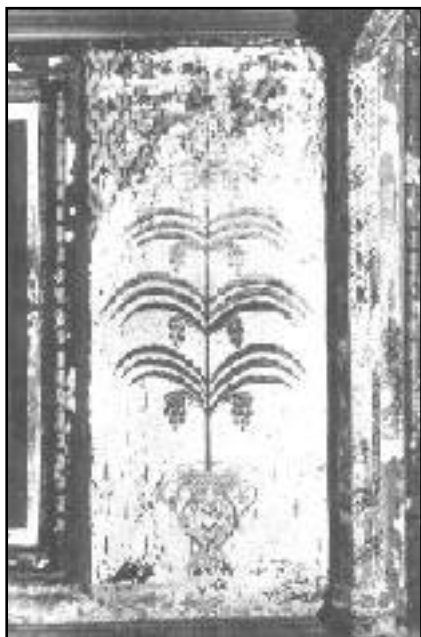
- Malu rozetu čine osam jednakih dijelova oivičenih linijama (plava-siva-plava), a unutrašnje površine su ispunjene stilizovanim listovima, akcentiranim crvenim, bijelim i smeđim piknicama, izvedenim vrhom četkice.

- Prsten do rozete (širine 44 cm) također čini osam jednakih dijelova u čijim centrima se nalazi cvijet plave boje, a iz njega se protežu grančice i listovi izvedeni u toploj crvenoj boji. Prsten je oivičen plavom linijom.

- Drugi prsten (širine 57 cm) ispunjavaju dvije isprepletene loze sa zapercima, listovima i grozdovima. Loza, listovi i zaperci su izvedeni zelenom bojom, a grozdovi plavom i zelenom.

Od velike rozete u tjemenu kupole spuštaju se ornamentisani vijenci sa rozetama na vrhove prozora u tamburu (8 komada). U odnosu na vijence u drugim džamijama, ovi vijenci su, prema koncepciji, slobodnoj stilizaciji i izvedbi, posebni-neuobičajeni. Dosta kvalitetno su izvedeni: živi potezi, bogat i skladan kolorit sa mnoštvom akcenata (dominira crvena i plava). Vrlo je slobodna stilizacija grančica, cvjetova, listova...

Između prozora u tamburu nalazi se osam slikanih cjelina što se u obliku friza protežu cijelom površinom tambura. Svaka slikana cjelina sadrži istovjetan raspored glavnih motiva: u donjem dijelu, po 19 komada poredanih stubića sa bazama i kapitelima; na kapitele stubića se nadovezuje spiralna ograda, a iznad nje, u horizontalnom redu, tri vaze; iz srednje vaze izrasta stablo sa voćem, a iz druge dvije, cvijeće.

Sl.10 Vaza sa palmom
između prozora prizemno

Sl.11 Vaza sa čempresom
u desnoj sofi (kraj XVIII stoljeća)

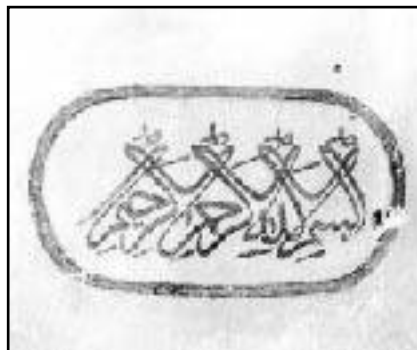
Iako se ponavljaju ista kompoziciona rješenja, sadržaj prikazanih predstava je itekako različit i bogat, kao i način oslikavanja pojedinih partija i detalja.

Vaze su različitih oblika i kolorita, a iz njih izrastaju razne vrste cvijeća kao i stabla sa raznim plodovima. U redosljedu stubića, svaka naredna tri stubića su obojena drugom bojom (tri zelena - tri plava - tri crvena...), sa mnogo akcentiranih detalja.

Na zidnim plohamo nalaze se ispisani kaligrafski zapisi, raznih veličina i oblika, od kojih su neki prikazani u obliku ibrika.

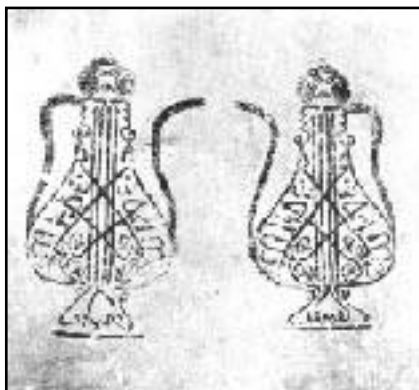

Sl.12

Sl.13

Sl.12, 13 i 14 neke od otkrivenih
lehti na plohamo zidova
(kraj XVIII stoljeća)

Sl.14

Prizemno, između prozora, naslikane su ornamentisane vaze (14 komada) iz kojih izrastaju stabla sa raznim plodovima (smokva, limun, narandža, šljiva, kruška, nar), kao i stabla čempresa i žalosne vrbe. Vaze su lijepih baroknih formi i oblika, naslikane živim potezima, a stabla uspjelih i maštovitih stilizacija sa vjerno (realno) prikazanim plodovima. Visina stabala sa vazama iznosi 225 cm.

Nažalost, u sfernim trouglovima i ugaonim kalotama (trompama) nisu otkrivene nikakve dekoracije, pa se ove neoslikane površine u odnosu na

postojeće dekoracije, upadljivo nameću, razbijaju slikanu cjelinu prostora i stvaraju utisak praznine. Stoga bi, prilikom restauratorskih radova, trebalo oslikati ove prazne površine sa dekoracijom koja bi po načinu izvedbe, tonalitetu i sadržaju činile jedinstvenu cjelinu (uklopile se) sa postojećim dekoracijama.

Otkrivena ornamentika je relativno dobra stanja, izuzev onih površina što su bile izložene jačem djelovanju vlage. Očuvani bojeni sloj je intenzivnog tonaliteta, čistih i svježih boja. Izvjesne razlike u tonalitetu, što se sada uočavaju na nekim površinama, naročito u tamburu, nije djelo slikara i njegove palete “pastelnog kolorita”, kako to neki historičari tvrde, nego su te razlike nastale zbog štetnog, a negdje i razarajućeg djelovanja vlage i kreča, zbog čega je vezivo oslabilo a boja, manje-više, izbrisana.

Izvjesno je da se radi o samosvojnom slikaru koji, s inventivnom originalnošću, prikazuje raznoliki svijet motiva. Različita tematska zastupljenost, kao i koncepcija stilskog izraza, međusobno se kompoziciono i slikarski skladno povezuju u cjelinu jednu. Tako, naturalistički prikazana stabla sa raznim plodovima, izvedena u najnižim zonama, se povezuju sa oslikanim površinama u tamburu, gdje su također prikazani isti motivi. Drugu grupu čine i međusobno se povezuju ornamentalne dekoracije sa cvjetovima, vrežama, listovima, grozdovima i drugo. Ove dekoracije su izvedene veoma slobodno živim-mekanim potezima. Neki ornamenti, po načinu izvedbe i stilizaciji, imaju dosta sličnosti sa narodnim vezom.

Gotovo svi prikazani motivi su prepoznatljivi u hercegovačkom pejzažu: smokva, nar, čempres, cvijeće, grožđe i drugo, pa se prosto nameće zaključak da je i autor ovih djela ponikao na hercegovačkom podneblju.

Arabesko slikarstvo XVI stoljeća

Slikarstvo XVI stoljeća otkriveno je na gornjem dijelu mihraba (kruni), vanjskom portalu i na kamenim pločama (lunetama) iznad okvira prozora u trijemu.

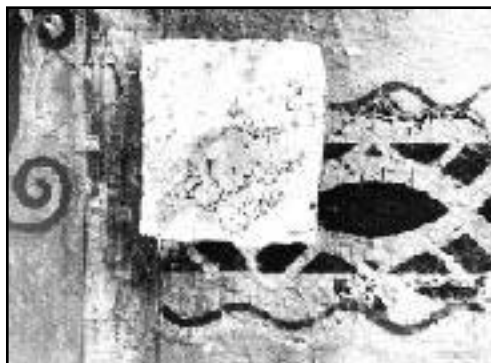
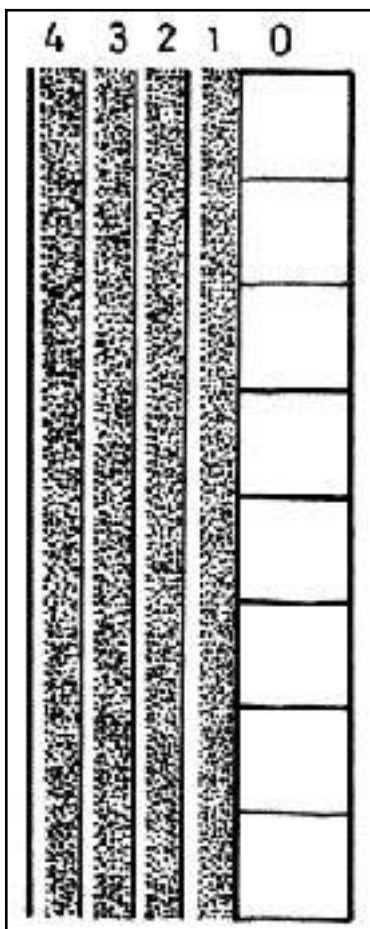
Sondiranjem je utvrđeno da na mihrabu postoje četiri slikana sloja:

a) Prvi sloj (XVI stoljeće), čini floralna ornamentika sa tankom crnom konturom, izvedena na vrlo tankoj krečnoj podlozi koja je stavljena direktno na kamene blokove;

b) Drugi sloj, čini floralna ornamentika sa smeđom konturom, izvedena na vrlo tankoj krečnoj podlozi koja je četkom nanosena preko prvog bojenog sloja;

c) Treći sloj, čini floralna ornamentika, nešto krupnija od prethodne, sa crvenonarandžastom konturom, izvedena na vrlo tankoj krečnoj podlozi koja je četkom nanesena preko drugog bojenog sloja;

d) Četvrti sloj (XX stoljeće), čini slikarstvo s naglašenim baroknim formama, izvedeno uljanim bojama na debeloj uljanoj podlozi koja je stavljena preko trećeg bojenog sloja.

Sl.15 Sondažni presjek slikanih slojeva na minberu sa otkrivenim zapisom napisan na kamenim blokovima

Sl.16 Presjek slikanih slojeva na kruništu mihraba

Iako je ornamentika na gornjem dijelu mihraba polovično otkrivena, ipak je prepoznatljiva njena ornamentalna cjelina na cijelom kruništu. Ukomponovana je na karakterističan način, prema oblikovanim površinama kruništa.

Sl.17

Sl.18

Sl.17 i 18 Kruna mihraba - otkrivena arabeska (XVI stoljeće) i crtež istog motiva detalj

U sredini donjeg dijela ornamentalne cjeline nalaze se tri veća cvijeta, od kojih je najveći, centralni, pomjeren malo naviše, izveden u cijelosti, dok ostale cvjetove presijeca na pola donja horizontalna (okvirna) linija. Iz centralnog cvijeta se šire grančice sa raznim cvjetovima, pupoljcima i listovima koji se u svome toku prepliću i savijaju, prekrivajući cijelu površinu kruništa mihraba.

Na vanjskom portalu otkriven je slabo očuvani crtež stilizovanih sitnih floralnih elemenata, što potvrđuje da su na ovim površinama bile izvedene veoma kvalitetne arabeske sa gusto koncipiranim predstavama.

Sl.21 Vanjski portal. Otkrivena arabeska (XVI stoljeće).

Iako su otkrivene (dosad) skromne površine, ipak se jasno vidi da je arabeske Karadoz-begove džamije radio takav majstor koji se u svemu može

svrstati u red onih majstora što su izveli arabeske Aladža džamije u Foči i Ferhadije džamije u Sarajevu.

Ko su autori arabesaka Karađoz-begove džamije

Arabesko slikarstvo XVI stoljeća, što je dosad otkriveno u Bosni i Hercegovini, nalazi se u Aladža džamiji u Foči (1551. g.), Karađoz-begovoj džamiji u Mostaru (1557.g.) i Ferhadiji džamiji u Sarajevu (1561.g.).

Vidimo da su arabeske ovih džamija nastale u jednom kratkom vremenskom periodu (10 g.), a nije isključeno da su u tom vremenu bili oslikani i još neki objekti, što navodi na zaključak da je tada postojala jedna grupa arabeskih slikara koji su u kontinuitetu radili na oslikavanju džamija u Bosni i Hercegovini. Uz ovo treba podsjetiti da arabeske na jednom objektu izvodi više slikara (uhodana ekipa od 3 do 5 članova) od kojih jedni izvode crteže (najbolji crtač radi u najnižim zonama), a drugi bojom ispunjavaju površine ornamenata i njihovu pozadinu.

Međutim, ono što je važno reći i što je tema našeg interesovanja jeste da sve te arabeske posjeduju vrhunske vrijednosti arabeskog slikarstva i u mnogo čemu sadrže zajedničke karakteristike, kao da ih je radila ista ruka, odnosno isti slikari.

Imajući u vidu da je izuzetno teško postići takav kvalitet arabesaka (zbog specifičnosti u tehnici rada kao i stilizaciji floralnih predstava, vrlo malo nedostaje u realizaciji - jedna tanka nit, pa da sve to poprimi izgled kiča), kao i vrijeme njihova nastanka, teško je povjerovati da su u to vrijeme mogli ovdje postojati tri tako vrsna slikara, a kamoli tri ekipe slikara istih vrijednosti, pa da jedna ekipa oslika Aladžu, druga ekipa Karađoz-begovu, a treća Ferhadiju džamiju.

Ako malo studioznije analiziramo arabeske navedenih džamija, zapaziti ćemo da imaju mnogo zajedničkog u sveukupnom izvedbenom postupku, počev od tehnike i načina rada, prikazanim predstavama, a naročito u stilizaciji istovjetnih motiva i u arabeskom virtuozno izvedenom crtežu (rukopisu). A takav crtež izveden jednim potezom četkice čija tanka linija u svome toku živi i oblikuje se veliko je umijeće i glavna je odlika kvaliteta arabesaka. Po ovom karakterističnom, samosvojnom arabeskom crtežu, ko zna da ga "čita", najsigurniji je put da se ustanovi autor arabesaka, isto kao što grafolozi po rukopisu prepoznaju autore teksta. Jer, iako svi pišemo ista slova, rukopisi su nam različiti i prepoznatljivi. Otud i kad arabeski slikari crtaju iste predstave, ne samo da im je crtež karakterističan i prepoznatljiv nego je, u ovom slučaju, presudan faktor od čega zavisi da li će arabeska posjedovati

umjetničke vrijednosti ili će to biti običan dekor pa čak i kič.

Po kvalitetu i načinu izvedbe (tehnicu rada) počev od malternih podloga (to su najkvalitetnije i "najfinije" krećne podloge što su urađene na ovim prostorima), pa sve do izvedenih detalja, ove arabeske posjeduju mnogo veće vrijednosti u odnosu na ostalo arabesko slikarstvo koje sada imamo u Bosni i Hercegovini. One su, zaista jedinstvene i neuporedive sa drugim arabeskama u Bosni i Hercegovini, te kao takve će biti izvor budućim slikarima arabesaka. Samo to će sada, u izvedbi, biti toliko uprošteno da će se izgubiti one glavne odlike koje krase i vrednuju ovu vrstu slikarstva.

Izvjesno je da su ovako vrijedna djela mogli da stvore vrhunski slikari, priznati stvaraoci i sa velikim iskustvom. Sama njihova djela koja sadrže sve karakteristike iranskog, odnosno turskog arabesnog slikarstva, govore nam da su oni došli sa istoka (Iran ili Turska) gdje se ova vrsta umjetnosti njegovala, gdje su, za to, postojale škole i bogata tradicija. Jer, samo slikari sa Istoka su mogli da ovako intenzivno doživljavaju floralne motive budući da su inspiracije za svoja djela tražili i doživljavali u prirodi, u cvjetnim vrtovima, u tom nepresušivom izvoru ljepote. U takvom zanosu, kao čarobnjaci, stvarali su svoja djela, često i svjetskog dometa.

Opisujući aladžanske arabeske stručnjaci su bili jedinstveni u mišljenjima da su arabeske izveli slikari koji su došli iz Turske ili Perzije, u što ne bi trebalo sumnjati. Međutim, uzimajući u obzir sve gore rečeno, mišljenja smo da su u periodu 1551-61. godine ovi slikari, pored Aladže, oslikali i još neke objekte, među kojima i arabeske Karađoz-begove i Ferhadije džamije, zbog čega i posjeduju istovjetne odlike.⁴

Obzirom na tadašnje mogućnosti komunikacija, između ostalog, ne bi se mogla prihvatiti mišljenja da su ovi vrhunski majstori, prevalivši toliki put, oslikali samo jedan objekat (Aladžu) i da su se potom vratili nazad. Naprotiv, posve je izvjesno, što dokazuju i dosad otkrivene arabeske, da su oni bili

^{4/} Autoru ovog članka su poznate sve karakteristike aladžanskih arabesaka jer je više godina radio na ovom objektu kojom prilikom je obavio istraživačke radove, otkrio arabeske, te izveo konzervatorsko-restauratorske zahvate na cjelokupnom slikarstvu Aladže. Također je izveo rekonstrukciju arabesaka u više džamija (Ferhadija u Banja Luci, Hadži Alijina u Počitelju i druge), pa je upoznat sa tehnikom i težinom rada i koliko je uz to potrebno imati iskustva i znanja da bi se postigao neki nivo kvaliteta arabeskog slikarstva.

angažovani na oslikavanju i drugih objekata, pogotovo što se to dešavalo u vrijeme podizanja najznačajnijih islamskih vjerskih građevina u Bosni i Hercegovini, kada su postojale i materijalne mogućnosti, a i želje za njihovo oslikavanje.

Kada su otkrivene aladžanske arabeske, nije se tada znalo da iste postoje u Karadoz-begovoj i Ferhadiji džamiji, pa treba očekivati da se jednoga dana otkriju i na još nekom objektu iz toga perioda, izvedene rukama “aladžanskih majstora” (da ih tako nazovemo).

Kad već govorimo o slikarima Aladže, da uzgredno pomenemo i kolorit aladžanskih arabesaka. Naime, više autora napisali su da su aladžanske arabeske rađene “pastelnim tonovima”. Do ovako pogrešnog zaključka vjerovatno se došlo na osnovu samo vizuelnog posmatranja, kada su previdi i greške vrlo mogući, naročito ako se radi o zidnom slikarstvu iz starijeg perioda, čije boje, zbog raznih štetnih djelovanja i intervencija, izmijene svoj prvobitni intenzitet i tonalitet.

Imajući sve ovo u vidu, izvršili smo presjeke bojenog sloja na više mjesta aladžanskih arabesaka i utvrdili da su se neki prvobitni tonovi izmijenili na svojim površinama (napr. crveni u smeđecrvenkaste, plavi u sivoplave, itd.), dok je onaj donji sloj, što se nalazio na podlozi ili u klakelurama (sitne pukotine), zadržao svoj prvobitni tonalitet - kakvog je postavio slikar. Ovi nalazi sasvim poriču dosadašnja mišljenja o “pastelnim tonovima” i dokazuju da su aladžanske arabeske rađene čistim bojama, intenzivnih i “zvonkih” tonova koji su se mogli “nositi” sa intenzitetom zlata što je upotrebjeno na površinama koje je slikar želio da istakne.

Jednostavno je objasniti kako je došlo do izmjena boja: arabeske se rade u al seco tehnici - na suhoj podlozi, pa se, za razliku od fresko slikanja, mogu upotrijebiti i neki pigmenti koji nisu otporni na djelovanje kreča. Budući da je kolorit aladžanskih arabesaka bio izložen duži period direktnom djelovanju kreča (bilo je prekrečeno), to je kreč izmijenio prvobitni tonalitet na njegovim površinama, dok su donji slojevi, koji nisu došli u dodir sa krečem, ostali u svom prvobitnom izgledu. Inače, sumnjam da su arabeske XVI stoljeća rađene, bilo gdje, pastelnim tonovima.

Opis fotografija:

1. Izgled kupole i tambura prije rada. Foto Ć.Rajić.
2. Rozeta u tjemenu kupole. Odstranjivanje austrijskog dekora i krečnih premaza. Foto Ć.Rajić.

3. Presjek austrijskih i otkrivenih dekoracija na rozeti u tjemenu kupole. Foto Ć.Rajić.
4. Sonda sa otkrivenim dekoracijama u kupoli (kraj XVIII stoljeća). Foto Ć.Rajić.
5. Otkriveni vijenac sa rozetama u kupoli. Foto Ć.Rajić.
6. Tambur i donji dio kupole - iznad prozora: sondažni presjek, a desno otkrivena dekoracija. Foto Ć.Rajić.
7. Otkrivene dekoracije u tamburu (kraj XVIII stoljeća). Foto Ć.Rajić.
8. Presjek slojeva iznad tranzena u najnižem redu prozora. Na luku: desno (XX stoljeće); lijevo: ornament otkriven ispod dekoracije (XVIII stoljeće); iznad prozora (horizontalno): ornamenat (kraj XVIII stoljeće). Foto Ć.Rajić.
9. Presjek slojeva. Desno: uljani dekor; lijevo: otkriveni dio stabla sa plodovima. Foto Ć.Rajić.
10. Vaza sa palmom između prozora-prizemno. Foto Ć.Rajić.
11. Vaza sa čempresom u desnoj sofi (kraj XVIII stoljeća), otkrivena ispod maltera - donji dio vaze je izveden na malteru iz XVII stoljeća, a sve ostalo je izvedeno na prekrečenom malteru iz XVI stoljeća na ovim površinama se nalaze mnogi zapisi ispisani na malteru iz XVI stoljeća, koji su kasnije prekrećeni. Foto Ć.Rajić.
- 12, 13, 14. Neke od otkrivenih lehvi na plohama zidova (kraj XVIII stoljeća) - Očito je, da je lehve izveo kaligraf visokih kreativnih i izvedbenih sposobnosti. 12. Presjek krećnog sloja i otkrivene lehve. Foto Ć.Rajić.
15. Sondažni presjek slikanih slojeva na minberu sa otkrivenim zapisom napisan na kamenim blokovima. Foto Ć.Rajić.
16. Presjek slikanih slojeva na kruništu mihraba. 0) Kameni blokovi; 1) Prvoobitni sloj; floralna ornamentika sa crnom konturom (XVI stoljeće); 2) Drugi sloj: floralna ornamentika sa smeđom konturom; 3) Treći sloj: floralna ornamentika sa debljom - crno narandžastom konturom; 4) četvrti sloj: slikarstvo (iz XX stoljeća) - uljana boja
17. i 18. Kruna mihraba - otkrivena arabeska (XVI stoljeće) i crtež istog motiva (detalj). Crtež N. Bahtijarević.
- 19, 20 21. Vanjski portal. Otkrivena arabeska (XVI stoljeće). Foto Ć.Rajić.

HERCEGOVINA

žascopis

književnost i jezik

HERCEGOVINA

žascopis

Dr. Asim PECO

IZGOVOR AFRIKATA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM GOVORIMA

Za izgovor glasova ć-d, č-ž mi često kažemo da se ti glasovi svode na jedan par, obično onaj prvi, tj. na ć i đ, u većini govora Bosne. Posebno u govorima Bošnjaka, muslimana. Ovakav sud se zasniva na činjenici da muslimane gradova počesto karakteriše ova osobina. A ni svi drugi nisu imuni na tu osobinu. Opet u gradovima.

Milan Rešetar u svom djelu: Der štokavische Dialekt¹ o tome piše: „Von Wichtigkeit ist hier eigentlich nur die Frage, wie in den einzelnen Dialekten die Affrikaten ć-g artikuliert werden, d.i. ob sie streng und deutlich von den alveolaren Affrikate ć-đ unterscheiden werden. In den čakavischen Dialekten ist dies regelmässig der Fall, nicht so in den štokavischen, wo nicht selten eine gegenseitige Annäherung der beiden Reihen sich einstellt, doch so dass die palatalen Affrikaten sich mehr den alveolaren nähern, indem sie vor allem ihre eigene koronale Zungenartikulation aufgeben; deswegen macht auch eine solche Aussprache auf den Laien den Eindruck, dass č-g wie ć-đ ausgesprochen werden.“

^{1/} Milan Rešetar, Der štokavische Dialekt, Schriften der Bal kankommission, Linguistische Abteilung VIII, Beč 1907.

A izgovor takvih afrikata ponajviše dolazi u gradovima i varošicama, i to, koliko je njemu poznato bilo „nie bei Orthodoxen, sondern nur bei Katholiken und Mohammedaren, so in Ragusa, dann in Bosnien und der Hercegovina.” A podatke je imao iz Starog Majdana, Sanskog Mosta, Gradiške, Kotor-Varoši, Skender-Vakufa, Tešnja, Dubice, Žepča, Uzdola-Prozor, Bugojno, Sljemen-Polja (Travnik), Viteza, Maglaja, Vareša, Visokog, Višegrada. Ovi podaci su se odnosili, uglavnom, na muslimansko stanovništvo.²

Danas smo mi u znatno povoljnijoj situaciji od Rešetara kada govorimo o ovome problemu. Prvo, imamo bezmalo ispitane sve govore na tlu Bosne i Hercegovine, drugo, imamo prikupljenu građu za dijalektološki atlas. To nam omogućava da odredimo pravu areu nerazlikovanja dvaju parova afrikata na tlu Bosne i Hercegovine. Ovdje će se navesti ti podaci, prvo će se ukazati na podatke u postojećim radovima o bosansko-hercegovačkim govorima, zatim će se navesti podaci koje nam pruža građa iz Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa (građa se uzima i podaci se daju za stanje u govorima do 1990. god.).

KARTA

I

1. Za Istočnu Hercegovinu ja sam konstatovao: „Predstavnici ovoga govora, bez obzira na vjeru, starost i mjesto življenja, razlikuju u izgovoru i pismu suglasnike č i ć, dž i đ.” Na pojavu nekog polumekog č za ć i ć, koje sam sretao kod „pojedinih mlađih muslimanki iz Trebinja” konstatuje se da je to „njihova individualna osobina koja se mogla pojaviti pod uticajem govora Mostara i Sarajeva, gdje su se one školovale.”³

2. U govoru Zapadne Hercegovine nemamo jedinstvenu situaciju. Tako, dok „Hrvati razlikuju ova dva konsonantska para, u govoru Muslimana oni su, po pravilu, svedeni na samo jedan, onaj drugi par.” Kod Muslimana nailazimo na „poneki primjer sa nedovoljno tipičnim afrikatima č i dž” i to u njihovoj službi, a ne u službi, tj. ne na mjestu očekivanih afrikata ć i đ, “uz to se dodaje da je sve više „onih koji su skoro u potpunosti usvojili književni izgovor, to znači i ijekavizam i sa njim oba afrikatska para.”⁴

^{2/} Isto, 131-132.

^{3/} Asim Peco, Govor istočne Hercegovine, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XIV, Beog rad 1964, 82.

^{4/} Asim Peco, Ikavskoštokavski govori zapadne Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo 1986.

3. U govoru Centralne Hercegovine (a pod tim pojmom podrazumijevamo „po jedan dio bivšeg mostarskog, stolačkog i čapljinskog sreza; naravno od mostarskog i čapljinskog sreza ovom govoru pripada onaj dio koji se nalazi istočno od rijeke Neretve, tj. jekavsko govorno područje”)⁵ je često svođenje dvaju parova afrikata na jedan. I to je osobina „muslimanske čaršije” koja ponekad postaje i osobina prigradskih muslimanskih sela. I to onih koja su po svojim osobinama i inače bliska gradovima.⁶ Oni, dakle mjesto č i dž imaju obično ć i đ, manje obično č i ž.

4. Mostar je središnji dio Hercegovine i prema njemu se ravnaju, tj. po ugledu na Mostar ponašaju se sva druga mjesta u Hercegovini. To čak i u govoru. O mostarskom govoru pisali su M.Milas⁷, Vl.Ćorović⁸, J.Vuković⁹, J.Radulović¹⁰, F.Matijašić¹¹, a isporodi i moj rad u časopisu Hercegovina (br.10, Mostar 1998) nastao povodom rada M.Šatora: Mostarski govor kroz stoljeća, objavljen u 9. knjizi časopisa Hercegovina.

Prof Vuković o izgovoru glasova ć i đ, č i ž, u mostarskom govoru kaže: „Milas je primetio da katolici i muslimani ne razlikuju č i dž od ć i đ. Kao da se ova pojava sve više prenosi i na pravoslavne”. Uz to konstatuje da „katolici i muslimani u bližoj okolini Mostara izgovaraju čisto č i dž prema ć i đ.”¹²

I kao najnoviji sud o izgovoru ovih glasova da navedem mišljenje Muhameda Šatora, profesora iz Mostara. U već pomenutom njegovom radu o tome čitamo: „Nerazlikovanje afrikata č i ć, odnosno dž i đ, jeste također jedna od bitnih karakteristika mostarskog govora, posebno užeg gradskog jezgra - čaršije”. Ali i on primjećuje da se u posljednje vrijeme, pod uticajem škole i standardnog jezika, ova osobina sve više povlači i ustupa mjesto standardnom izgovoru ovih glasova.¹³ To znači da se danas standardni jezik i

^{5/} Asim Peco, Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima današnje Hercegovine, Južnoslovenski filolog, knj. XXV, str.259.

^{6/} Isto, str.309.

^{7/} M.Milas, Današnji mostarski dijalekat, Rad Jugoslovenske akademije, knj. 153, str.47-97.

^{8/} Vl.Ćorović, Der Dialekt von Mostar, Archiv für sl. Philologie, knj.XXIX, 497-510.

^{9/} Jovan Vuković, Karakteristične osobine mostarskog govora, Mostar i Hercegovina, A937, 89-99.

^{10/} Jovan Radulović, Akcenatska otpupanja od Daničića u oblasti novije Istočne Hercegovine, zatim otpupanja akcentuacije mostarskog govora od pravopisa A.Belića, Glasnik Srpske akademije, knj.V, sv.2, Beograd 1953, str. 331-333.

^{11/} Fahra Matijašić, Akcenat glagola u savremenom mostarskom govoru u odnosu na Vukov i Daničićev sistem, Južnosl.filolog, knj.XXXV, sv.1-2, Beograd 1963-1964, str.337-368.

^{12/} Vuković, isto, str.92-93.

^{13/} Muhamed Šator, Mostarski govor kroz stoljeća, Hercegovina, br.9.Mostar 1997, str.207-217.

časopis
izgovor glasova č i dž odnosno ć i đ uzima za uzor, za razliku od ranijeg vremena gdje je za uzor uziman govor gradske populacije, govor čaršije, i to prvenstveno imućnijih, aga i begova, a oni, po pravilu nisu u svome konsonantizmu imali afrikate č i ž.

5. Sjeverna Hercegovina još nije dobila svoga dijalektologa. A to je područje vrlo interesantno za dijalektologa. Kako istočni dio, tako i zapadni. Tu su se srel i ijekavski štakavski i ijekavski šćakavski. A pod pojmom Sjeverne Hercegovine, bar u dijalektologiji, možemo shvatiti područje koje se nalazi sjeverno od linije Drežnica-Zijemlja-Zaborani-Seljani-Pridvorica, u granicama Hercegovine. Da napomenem i to da se pod ovim pojmom, pod pojmom Hercegovina, danas podrazumjeva sliv rijeke Neretve. Kod Dedijera čitamo da se pod Hercegovinom podrazumijeva područje koje „pripada slivu Jadranskoj Mora.”¹⁴ Ranije je Hercegovina obuhvatala znatno veće područje-područje države Hercega Stjepana.¹⁵ To znači da se pod Hercegovinom danas smatra i područje Rame, mada se Rama, istorijski, često nalazi u granicama Bosne.¹⁶

Ja sam u radu o sjevernohercegovačkom govoru, u svojoj doktorskoj disertaciji, objavljenj 1964, u SDZb.knj.XIV, rekao da ga karakteriše, pored ostalih osobina, i nerazlikovanje dvaju parova afrikata, naročito u govoru katolika i muslimana. Uz to tu se konstatuje da na „čitavom ovom području nailazimo na glasovne grupe šč, žđ.”¹⁷

U radu Mjesto centralnohercegovačkog govora ... ne spominje se svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan, ali se konstatuje da „Od Drežnice preko Konjica do Glavatičeva, to znači na cijelom području sh.govora, nailazimo na glasovnu grupu šč”¹⁸

U radu o fonetskim osobinama Alagićevih memoara kaže se da „on u potpunosti čuva razliku između afrikata ć i đ na jednoj strani i č i dž na drugoj strani.”¹⁹ I Alagić, koji je, bez sumnje pisao kako je govorio, jer je sve obrazovanje stekao u školama na orijentalnim jezicima, u prvom redu na

^{14/} Jefto Dedijer, Hercegovina, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knj. 12, Beograd 1909, str.6-7.

^{15/} Dedijer, isto, str.7.

^{16/} Enciklopedija Jugoslavije, s.v.Rama.

^{17/} Peco, govor istočne Hercegovine, str.16.

^{18/} Peco, Mjesto ...,str.302.

^{19/} Peco, Fonetske karakteristike Alagićevih memoara ..., Anali Filološkog fakulteta, knj.VII, Beograd 1967, 157-158.

turskom jeziku, zna za grupu šč. To znači da je njegov Konjic pripadao grupi šćakavskih govora.²⁰

To su podaci koje smo mi imali donedavno o sjevernohercegovačkom govoru. Oni su, kako vidimo, zasnivani više na usputnim bilješkama (Rešetar, Peco) nego na sistematskom ispitivanju. Tu je moglo biti i ogrešenja. Naročito kada su u pitanju fonetske vrijednosti naših afrikata.

Tek je 1983. Miloš Okuka objavio rad o govornim osobinama Drežnice. Tu se potpuno čuvaju „fonetske razlike između dvaju afrikatskih parova.” Uz to se konstatuje : „Drežnica je u cijelosti šćakavski kraj.”²¹

Ovim se, donekle, upotpunila slika o govoru Sjeverne Hercegovine. Rešetarevi podaci o govoru Jablanice, Alagićevi podaci o govoru Konjica, i Okukini podaci o govoru Drežnice, potvrdili su naše spoznaje o sjevernohercegovačkom: to je šćakavski govor koji razlikuje dva afrikatska para, glasove č i ć, ž i đ. Što se tiče zamjene jata, tu postoji razlika između Drežnice, na jednoj strani, i Jablanice i Knjica na drugoj strani. Jablanica je „poluijekavska” (č = ije, ć = i, Rešetar, op.cit.81-82). Konjic je, prema Alagićevim Memoarima „ijekavski,” ije mj. č, a, obično, je mj. ć. Sa prisutnim ikavizmima. To bi značilo da je riječ o ijekavizmima, da je riječ o ijekavskom govoru koji nije oslobođen ni ikavskog uticaja.

6. Rama i geografski i dijalekatski čini nekakav prelaz između Bosne i Hercegovine. Iako je Rama pritoka Neretve, sada se uliva u Jablaničko jezero, ona je sva okrenuta Hercegovini. Mada se i piše, ponekad „Rama u Bosni” (M.Filipović). Prema Okukinim istraživanjima, Ramljaci su većinom Hercegovci, a i njihov govor ima obilježja hercegovačkih govora. Što se tiče izgovora afrikata, Okuka kaže : „U govoru Hrvata dosljedno se čuvaju oba para afrikata”. Jedino oni se kolebaju u govoru Prozora. Muslimani imaju oba para u Gornjoj Rami, Doljanima, Donjoj Rami (izuzev s.Parcana), Donjih Višnjana u Srednjoj Rami; u drugoj grupi oba para se svode na jedan na ć i đ. Takav izgovor nalazimo u Prozoru, sa okolinom, Srednjoj Rami, osim s.Donji Višnjani, i selo Parcani, Donja Rama; a u Šćipama i Kutama, oblast Uzdola, javljaju se oba para, mada i tu preovladavaju „zatvorene opozicije.”²²

^{20/} Peco, Fonetske karakteristike ..., str.157-158.

^{21/} Miloš Okuka, Govorne osobine stanovništva Drežnice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, n.s.sv.38, Sarajevo 1983, str.68.

^{22/} Miloš Okuka, Govor Rame, Svjetlost, Sarajevo, 1973. str.57.

A što se tiče izgovora grupe šč i žđ, Rama takode, ne predstavlja jedinstvenu cjelinu. Pored šč i žđ javljaju se još šč, žđ i samo š, ž. Okuka kaže da, grubo uzevši, „šćakavski je zapadni dio Rame, a sakavsko-šćakavski (sa oazama šćakavštine) južni i istočni.”²³

7. U govoru Bekije, koja „leži u Hercegovini i spada u mostarski kotar”²⁴, „oba se glasa potpuno razlikuju u izgovoru i pismu.”²⁵ Do bekijskih sela, znači, nije doprla osobina grada Imotskog u kojem se očuvala „ćakavačka oaza”²⁶, tj. nerazlikovanje č i ć i njihovo svođenje na drugi glas.

8. Područje koje se nalazi južno od rijeke Neretve, a koje je u granicama Hercegovine, to jest područje koje ne pripada ni centralnoj - ni istočnohercegovačkom, a koje zahvata prostor zapadno od bivše željezničke pruge Gabela-Ravno-Hum, čuva oba afrikatska para, Senahid Halilović, koji je ispitivao govor toga područja, o ovome kaže „u govoru Hrvata, Srba i Bošnjaka u hercegovačkom dijelu našega terena oba para afrikata očuvana su dobro.” Svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan, na ć i đ, „ograničeno je na pelješki i dio dubrovačkog govornog tipa.”²⁷

9. Za govor Posušja i Duvna ja sam u radu o Ikavskoštakavskom govoru Zapadne Hercegovine naveo nešto podataka. Tu sam bilježio redovno ikavizam, šćakavizam i očuvane afrikate. Za očuvane afrikate u selu Lipa kao da govori i Sv.Marković u svome radu o Jeziku Ivana Ančića. Lipa je selo gdje su, u doba Markovićevog ispitivanja bili šćakavci. Tu su čak i Srbi bili šćakavci i razlike između njih i Hrvata nije bilo, („svi su oni „šćakavci,” i to potpuni”²⁸). Ne ukazuje se, naime, na pojavu „ćakavizma”, kao jedne od bitnih osobina govora.

Istina, trebalo je to područje da ispita dijalektolog. I on se javio. Nikola Ramić je obradio cijelo livanjsko i duvanjsko područje. Prema njegovim zapažanjima ovdje je, što se tiče izgovora afrikata, slika ovakva: govor seoskog stanovništva, bez obzira na vjeru, razlikuje č, dž, ć i đ. Gradsko muslimansko stanovništvo, što se ponekad prenosi i na ostale, ne pravi razliku između glasova č, dž i ć, đ i u njihovu izgovoru imamo samo ć i đ. Ovo naročito vrijedi za

^{23/} Isto, str.64.

^{24/} Mate Šimunović, Govor Imotske krajine i Bekije, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knj.XLI, Odjeljenje društvenih nauka, knj.26, Sarajevo, 1971, str.9.

^{25/} Isto, str.70.

^{26/} Isto, str.90.

^{27/} Senahid Halilović, Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke, Bosansko-hercegovački dijalektološki zbornik, knj.VII, Sarajevo, 1996, str.114-115.

^{28/} Svetozar Marković, Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII vijeka), Srpski dijalektološki zbornik, knj.XIII, Beograd 1958. str.78.

govor Livna, u kome je muslimansko stanovništvo u brojnoj nadmoćnosti.²⁹

10. Radoslav J.Đurović je 1992. objavio u Srpskom dijalektološkom zborniku, knj.XXXVIII, studiju pod naslovom: Prelazni govori južne Bosne i visoke Hercegovine. Područje koje je obuhvaćeno ovim radom dijeli se, prema Đuroviću, na 4 oblasti, i to: Zagorje i Bjelimići, Komsku župu, Sjeveroistočnu Hercegovinu i Južnu Bosnu. Od njih su bjelimičko-zagorski i Komska župa u potpunosti štakavski, sjevernoistočnohercegovački šćakavsko-štakavski, a južnobosanski je šćakavski. A sjeverna i sjeveroistočna Hercegovina, prema Đuroviću, mogla bi se podijeliti na pet govornih grupacija, i to: ijekavsko-štakavski bjelimičko-zagorski, ijekavskoštakavski Komske župe, ijekavsko-štakavsko-šćakavski govor sjeverne Hercegovine, ijekavskošćakavski neretvičko-kraljušički (na karti je ovaj tip označen kao „iješt.neretvičko-kraljušički” a u tekstu kao „iješč.neretvičko-kraljušički”, pošto je riječ o području koje je van Neretvinog luka, koje gravitira Bosni, biće tačna odredba na karti, v.str.46, 47), i konjičko-zijemaljski.³⁰

Što se tiče izgovora afrikata situacija nije identična u svim govorima. U bjelimičko-zagorskom, govoru Komske župe i sjevernoistočnohercegovačkom čuvaju se „razlika između dva reda afrikata.” U govoru Južne Bosne „razlika (je) izgubljena ili je opozicija narušena.”³¹ Tu je ova osobina, svođenje dvaju parova na jedan, danas, postala i govorna osobina pravoslavnih „ni jedna konfesija nije homogena.”³²

11. Na kraju bi se moglo reći da govori koji se nalaze zapadno od Neretve: Prozor, Ljubuški, Čapljina tu još dolaze i Mostar, sa obje strane Neretve, i Stolac, sa istočne strane ove rijeke, znaju za svođenje dvaju parova afrikata na jedan. Govori koji se nalaze istočno i južno od ove rijeke, a u granicama današnje Hercegovine, ne znaju za ovu pojavu. U Hercegovini je, dakle, svođenje dvaju parova afrikata na jedan, onaj palatalniji, na *ć* i *đ*, osobina koja se još uvijek sreća u gradovima. Rjeđe u prigradskim naseljima. Prema konstataciji M.Šatora ta naselja sve više prihvataju standardni izgovor. Ako je ranije nerazlikovanje ovih dvaju afrikatskih parova bila osobina „gospodskog govora,” danas je obrnuto. Izgovor dvaju afrikatskih parova postaje obilježje školovanih ljudi i sve se više teži ka tome. Može se očekivati da se u skoro

^{29/} Nikola Ramić, Livanjsko-duvanjski govorni tip, u štampi str.103.

^{30/} Radosav J.Đurović, Prelazni govori Južne Bosne i visoke Hercegovine, Srpski dijalektološki zbornik, knj.XXXVIII, Beograd 1992, str.22 i dalje.

^{31/} Isto, str.179.

^{32/} Isto, str.179.

vrijeme potpuno iščezne svođenje dvaju parova afrikata na jedan i da se usvoji standardni izgovor. Ovdje, prirodno, ne može se zapostaviti ni uticaj škole, a danas, za razliku od prošlih dana, sva su djeca, naročito u gradovima, obuhvaćena osmogodišnjim školama.

KARTA

II

1. Područje Bosne je, kada su u pitanju naši afrikati, mnogo interesantnije nego područje Hercegovine. Ne samo da je to područje znatno veće od hercegovačkog, nego je i dijalekatski vrlo neujednačeno. Na području Bosne, prvo, imamo i štakavskih i šćakavskih govora; na području Bosne imamo i ijekavskih i ikavskih govora; na području Bosne imamo, zatim, i govor koji razlikuju naša dva afrikatska para, a nije mali broj govora gdje se nije očuvala razlika između č i ć, ž i đ.

Mi do danas nemamo ispitane sve bosanske govore. Ispitano ih je dosta, ali se nalaze poveće oblasti koje nisu bile predmet dijalekatskih istraživanja. A ima i takvih govora koji su ispitani, ali radovi o njima nisu objavljeni ili takvi radovi meni nisu poznati.

2. Radoslav Đurović je za svoj južnobosanski konstatovao vrlo neujednačeno stanje. Čak i po konfesijama, pa i u krugu jedne konfesije. U govoru muslimana dva se para svode na (Lokve, Katići), postoje oba para, sa pojavom č i đž (Vukovići, Duranovići, Ljubovčići, Begonovi, Glavogodina, Dejčići); kod pravoslavnih postoje oba para; oba para sa pojavom palatalnijih č i đž; kod katolika oba para „sa rijetkim đ mj. đž.”³³ Ako se ovi podaci prenesu na kartu, onda vidimo da se svođenje dvaju parova na jedan, na č i đ, vrši u mjestima koja gravitiraju Sarajevu i Ilidži.

3. U istočnim krajevima Bosne, na osnovu Jahićevog rada o lovačkoj terminologiji, može se zaključiti da je ijekavskoštakavski, sa razlikovanjem dvaju parova afrikata kod Srba (lučke, mečku, s malijem mečadima, s mečkom, povuče se počeo, ona se povlači, izmiče, počneš bježati; Dušan Veljević, 70 godina, Mislovo).

Muslimani su, takođe, ijekavci, ali sa svođenjem dvaju afrikatskih parova na jedan (zečji trag, čakmacima, zaskočio, izvuče daidić, pričat, od Rogočana, ja sam čuo, tačno, uveće, hađija, Dž.Jahić Lovačka leksika i frazeologija u rogatičkom kraju, SDZb.XXIX, 383-391).

^{33/} Isto, str.179.

(Ovo govorno područje obradio je Dž.Jahić u svojoj doktorskoj disertaciji: Ijekavskoštakavski govori istočne i jugoistočne Bosne, koja je još u rukopisu. Ja sam imao rukopis, ali sam ga posudio doktorantu, a on je zaboravio da mi ga vrati).

4. Đ.Šurmin je konstatovao da se glasovi ć i đ „danas gotovo nikako ne razlikuju, te se pored k u ć a čuje k u č a, o č e v pored o ć e v.”³⁴ Šurmin, dalje konstatuje: „U Sarajevu samom ne postoji gotovo nikakva razlika među tijem glasovima; osobito je to kod muhamedanaca. U govoru pravoslavnijeh preteže izgovor glasa ć, a u katolika većinom nekako kao da se opaža razlika. Seljci iz okoličnih sela još su kako tako učuvali razliku.”³⁵

I dalje: „Glasovi đ i g se obično danas ne razlikuju: oba se glasa izgovaraju kao đ ... U govoru muhamedanaca se uporedo s đ govori i ġ u onijem riječima, gdje mu je mjesto,” to naročito u turskim riječima.³⁶

Ovo je zabilježeno prije više od stotinu godina. Moguće je da i danas sarajevski govor ne čuva u potpunosti razliku između dvaju afrikatskih parova, ali je sigurno da je i tu škola vršila svoj uticaj.

5. U Kladnju, koji je štakavski, prema Sl.Remetiću „nema odstupanja od normi književnog jezika.” Redovno se izgovara: čoek, mačka, čardak, džaba, findžan, daidža...³⁷

U selima Tuholja, a to obuhvata „šest sela smještenih na istočnim obroncima planine Konjuh, i čini sjeverozapadni dio opštine Kladanj.” (Pod Tuholjem se ovdje podrazumijeva „pet muslimanskih sela,” a i selo Pajići, gdje živi pravoslavno stanovništvo, a govor tog sela „ne odudara od stanja u govoru ostalih Srba Kladnja i okoline, koje je opisao Remetić. Dakle, u govoru Tuholja)“ Muslimansko stanovništvo ... u svom govoru odlično čuva razlike u artikulaciji naših dvaju afrikatskih parova, glasova č i ž na jednoj, i glasova ć i đ na drugoj strani.”³⁸ U govoru muslimana Kladnja, i okolnih muslimanskih sela „oba su para afrikata svedena na jedan par.”³⁹

^{34/} Đuro Šurmin, Osobine današnjeg sarajevskog govora, Rad JAZU 121, Zagreb 1885, str.192.

^{35/} Isto, str.192.

^{36/} Isto, str.192.

^{37/} Slobodan N.Remetić, Fonetske i morfološke karakteristike govora Srba u Kladnju i okolini, Prilozi proučavanju jezika, knj.VI, Novi Sad, 1970, str.118.

^{38/} Senahid Halilović, Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja) Bosansko-hercegovački dijalektološki zbornik, knj.VI, Sarajevo 1990, str.261, 284.

^{39/} Isto, str.285.

6. U govoru visočkih muslimana jedna od markantnijih osobina ... jeste svodenje afrikatskih parova č - ž, ć - đ na jedan, palatalni par ċ - đ. Ova govorna osobina postala je svojstvena i hercegovačkim doseljenicima, a i govoru „visočkih Srba i Hrvata, kako gradskih tako i seoskih.”⁴⁰

7. Dalibor Brozović, u svom radu: O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, konstatuje da je opozicija ċ : ć, ž : đ očuvana ... u nekim iješč. govorima, ali između njih nema teritorijalnog kontinuiteta. Tako „Kreševo (kat.), dijelovi sutješkog kraja (kat. i u dolini Bosne prav.), pojedini krajevi tuzl.oblasti (sve tri vjere), Tešanj (musl.). Na krajnjem zapadu (Maglaj musl.) i krajnjem istoku (Sarajevo, kat.) oba su para predstavljena glasovima ċ i ž. Na svem ostalom terenu ċ i đ zastupa sva četiri glasa (to vrijedi uglavnom i za pravoslavne na tim područjima, a i za sarajevske i kreševske musl.).⁴¹” Dalje Brozović kaže: „Činjenica je da se u krajevima s uopćenim ċ i đ, koje sam ja obišao (doline Fojnice i Bosne i Sarajevo), može češće ili rjeđe, kod nekih starijih pojedinaca i pretežno, čuti i ċ i ć na mjestu etimološkog č, a još češće ž ili ž na mjestu etimološkog ž, ali nema takvog obratnog zamjenjivanja č za etimološko ć.”⁴²

8. Ivan Brabec, u radu: Fonetske osobine u tuzlanskom kraju ne govori o artikulaciji afrikata kao posebnom problemu, ali među njegovim primjedbama se vidi da je afrikata ċ očuvana, isp.: mirahčije, bahča, bohča, pahče, iako i : bahćovan, pahće.⁴³

9. Više podataka o govoru ovoga regiona nalazimo kod Ismeta Smailovića. U opisu jezika Hasana Kikića daje se opis govora koji se nalazi u granicama: „sa zapada: rijeka Bosna od Bos.Šamca pa uzvodno do Doboja; s juga: rijeka Spreča od Doboja pa uzvodno do blizu Tuzle; s istoka: rijeka Tinja do ušća u Savu; sa sjevera: rijeka Sava od Brčkog pa uzvodno do blizu Orašja, a odatle granicu treba da čini ona linija koju je Stjepan Ivšić označio za posavski govor u Bosni.”⁴⁴

^{40/} Naila Valjevac, Govor visočkih Muslimana, Bos.herceg.zbornik, knj.IV, Sarajevo, 1983. str.336.

^{41/} Dalibor Brozović, O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj.2, Zagreb 1966,str.141.

^{42/} Isto, 142.

^{43/} Ivan Barbec, Glavnije fonetske osobine u tuzlanskom kraju (upoređenje sa osobinama u drugim štokavskim govorima), Pitanja književnosti i jezika, IV-V, sv.b, Sarajevo 1957/58, str.65.

^{44/} Ismet Smailović, Jezik Hasana Kikića, Rad JAZU, knj.str.361., 472.

U tako obilježenom govoru, to će reći u „Kikićevu zavičaju ogromna većina stanovništva izgovara č i ć, đ i đ kako treba i gdje treba. Odstupanja su rijetka i nisu vezana za nacionalnost i konfesiju.”⁴⁵

10. U selu Obadi, koje se nalazi „u srednjem toku rijeke Drine, na teritoriji srebreničke opštine ... određenije, Bratunac-Srebrenica-Sase”⁴⁶, oba se afrikatska para izgovaraju. Tu nema odstupanja od književne norme.⁴⁷

11. Kad je u pitanju područje Sjeverne i Sjeveroistočne Bosne, mada se sudovi koriste na osnovu građe koju ćemo i mi koristiti, da se ovdje osvrnemo na zaključke o govoru te zone koje je dao pok.Dragomir Vujičić. Opisujući fonetske osobine toga područja, a u vezi sa afrikatima, D.Vujičić kaže da „se zatiranje razlika između afrikata č i đ, odnosno njihovo svođenje na č i đ,“ kada je u pitanju navedeno područje Bosne „takvo mišljenje i konstatacija” može biti „samo dijelimično tačno.” Muslimani toga područja uglavnom svode dva para afrikata na jedan, a ima pojave i č, đ, uz naporedo javljanje č i ć.⁴⁸

12. Josip Baotić za Ikavskoščakavski govor u okolini Dervente kaže da ne zna za svođenje dvaju afrikatskih parova na jedan. Glas č izgovara se „kao i u standardnom jeziku.”⁴⁹ Za ž „ne samo da nema svođenja ž na đ na jednu vrijednost, nego nema ni međusobnih alternacija.”⁵⁰

13. Ja sam u radu o ikavskoščakavskim govorima Zapadne Bosne nešto nešto šire govorio o ovome problemu. Ovdje ću ukazati na ono što se odnosi na Zapadnu Bosnu. U govoru muslimana Banja Luke imamo pojavu nerazlikovanja dvaju afrikatskih parova.

Prema Ružičiću „kod muslimana i katolika u dolini Lašve, u izvorištu Vrbasa (oko Gornjeg Vakufa), u selima zapadno od Jajca i kod muslimana u Vrbani (kod Banja Luke) i u Kozarcu (kod Prijedora) redovno je č i đ.“ Sa ovim se slažu i docniji ispitivači, Pavlović i Vukmanović,⁵¹ a i moj materijal iz tih krajeva.⁵²

^{45/} Isto, str.521.

^{46/} Milorad Simić, Govor sela Obadi u Bosanskom Podrinju, Srpski dijel.zbornik, knj.XXIV, Beograd 1978, str.11.

^{47/} Isto, str.59.

^{48/} Dragomir Vujičić, Govori Sjeverne i Sjeveroistočne Bosne, Fonetske osobine, Bosan.herceg. zbornik, knj.V, str.142.

^{49/} Josip Baotić, Ikavskoščakavski govori u okolini Dervente, Bos.herc.zb., knj.IV, Sarajevo 1983, str.101.

^{50/} Isto, str.102.

^{51/} Asim Peco, Ikavskoščakavski govori zapadne Bosne, Bos.herc.dij.zb., knj.1, str.168.

^{52/} Isto, str.168-169.

Za govor Potkozarja, u širem smislu, Petrović kaže da se samo u Donjem Majdanu oba afrikatska para svode na jedan, na ć i đ, dok u ostalim mjestima iz kojih se navodi materijal (a to su: Ćela-Prijedor, Šehovići-Sanski Most, Velčevo-Ključ) imamo naporednu upotrebu obaju parova (čuvala, više:više, naručiva).⁵³

Stevo Dalmacija je obradio to područje. Za afrikate on konstatuje, da ih srpsko i hrvatsko stanovništvo dobro razlikuje, muslimani ih uglavnom, ne razlikuju.⁵⁴

Ja imam potvrda iz Skender Vakufa za zamjenu č sa ć, kao i Kamičana, Prijedor.

Isto tako potvrda ima iz Gornje Sanice za č: Ključa, čuva, čekat; ali ćudnovato, ćekaj i: ćekaj, bašč'e, odnosno: džamija, hodža.

Iz Ključa imam ovakvo stanje: četiri, ključki, u Ključu, čekaj. Iz Ključa i Ružići navodi: Ključ, čađ, čuvo, Hadžići. On posebno naglašava: „kod muslimana u opštini Dnoluka na istoku od Jajca, oko Prijedora, Ključa i Bugojna redovno je č, dž.“ U Rizvanovićima, kod Prijedora, redovno je č - dž, ć - dž⁵⁵, a iz Banja Luke imam č - dž: č'aršija, č'ojk, prič'a, dž'amija, dž'abe.⁵⁶

I u zaključku stoji: „Na području koje bi se , u grubim crtama, moglo ovako omeđiti: Prijedor-Banja Luka-Doboj-Tuzla-Kladanj-Sarajevo-Pazarić-Gornji Vakuf-Mrkonjić Grad-Ključ-Sanski Most-Prijedor u govoru Muslimana uglavnom se javljaju glasovi ć i đ u funkciji sva četiri naša afrikata. Istina i u toj zoni ima većih oaza gdje se još uvijek čuva fonetska razlika između č - dž i ć - đ recimo u trouglu: Tešanj-Gradačac-Prnjavor, a u toj zoni ima mjesta gdje se fakultativno javljaju i č - dž i ć - đ ili, pak, č , dž vrše funkciju svih tih glasova. Najizrazitije svođenje dvaju parova afrikata na jedan imamo u centralnoj bosanskoj zoni Zenica-Travnik-Gornji Vakuf-Sarajevo.⁵⁷

14. U Zapadnoj Bosni imamo govora gdje je očuvana artikulacija svih naših afrikata (v.BHDZb.I, 187-200); drugu, manju, grupu govora čine oni u kojima se javlja i č, dž pored ć i dž (isp., isto, str.201), rjeđe ć i đ.

^{53/} Isto, str.169.

^{54/} Stevo Dalmacija, Ijekavski govori Potkozarja, Banjaluka 1995., str.64.

^{55/} Peco, Ikavskošćakavski govori zap.Bosne, 175.

^{56/} Isto, 168-169.

^{57/} Isto, str.175.

Kako se vidi iz materijala sa terena, u ovom dijelu Bosne u većini mjesta očuvana je razlika između afrikata č i dž na jednoj strani i ć i d na drugoj. Pojavu glasova ć i dž nalazimo u mjestima koja gravitiraju centralnobosanskom govoru.⁵⁸ U tim mjestima, u kojima imamo ć i dž, tamo se konstatuje „u svim tim mjestima postoje u glasovnom sistemu i glasovi ć i dž, normalno štokavske artikulacije, ali njihova upotreba nije uvijek standardna, iako nisam naišao na pojavu ć i dž ili ć, dž mjesto ć i d što se takođe, javlja u nekim govorima Bosne.”⁵⁹

15. U govoru Zmijana D.Petrović konstatuje da afrikate „po svojim fonetskim karakteristikama potpuno odgovaraju književnim.” Jedino u centralnom Zmijanju zabeležio je „nekoliko izolovanih potvrda za ć mjesto ć: siće, podvlaći, čašapi,... čašap..., a za d mesto dž samo dezma.”⁶⁰

16. M.Dešić ne navodi primjera pojave ć, d mjesto ć, dž iako se javlja šč mjesto št, i žd mjesto žd.⁶¹

17. U govoru Jajca i okoline katoličko stanovništvo zna za trojaku situaciju: a) dobro su očuvane razlike između dvaju afrikatskih parova (čoeć, rućak, odža, daidža; iako: teferić, laće); govori gdje se neutrališu razlike između ovih dvaju afrikatskih parova (taćno, ćeteres, kovać; đaba, đep); mjesta u kojima postoje oba afrikatska para, ali im je upotreba sporadična (prićam, priće, ćavka, ćekićem: ćorapi, porućak, rućak, večera). U ovim, posljednjim selima: „dolazi do kolebanja u izgovoru glasova ć i dž, tj. u istom selu upotrebljavaju se naporedo ć, dž i ć, d.”⁶² Zaključak je da se oba afrikatska para jasno razlikuju u udaljenijim selima od Jajca, a u Jajcu i njegovoj okolini dolazi do njihovog svođenja na jedan par, onaj palatalniji.⁶³

(Poznato mi je da je Naila Valjevac obradila govor Lašve, da li je štampan, ne znam. Ja ga nisam imao u rukama. Ali, koliko ja znam i u tom kraju muslimansko stanovništvo ne čuva razliku između ć i ć, i preovlađuje izgovor onih palatalnijih, izgovor ć i d).

^{58/} Isto, str.177.

^{59/} Isto, str.187 i dalje.

^{60/} Dragoljub Petrović, O govoru Zmijanja, Matica srpska 1973, str.179.

^{61/} Milorad Dešić, Zapadnobosanski ijekavski govori, Srpski dij. Zbornik, knjn.XXI. Beograd 1976, str.172-175.

^{62/} Slavko Vukmanović, Glasovi č i dž u govoru katoličkog stanovništva u Jajcu i okolini, Zbornik za jezik i književnost I, Titograd, 1972. str. 19-27.

^{63/} Isto, str.22-23.

18. Ja imam podatke za svođenja dvaju parova na jedan, ili ć i d, kako je počesto, ili č i ž. Ovakvo stanje nalazimo u govoru muslimana: Višegrada, Travnika, Doboja, Zenice.

19. Kada se ovi podaci prenesu na kartu, dobijemo isprekidanu liniju. Upravo, dobijamo liniju koju čine varoši i varošice u Bosni. Rijetko se ta osobina prenosi i na sela, pogotovo udaljena sela. Naravno, opet su u pitanju Bošnjaci-muslimani. Hrvati rijetko ovdje idu sa muslimanima, a Srbi čine pravu rijetkost, kao što je okolina Livna (Lipa, bar u vrijeme kada je Sv.Marković ispitivao taj govor. Na tu osobinu ne ukazuje Đ.Čustović u svome izvještaju⁶⁴) i Mostar. Razumljivo, ako je većina stanovništva „ćakavska,” onda se ta osobina prenosi i na manjinu. Potrebni su veliki naponi da se to izbjegne.

20. Kako u Hercegovini nisu povezani Stolac, Čapljina, i Mostar ovom osobinom, tako ni u Bosni nemamo povezano ni jedno oveće mjesto sa drugim, ili je ta veza vrlo slaba. Najveća je gustina tih mjesta dolinama Bosne i Vrbasa. Osim toga, najgušća je „ćakavska” zona u nizini. Brdsko područje je, skoro, ostalo imuno na ovu osobinu. Još jedna napomena. U Hercegovini van trokuta: Mostar-Čapljina-Stolac, ova osobina nije se proširila: Trebinje, Gacko, Ljubunje, Nevesinje. U Bosni, isto tako, nije zahvatilo Bihaćku krajinu.

KARTA

III

1. Bosanskohercegovačko područje je, u okviru Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa, sistematski ispitano. Na tom području je ispitano 225 punktova (v.Napomena na kraju popisa punktova). Istina, popisivači nisu uvijek bili istih kvalifikacija, ali, ipak, glavna dijalekatska pitanja dobro su obrađena.

2. Kada su u pitanju naše afrikate, na osnovu prikupljene građe, dolazi se do zaključka da svođenje dvaju parova na jedan, onaj palatalniji, imamo, uglavnom, u međuriječju Bosne i Vrbasa. Van toga područja, a kao najudaljenije „ćakavske” tačke imamo: 131 (Vitina, Ljubuški, muslimani), a 200 (Musl.Dubrave, Bos.Gradiška, muslimani) i p.207 (Bos.Dubica, muslimani). U Podrinju na ovakav izgovor nailazimo u p.45 (Višegrad, musl.), 46 (Crni vrh, Višegrad, musl.), zatim u p.73 (Srebrenica, čaršija, musl.) 75 (Glogova, Bratunac,musl.) i 82 (Kladanj, čaršija, musl.).

^{64/} Denana Čustović, Narodni govor stanovništva Livanjskog polja.Posebni otisak iz “ Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu”, Etnologija 1961.

3. Svi ostali punktovi nalaze se u međuriječju ili u poriječju Bosne i Vrbasa. Interesantno je da nijednog ovakvog punkta nemamo u Pounju, ako se izuzme p.215, Krnja Jela, Bos.Petrovac, Srbi, sa damija, a i ovo je leksički „ćakavizam”. Vjerovatno su oni ovu leksemu primili u tom obliku. Da još ukažemo na p.38 (Delijaš, Trnovo, musul) i 40 (Softići, Goražde, musul.) gdje je redovno svođenje dvaju parova na jedan.

4. Najgušća je mreža na području koje se nalazi u granicama Doboj-Jajce-Gornji Vakuf-Sarajevo.

5. Ima punktova u kojima se naporedo javljaju afrikate č i ć. Tako, recimo, leksema čaša (pitanje br.646) ima takav oblik, sa fonemom č, u punktovima 181 (Pobrđe-Kotor Varoš, Hrvati) i 191 (Lišnja-Prnjavor, Muslimani). U tim istim punktovima oblici glagola čitati: 1.1 mn.prezenta; oblik m.roda radnog pridjeva i ž.roda toga glagola (pitanja br.118, 119, 120) imaju samo oblike sa ć. Oblik sa ć imaju i imenice večera (p.765), rječ, rić (p.87), rječ, rić (p.88, 88). Ovo bi govorilo, ako su svi oblici vjerno zabilježeni, da su „domaće” riječi, koje u tom obliku tu žive „odvjkada,” zadržale oblike sa ć, riječi, pak, koje novije doba ulaze u leksički fond, i sa oblikom č, ostaju u tome obliku. Takav je slučaj sa leksemom čaša. Mjesto ove imenice u upotrebi je maštrafa, turcizam. Nove generacije, pod uticajem i škole, donijele su oblik čaša, i taj se oblik i sačuvao. Ali, ovo nam govori da u tim mjestima afrikata č (ev. i dž) nije nepoznata, da ona postoji u fonetskom inventaru. A zavisi od okolnosti kada će se upotrijebiti.

KARTA

IV

1. Ako sada sravnimo ove podatke, dobićemo ovakav odgovor: na karti je hercegovačko područje ostalo van domašaja osobine jednačenja afrikata. Istina, i tu su se našli p.131 (Vitina, Ljubuški, musul), 142 (Here, Prozor, musul.) koji narušavaju jedinstvo. Ali, ima objašnjenja i za njih: Vitina je kolijevka Bega Kapetanovića. Članovi njegove porodice tu su vijekovima nastanjeni. Oni su bili i informatori. Moguće je da su tu osobinu primili od Muslimana Mostara, Sarajeva. Katolici toga mjesta razlikuju ove glasove. (A za vitinski „ćakavizam” v. kod mene u Ikavskošćakavskim govorima zapadne Hercegovine str.113-117. Više je vjerovatno da je došao iz zapadnijih govora, Imotski krajine, npr.).

2. Prozorske Here (p.142.takođe musul.punkt) u ovoj osobini pošle su za govorom Prozora. A nerazlikovanje dvaju parova nalazimo i u susjednim muslimanskim mjestima Kutama i Šćipama (Okuka, Rama 57), ili je to osobina

produžetak nerazlikovanja afrikata u gornjo-vakufskoj zoni.

3. Van ovih mjesta potpuna je distinkcija između dvaju parova afrikata u istočnohercegovačkoj, a i sa rijetkim mjestima u istočnobosanskoj zoni. Upravo, potvrda za nerazlikovanje imamo iz ovih mjesta: 38 (Delijaš, Trnovo, Musl.), 40 (Sofići, Goražde, Muslimani), 46 (Crni Vrh, Višegrad, Musl.), 75 (Glogova, Bratunac, Musl.), 73 (Srebrenica, čaršija, Musl.), 70 (Dragoradi, Olovo, Musl.) i p.82 (Kladanj, čaršija, Musl.). I to bi bilo sve ono što se nalazi istočno od linije Brčko-Tuzla-Kladanj-Sarajevo-rijeka Neretva. A i za ova mjesta, svako posebno, mogu se naći objašnjenja.

4. Ovakvu sliku pruža i Bosanska krajina. Ako izuzmemo p.200 a (Muslimanske Dubrave, Bos.Gradiška, Musl.) i 207 (Bos.Dubica, Muslimani), cijelo područje Bos.krajina, od Jajca i rep.granice, bez ovakvih je potvrda.

5. Sada se postavlja pitanje: kako objasniti, ili, tačnije, kako se objašnjava ova pojava?

6. Pošto sam ja o tome naširoko pisao u radu o Ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne (BHBZb I), a nisam ništa izmijenio svoje mišljenje, upućujem čitaoce na taj rad.

Nusret OMERIKA

PJESNICI MOSTARA KOJI SU STVARALI NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U PERIODU OD XV DO XX STOLJEĆA

Putovah dugo i zadivljen stadoh
pred kapijama Mostara
jer ugledah vita minareta kao glasove molitava
i most na vodi kao mjesec na nebu

Anonimni istočnjački pjesnik iz XVII stoljeća

Nakon što su Bosna, nešto kasnije i Hercegovina, pale pod tursku vlast u drugoj polovini XV stoljeća, veliki dio njihovog stanovništva se odmah uključio u novi vjerski, politički, vojni, ekonomski i kulturni život dajući svoj ogroman doprinos na polju arhitekture, urbanizma, slikarstva, poezije, književnosti, teologije i drugih naučnih discipline novoj civilizaciji pod čijim okriljem su se slobodno razvijale i nesmetano svaka u svom domenu granale. Tek je u posljednjim desetljećima ovoga stoljeća orijentalistika dala nemjerljiv doprinos istinskom i pravilnom sagledavanju osmanlijsko-islamske civilizacije i kulture nastale na balkanskim prostorima u vremenu od XV do XX stoljeća. Doprinos, značenje i udio Bošnjaka u književnom stvaralaštvu na orijentalnim jezicima je zasigurno ogroman iako u historiji književnosti ima i drugačijih mišljenja koja su naučno neprihvatljivi i lahko oborivi. Književnost Bošnjaka

na orijentalnim jezicima, kako primjećuje S. Balić, obuhvaća pored vjerske literature još i povijesna, jezikoslovna, pjesnička, filozofska, državnopolitička, putopisna i zabavna djela i za razliku od srpske i hrvatske srednjovjekovne književnosti puno je raznovrsnija, sadržajno i motivski bogatija.¹

Najplodniji dio ovog stvaralaštva pripada periodu XVI, XVII i prvog polovini XVIII stolieća. Najviše književnih ostvarenja napisano je na turskom jeziku i ona spadaju u divansku književnost čiji je najčešći način izražavanja bila metafora i alegorija tako da njihov sadržaj, estetiku, duhovno naslijeđe i islamsku komponentu treba posmatrati kao sastavni dio jednog minolog vremena i poretka.

Mostar je i u ovom periodu osmanske dominacije u Bosni bio po mnogo čemu čuven i prepoznatljiv, pa tako i po pjesnicima, pjesničkim zbirkama, načinu izražavanja i ljepoti kazivanja, a posebno po jednoj pjesničkoj vrsti koja je bila relativno rijetka u arapskoj i evropskoj književnosti. Bila je to nazira (paralela) i njegovala se u tom obimu i na takvom umjetničkom nivou da o njoj možemo govoriti kao o jednoj od značajnih odlika mostarske poetske škole.² Kao pjesničke vrste najviše su se njegovali i pisali gazeli, hronogrami, rubaije, elegije, kaside i ilahije. Zahvaljujući izradi kataloga u posljednje vrijeme, kao i obradi različitih kodeksa, te dvjema mostarskim međžmuama koje su obradili L. Gazić i S. Trako, uz svu dosad već poznatu literaturu o ovom periodu i pjesništvu, u mogućnosti smo napraviti panoramski pregled poezije mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima čija je književna i kulturološka pojava kako primjećuje A. Pirić, usporediva sa stvaralaštvom Hrvata na latinskom, te sa periodom stvaranja Srba na crkvenoslavenskom jeziku. Mostar je bio jedan od najjačih centara u kome je cvjetala ova književnost kao neka vrsta »istočne renesanse« koja je često u nauci usporediva sa renesansnom književnošću u Dubrovniku prema izboru tema i motiva.³

Osnovna karakteristika ovog pjesništva je veliko naslanjanje na perzijsku i sufijsku poeziju kao i duboko poniranje u islamski misticizam i istočno alegorijsko shvatanje oba svijeta. Većina ovih pjesnika koji su živjeli i stvarali u Mostaru dodavala je uz svoj pseudonim el-Mostari.

^{1/} Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Zagreb, 1994.str.78.

^{2/} Dr Esad Duraković, *Mostarska nazira kao svijest o uobičajenoj poetskoj tradiciji*, Hercegovina, br. 9, Mostar, 1997.

^{3/} Mr. Alija Pirić, *Mostarski pjesnik Derviš - Bajezidagić*, Hercegovina br. 9, Mostar 1997.

Rukopisi pjesama nalaze se rasuti po raznim arhivama i muzejima širom Evrope, i jedan veliki dio ih je još uvijek neobrađen, što za opću i kulturnu historiju Bošnjaka predstavlja nepročitane ljepote.

Ovim hronološkim pregledom je obuhvaćeno dosada poznato nam pjesništvo; međutim, orijentalistika ima još mnogo toga reći, i zato ovaj rad predstavlja skromni doprinos proučavanju i sklapanju književnog mozaika orijentalnog pjesništva iz Mostara.

ALI-BEG HERCEGOVIĆ - ŠIRI

Živio je i stvarao u prvoj polovini 16. stoljeća. Pjevao je pod pseudonimom Širi (znači lavlji). Spominju ga i najstariji pisci osmanskih tezkira Sehi i Latifi. Ovaj glasoviti pjesnik sin je Ahmed-paše Hercegovića i princeze Hundi-hatun, kćerke sultana Bajazida Drugog, a unuk je hercega Stjepana Vukčića Kosače. U povijesti književnosti poznat je kao pisac osjećajnih gazela i poduže rasprave o turskom osvajanju Egipta.⁴

U poimeničnom spisku pisaca i pjesnika iz Mostara koji su svoja djela pisali i pjevali na orijentalnim jezicima, orijentalista H.Hasandedić Širiju stavlja na prvo mjesto.⁵

Bašagić je preveo nekoliko njegovih stihova tvrdeći da bi daleko »dotjerao« da ga prerano nije smrt pokosila:

Od mog tijela slabunjavog, šta uradi jada breme
Pogledajte u šta me je pretvorilo pusto vrijeme⁶

ARIF MOSTARAC

Ovog epigrafičara s pjesničkim imenom Arif susrećemo u jednom od pet hronograma sastavljenih o gadnji Starog mosta u Mostaru. Hronogram je iz 974. (1566).⁷

^{4/} Fehim Nametak - Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku, Sarajevo 1989.

^{5/} H.Hasandedić - Pisani spomenici na orijentalnim jezicima nastali na području Mostara i bliže okoline, Kabes, godina I, broj 2. 1995.

^{6/} S.Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, 1986. str. 41.

^{7/} M.Mujezinović - Islamska epigrafika BiH, Sarajevo, 1998., knjiga III. Vidjeti Dž.Čelić - M. Mujezinović, Stari mostovi u BiH, Sarajevo, 1969, str. 187, (faksimil, pepis i prijevod.).

ZIJAJA MOSTARAC

U svoje vrijeme je slovio kao učen, talentovan i plodan lirski pjesnik na turskom i perzijskom jeziku. Pjesme je potpisivao sa Zijai (Svijetli), a njegovo puno ime je bilo Hasan Čelebi ibn Ali al-Mostari, a književno Zijai Čelebi ili Zijai al-Mostari.⁸

Napisao je kompletan divan pjesama kao i nekoliko drugih djela u kojima govori o svom životu i radu. Od njega se sačuvalo više pjesama u raznim rukopisima i zbirkama. On je sastavio i hronogram gradnje Starog mosta u Mostaru kao i hronogram gradnje Sinan-begove džamije u Čajniču 1570. god. Bio je i prvi muderis Karađoz-begove medrese u Mostaru.⁹

Vrlo dobro je poznao perzijske klasike, a dokaz da ih je oponašao je njegov prepis Sunbulistana od Šuždanddina Guranija koji je bio u posjedu porodice Bašagić da bi se kasnije obreo u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi.¹⁰

Nekoliko njegovih pjesama u originalu i prijevodu objavio je Džemal Čehajić ističući njegovu lirsku prirodu i pjesničku nadarenost.

RIJEČ ZIJAJINA

U ružičnjaku svijeta nema ljepotice, pupoljka usta
 Povukao sam se u tuzi, nemam ljepotice vitka stasa
 Od tuge za dragom stas mi se povio, starac postadoh
 Nemam mlade djevojke koja će mi zaliječiti staru bol
 Umirao sam gledajući druge kako odlaze svojim draganama
 Nemam snage da saopćim dragoj svoj bol
 Nikad se neću susresti sa ljepoticama i zato jedini moj bol, bol je srca.
 Zijaijo, riječi su mi slatke ali sam neznalica
 Nemam rječitog jezika koji mi je naklonjen.

(S perzijskog: Džemal Čehajić)

^{8/} Džemal Čehajić, Diya'i Hasan Čalabi al.-Mostari, POF, XXII-XXIII, Sarajevo, 1976.

^{9/} H.Hasandedić, Kabes, god II, br. 64 Mostar, 1996.

^{10/} F.Nametak, Pregled... ..str., 51-54.

^{11/} F.Nametak, isto...

Iako je po svom opredjeljenju bio lirik, ipak je napisao i jednu podužu poemu i deskriptivno-epskog karaktera Slučaj šejha Abdurezaka u kojoj je objasnio dio svog života, čiji se jedan rukopis čuva u Istanbulu a drugi u Londonu.¹¹ Najviše pjesama mu se nalazi u OIS i Arhivu Hercegovine u Mostaru.

JAHAJA MEHMED-BEG VUSULIJA

U medžmui 3051 koja se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, a nju je obradio prof. F. Nametak, nalazi se nekoliko stihova mostarskih pjesnika, među njima i pjesnika Vusulija.¹²

Zijaija ga hvali kao vrsnog pjesnika i političara, dok Bašagić tvrdi da ima cjelokupan divan i kvalificira ga kao suptilnog lirika. U vrijeme kad mu Zijaija posvećuje svoju poemu bio je hercegovački sandžakbeg, a na tom položaju se nalazio od 1581-1583. god.¹³

UBEJDIJA SIN ZIJAIJE

Živio je krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Sin je glasovitog lirskog pjesnika Zijaije Mostarca. Dva njegova gazela uvrstio je u svoj Zbornik M.E. Kadić. O njegovoj popularnosti u rodnom Mostaru govori zastupljenost u medžmuama koje se sada nalaze u Orijentalnom institutu u Sarajevu, Gazi Husrev-begovoj biblioteci i Arhivu Hercegovine u Mostaru. Samo spomenuta zbirka u GUB sadrži preko trideset pjesama Ubejdije.¹⁴

Nekoliko njegovih gazela i nazira se nalazi u medžmui sarajevskog pjesnika i književnika Mehmeda Mejlije Guranije (L 49 a, 89 a, 101 b, 104 b).¹⁵

^{12/} F.Nametak, Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih ukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, svezak IV, London-Sarajevo, 1998. Str.346. i 326.

^{13/} F.Nametak, Pregled, ... str. 55.

^{14/} F.Nametak,.... str. 57.

^{15/} Mr.Lejla Gazić i Salih Trako, Medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XV-XVI, Sarajevo, 1990.

MISALI

U dosada prikupljenim i sačuvanim natpisima sa kulturno-historijskih spomenika Mostara iz turskog perioda među njihovim brojnim autorima spominje se i pjesnik Misali kao autor jednog od tri hronograma o gradnji džamije Derviš-paše Bajezidagića u mahali Podhumu 1591/92. god.

Derviš-agi, poznatom na polju riječitosti,
omogućeno je da podigne jednu bogomolju za vjemike.

Ej Misali, nevidljivi sveti glas izreče hronogram
Ovo mjesto postade kiblom Muhamedovih sljedbenika.¹⁶

DERVIŠ-PAŠA BAJEZIDAGIĆ

Ovom lirskom pjesniku koji je pisao na turskom i perzijskom jeziku pripada vrlo visoko mjesto među bošnjačkim književnicima koji su živjeli i stvarali krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Spominju ga svi savremeni hroničari i pisci tezkira, a najiscrpnije podatke o njemu je donio dr. Safvet-beg Bašagić koji je bio u posjedu nekih njegovih rukopisa iz kojih je donio veći broj stihova u originalu i prijevodu.

Važan izvor za njegovu biografiju predstavljaju njegove pjesme kao i prolog Muradname, te vakufnama pjesnikovih zadužbina u Mostaru. Nekoliko autentičnih i važnih svjedočanstava o Derviš-paši pružio je i njegov mlađi savremenik i poznanik Ibrahim Pečevi u svojoj Povijesti II.¹⁷

Bio je miljenik sultana Murata III pa se sve do njegove smrti nalazio u službi na njegovu dvoru. Poznate su mu pjesme posvećene Sarajevu i Mostaru koje su preveli S. Bašagić i Omer Mušić.¹⁸

Ljubav prema rodnom gradu ovjekovječio je brojnim zadužbinama kao i vrijednim rukopisima što ih je ostavio svojoj biblioteci.¹⁹

^{16/} Mehmed Mujezinović, Islamska epigafika BiH, knjiga III, Sarajevo 1998. god. str. 145, i 210.

^{17/} H. Šabnović, Književnost muslimana u BiH na orijentalnim jezicima, str. 117. Sarajevo, 1973.

^{18/} Omer Mušić, Dvije turske pjesme o Sarajevu; GVIS, 11-12, Sarajevo, 1962.

^{19/} H. Nametak, Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića, Kalendar Narodne uzdanice VIII, Sarajevo, 1940. str. 187-192.

Profesor Fehim Nametak pretpostavlja da je Bajezidagić napisao dva divana, jedan na turskom, a drugi na perzijskom jeziku, te da je prepjevao čuvenu Mesneviju Dž.Rumija naslanjajući svoju tezu na podatke koje je o ovom pjesniku ostavio F.Blagać u svom Bulbulistanu.²⁰

Pjesništvo su mu proučavali S.Bašagić, M.Handžić, H.Šabanović, O.Mušić i F.Nametak različito tumačeći udio sufizma, odnosno misticizma u njegovim stihovima. Derviš-paša je pripadao mevlevijskom redu, čvrsto vjerovao u sudbinu i Boga, izvanredno poznao perzijske klasike i pjesmom govorio o kompleksnosti doživljaja transcendentnog i egzistencijalnog. Prije pogibije 1603. god. pod Budimom ispjevao je svoj čuveni Gazel o sudbini.

Pjesama mu ima u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi, Arhivu Hercegovine u Mostaru, Orijentalnom institutu u Sarajevu i različitim zbirkama orijentalnih rukopisa širom svijeta.

GAZEL O SUDBINI

...Neka tisuć pancijera od čelika na se meće,
Smrtnik - neće odbit strijelu s kobnog luka kobne sreće!
Ne brini se - suđeno je dobro i zlo na svijetu,
Gledaj »Ve nahnū kasemna« šta Bog veli u ajetu...

S turskog: Safvet-beg Bašagić

SABUHI, AHMED-BEG DERVIŠPAŠIĆ

Ovaj Ahmed-beg je sin slavnog književnika Derviš-paše Bajezidagića, i pisao je pod književnim imenom Sabuhi (jutarnja pijanica, bekrija). Pjevao je kao i otac mu na turskom i perzijskom jeziku. Prvi ga je spomenuo Evlija Čelebija, a najbolje prikazao u svom Bulbulistanu Fevzi Blagać i ovo su najpouzdaniji izvori do sada o njemu. Bašagić kaže da u pjesmi i prozi daleko natkriljuje oca poletom i mislima.²¹

^{20/} Prof dr.Rašid Durić, Ljepota iznad svega, Most,br.92.januar 1996.

^{21/} Safvet-beg Bašagić, Kratka uputa u prošlost BiH, Sarajevo, 1900.

U Kodeksu br.29. Nacionalne biblioteke u Berlinu ima Sabuhijevih pjesama.²² Bašagić kaže da su njegove pjesme pune refleksija, te da su snažne i lijepe.

Hodi jer se sad harabat ovog svijeta proučava
Začudo je krasno vrijeme, a bez brige zemlja, trava
Mejhana je zgodan azil, jerbo temelj čvrst imade
Ne napuštaj vrč iz ruke, oba svijeta s njim se grade.²³

KALIMI MOSTARI

U bilježnici pjesnika Senaije Mostarca s kraja 16. i poč. 17. stoljeća (OZJA br. 1463) koja pored hronograma zagonetki, tumačenja riječi, fragmenata iz različitih djela sadrži i stihove nekoliko poznatih i manje poznatih mostarskih pjesnika nalaze se i pjesme Kalimije Mostarca. Drugih podataka o njemu za sada nema.²⁴

KANDI

U jednoj rukopisnoj zbirci Arhiva grada Mostara (rukopis 74, INV. broj 495) nalaze se dva Kandijeva hronograma u stihovima na turskom jeziku povodom smrti Čejvana, sekretara vilajeta.²⁵

Ovaj pjesnik autor je i hronograma uklesanog na kamenoj ploči iznad ulaznih vrata u Čejvan-ćehajinu džamiju iz 960.g. po H. ili 1552./53. god.

Čejvan-ćehaja sagradi ovu džamiju
Uz pomoć Gospodara svjetova
Ovoj bogomolji se obradovaše oni
Koji se klanjaju i ničice padaju
Kandi joj reče hronogram riječima
Kuća Božija, stanište dobrih ljudi.²⁶

^{22/} F.Nametak, Pregled ..., str.127.

^{23/} F.Mostarac, Bulbulistan, Preveo: Dž.Ćehajić, Sarajevo, 1973 str.181-119.

^{24/} Muhamed Ždralović, Prepisivači djela u arabičkim rukopisima, knjiga I, Sarajevo, 1988.

^{25/} Hivija Hasandedić, Dva hronograma o smrti mostarskog legatora Čejvana Kethode, POF, VI- VII, Sarajevo, 1958, str. 280 (prijepis i prijevod).

^{26/} Vidjeti opširnije H.Hasandedić, Zadužbine Čejvana Kethode u Hercegovini, POF V, 1955, Sarajevo, str.278 (prijepis i prijevod) i M.Mujezinović, Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta BiH, POF III-IV, 1952-53, str.465.-466. (faksimil, prepis i prevod).

MEDŽAZIJA ŠANIJA MOSTARAC

Izuzetna i originalna pesnička ličnost s kraja 16. i poč. 17. stolieća. Poznata mu je pjesma o Sarajevu koju je spjevao ugledajući se na Derviša Žagrića.²⁷

Međutim, najpoznatija i najljepša njegova pjesma je Opis mostarskog mosta od Medžazije gdje je upotrijebio čudnovata poređenja i metafore, te je zbog toga sebi uzeo pseudonim Medžazi (metaforički), a ime muje bilo Šani.²⁸

Nekoliko njegovih pjesama pronađeno je u posljednje vrijeme u Arhivu Hercegovine u Mostaru i Orijentalnom institutu u Sarajevu. Stihova mu ima u Univerzitetskoj knjižici u Bratislavi (kodeks TF 131).²⁹

O životu ovog velikog lirskog pjesnika nema novih podataka ali ima o njegovoj poeziji, koja gotovo 400 godina nakon pisanja plijeni originalnošću i ljepotom.

Zašto se stas mostarskog mosta pogrbio?
Možda se i on zaljubio u dragu kamenog srca
Što je most jednook, je li mana?
Šta bi bilo kad bi imao dva oka?
Jer zaljubljeni na svijetu uvijek imaju jedno oko?
(prev. O.Mušić)

MOSTARI ČELEBIJA

Handžić za njega kaže da je bio mostarski kadija 1611. god. i da je pjevao na turskom jeziku.³⁰

Dirljive stihove Mostari Čelebija je zabilježio povodom potresnog dvoboja dvojice mladića Hadžiderviševića iz Sarajeva 1611. god. kome je i sam prisustvovao. Ugledajući se na njega nazire su spjevali Nerkesija, Ahmed-efendija Malkočević i Tiflija Čelebija.³¹

^{27/} O.Mušić, Mostar u turskoj pjesmi iz 17. vijeka, POF, XIV-XV, Sarajevo, 1969. str. 73-100.

^{28/} A.Isaković, Biserje, Antologija muslimanske književnosti, Rijeka, 1990. str. 222-223.

^{29/} Dr.Amir Liubović, Bratislavsko kolekcija orijentalnih rukopisa i njen značaj za kulturnu historiju Mostara, Hercegovina, br. 9, Mostar, 1997.

^{30/} Mehmed Handžić, Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana, Glasnik IVZ, Sarajevo, 1934, broj 6 str. 341.

^{31/} Fehim Nametak Pregled str. 103.

DERVIŠ ŽAGRIĆ MOSTARAC

Bio je mlađi savremenik Derviš-paše Bajezidagića, čijom se poezijom nadahnjivao i pokušavao pjevati nazire njegovim pjesmama. Potpisivao se kao Hadži Derviš i umro je 1640. god. Od svih njegovih pjesama najpoznatiji mu je Šehrengiz o Mostaru, poema koja sadrži 297 bejtova i čija je tema opis 37 mladića Mostara čija se ljepota ovjekovječuje u stihovima ovog rijetkog književnog žanra.³² Poznat je i po pjesmama o gradovima, Sarajevu i Mostaru kao i nazirama koje je pisao na stihove drugih mostarskih pjesnika.³³ Pjesme mu se nalaze u Orijentalnom institutu, Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, te Arhivu Hercegovine u Mostaru.

Svaki ugao Mostara pun je krasnih djevojaka
Nije čudo, ako ima mnogo zaljubljenih u Mostaru

Njemu ravna na svijetu niko nije vidio
Koliko se događaja doživi u svakom lijepom ćošetu Mostara

prevod O.Mušić

SULEJMAN MEVLEVIJA

Ovaj efendija, muderis i pjesnik živio je u prvoj polovini 17. Stoljeća, u Mostaru, gdje je i umro 1064. po H. ili 1653. god. Ovo saznajemo iz hronograma koji je povodom njegove smrti spjevao učenik mu Salih-aga.³⁴ Stihovi su mu prožeti misticizmom na tradiciji mevlevija i jedan broj ih se nalazi u Arhivu Hercegovine, rukopis 74., INV. broj 495,³⁵ kao i u medžmui broj 4287 i 4288 gdje se na listu 53 a čuva hronogram o gradnji sahat-kule u Mostaru iz 1636. god.³⁶

^{32/} Vančo Boškov, Šehr-egniz u turskoj književnosti i šehr-engiz o Mostaru, Filozof. fakultet u Sarajevu, Radovi, knjiga VI, godina 1970-1971.

^{33/} Omer Mugić, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka..., str. 73-100,

^{34/} Fehim Spaho, Narodni nazivi mjeseci, Kalendar Napredak, 1935, str. 43.

^{35/} H.Hasandedić, Anali Gazi Husev-begove biblioteke, knjiga IV, Sarajevo, 1976.

^{36/} S.Tarko i Lejla Gazić, Dvije mostarske medžmue, POF, Sarajevo 1989, str.117.

HASAN MOSTARAC - HUKMI

Prve podatke o ovom pjesniku donio je Bašagić, da bi kasnije o njemu govorili i Handžić i Šabanović. U raznim međžmuama ima lijepih njegovih gazela i hronograma. U Arhivu Hercegovine u Mostaru, rukopis 74, INV. broj 495, na listu i 100a i 101a nalaze se stihovi Hukmije Mostarca³⁷ kao i u čuvenoj međžmui 4287, list 79b i 80a koja se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu.³⁸

U jednoj povećoj zbirci Lamekanijinih pjesama koju je posjedovao Mehmed Handžić nalaze i stihovi Nišandžije Hukmije - Mostarca.³⁹ Umro je poslije 1620. godine. Drugih podataka o njemu nema.

ADLIJA ČELEBIJA - MOSTARAC

Pored niza lirskih pjesama na turskom jeziku ostavio je iza sebe i vrlo interesantnu pjesmu o mostarskim uglednicima svoga vremena. Koliko se do sada zna, nije ostavio divan, ali s obzirom da ima pjesnika koji su ga oponašali, možemo pretpostaviti da je bio u svoje vrijeme cijenjen. U već pomenutoj međžmui 4287. koja se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu nalazi se nekoliko pjesama koje je napisao Adli-čelebi el-Mostari. Evo nekoliko njegovih stihova:

Odakle si povjetarče život darovao tom mrtvom
tijelu što te traži
Donosiš li možda vijest o Mostaru koja duh snaži?

Kako je uvaženi kadija što gradom šeće
U čijoj je prirodi zakon vasiono što se kreće.⁴⁰

^{37/} Hivzija Hasandedić Djela i kraći literarni sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knjiga IV, Sarajevo 1976.

^{38/} Salih Trako i Lejla Gazić, Dvije mostarske međžmue, POF, Sarajevo 1989.

^{39/} Fehim Nametak, Pregled... str. 75

^{40/} Dr.Lamija Hadžiosmanović, Salih Trako, Tragom poezije bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku, Sarajevo, 1985, str. 103.-106.

HUSEIN ČATRNIJA - Husami ili Hulki

Bašagić i Handžić o njemu donose vrlo malo podataka. Rođen je u Mostaru krajem XVI ili početkom XVII stoljeća. Ne zna se ima li kompletan divan, ali se brojne njegove pjesme susreću u međžmuama naših pjesnika na turskom jeziku. Pjesme su mu pune simbolike i često u njima alegorično govori o tome kako se čovjek čitava života može truditi da se ne sunovrati u životni ponor.⁴¹

U Orijentalnom institutu u Sarajevu (R - 4287, fol. 89 b, 90 a i 90 b) nalaze se tri pjesme o Šahinu pehlivanu i njegovu prelasku sa svojim učenicima preko užeta kojeg je prebacio preko Neretve. Pjesma je simbolički prikaz prelaska čovjeka s ovog na onaj svijet, a konop vezan preko kula nije ništa drugo nego Sirati-mustekim.⁴²

Pogledaj jedan čas ovaj konop i istovremeno uzmi pouku,
na Sudnjem danu će se ovako postaviti Sirati-mustekim.
I sebe smatraj pehlivanom, jer ćeš preći preko mosta,
drži se dan-noć konopa (puta) Svemilosnog.

Svačija djela će onog dana jedna po jedna izaći na vidjelo,
kao što se na ljestvama pokazuje vještina, o pametni!

(prevod O.Mušić)

Hulki je i autor hronograma o gradnji hanikaha šejha Ismail efendije kraj Derviš-pašine džamije u Mostaru iz 1668.⁴³

SENAIJA MOSTARAC

U novootkrivenoj međžmui 4287 pronađeni su i stihovi Senaije Mostarca na listovima 40 b i 41 a-b, i to uglavnom nazire i gazeli. Na njegov gazel napisao je naziru pjesnik Derviš Žagrić iz Mostara.⁴⁴ Ni kod Bašagića a ni kod Handžića nema ovog pjesnika.

^{41/} F.Nametak, Pregled ..., str. 105. i 106.

^{42/} O.Mušić, Čatrnja Husein efendija vaiz Husami-Hulki, mostarski pjesnik, Glasnik VIS-a, broj 1-2, Sarajevo 1963.

^{43/} M.Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, knjiga III, Sarajevo, 1998.

^{44/} S.Trako i L. Gazić, Dvije mostarske međžmue, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1989.

JETIMIJA MOSTARAC

I o ovom pjesniku je vrlo malo podataka. Zna se da je živio u XVII stoljeću i da su od njegovog književnog rada poznate dvije nazire na dvije pjesme mostarskog pjesnika Adli-čelebije, te da je stvarao pod utjecajem Nedžaditija. Pjesme mu se nalaze u Orijentalnom institutu u Sarajevu medžmua broj 4827⁴⁵ list 40 a i 80 b. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu u medžmui broj 6825 pronađeni su u posljednje vrijeme stihovi Jetimije Mostarca.⁴⁶ Ni ovog pjesnika ne spominju ni Bašagić ni Handžić.

TIGIJA MOSTARAC

Oskudni su podaci i o ovom pjesniku. Sve do otkrića dvije mostarske medžmue (4287 i 4288) bio je potpuno nepoznat. Jedan hronogram od pet bejtova koji govori o osvojenju Janoka u Mađarskoj 1002.g. po Hidžri ili 1593-94. god., a nalazi se na listu 92 a, kao i jedan gazel od sedam bejtova na listu 71 a nalaze se u navedenim medžmuama.⁴⁷

MUNIRIJA MOSTARAC (Muniri Ahmed ef. el-Mostari)

Nema mnogo podataka ni o ovom pjesniku. U već pomenutoj medžmui 4827. na listu 76 a i 76 b nalaze se četiri pojedinačna bejta, kasida od 23 bejta i gazel od 7 bejtova Munirije Mostarca.⁴⁸ Njegova dva stiha se nalaze i u Arhivu Hercegovine, rukopis 74, INV. broj 495. list 101 b.⁴⁹ Ne spominju ga ni Handžić ni Bašagić.

^{45/} H.Šabanović, Književnost...,str. 668.

^{46/} Muhamed Hadžijamaković, Medžmua Saliha Emina, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XV-XVI, Sarajevo, 1990.

^{47/} S.Trako i L.Gazić, Dvije mostarske medžmue...

^{48/} Isto...

^{49/} H.Hasandedić, Djela i kraći literarni sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga IV, Sarajevo, 1976.

MUJIJA MOSTARAC

U medžmui broj 4287 koja se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu navodi se nazira od pet distiha koju je na jednu pjesmu Adli-čelebije Mostarca napisao Muji al-Mostari, list 40 a.⁵⁰ Pripadao je krugu pjesnika koji su stvarali u 17. stoljeću. Tri njegova gazela su nedavno otkrivena u medžmui sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije.⁵¹ Mostarski pjesnik iz ovog perioda Adli Čelebija u svojoj čuvenoj pjesmi Dosjetke o mostarskim uglednicima spominje ga u slijedećim stihovima:

Da li će se truditi rječiti Muji
da stiće znanja
Taj biser mora nauke, ružičnjak saznanja
Nasljednik je to svog oca, Ubejdiju slijedi....⁵²

HAMIJA MOSTARAC

Ne spominju ga u svojim knjigama ni Šabanović, ni Bašagić, ni Handžić. Međutim, u medžmui broj 4827 pored drugih mostarskih pjesnika spominje se i pjesnik Hamija.⁵³

HUL'I

Šabanović je o njemu donio samo jednu rečenicu: »Pjesnik je rodом iz Mostara«, ne navodeći period u kome je živio i šta je sve napisao!⁵⁴

MERAMI MOSTARAC

U Arhivu Hercegovine u Mostaru, rukopis 200, INV. broj: 369. list 27 b nalazi se pjesma od pet stihova koju je spjevao Merami iz Mostara a izvorni

^{50/} S.Trako i L.Gazić, Dvije mostarske medžmue,.....

^{51/} Mr.L.Gazić i S.Trako, Medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XV-XVI, Sarajevo, 1990.

^{52/} E.Memija i L.Hadžiosmanović, Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima, Alef, 1997.

^{53/} F.Nametak, Pregled knjiž. stvaranja, str.134.

^{54/} H.Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1973, str. 683.

tekst objavio i preveo orijentalista H.Hasandedić u Prilozima⁵⁵ za orijentalnu filologiju 1970.

BAKI MOSTARAC

O njegovom životu i radu nema mnogo podataka. Jedino što se sa sigurnošću može tvrditi jeste da je Hilmi Mostari spjevao naziru na njegove stihove, a oni se čuvaju u Orijentalnom institutu u Sarajevu-medžmua 4287, list 69 b.

ALIJA KOSKIJA

U drugoj polovini XVII stoljeća u Mostaru je živio i stvarao pjesnik Alija Koskija, poznat po dvije pjesme na turskom jeziku od ukupno 15 stihova spjevanih povodom zauzimanja tvrđave Kandije na otoku Kreti. On u spomenute dvije pjesme slikovito opisuje zauzimanje Kandije, na temelju čega se može zaključiti da je u onim borbama osobno učestvovao.⁵⁶

BEJAZI MOSTARI

Profesor M.Ždralović je pronašao u bilježnici pjesnika Senaije Mostarca, pored drugih mostarskih pjesnika i stihove nepoznatog pjesnika koji se potpisivao Bejazi Mostari. Pravo ime mu je bilo Ahmed b. Hasan Bejazi-Mostarac (umro 1686.god.). Napisao je, koliko se zna, i komentar na jedno djelo od Abu Hanife.⁵⁷ Drugih podataka o njemu nema!

NEDŽATIJA MOSTARAC

U medžmui broj 4287 koja se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a ona je otkupljena od Hasana Arpadžića iz Mostara 1955. god., nalaze se, između ostalih, i stihovi pjesnika Nedžatija. Drugih podataka o njemu nema!⁵⁸

^{55/} Isto, str. 657 i S.Trako i Lejla Gazić, Dvije mostarske medžmue

^{56/} H.Hasandedić, Djela i kraći literarni sastavi Muslimana BiH koji su napisani na orijentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga IV, Sarajevo 1976. (rukopis 95, INV. broj 260, list 31 a).

^{57/} Muhamed Ždralović, Prepisiivači djela u arabičkim rukopisima, knjiga I, Sarajevo, 1988, str.

^{58/} Vidjeti: Omer Mušić, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka, str. 74 i Salih Trako i Lejla Gazić, Dvije mostarske medžmue, POF, Sarajevo, 1989.

G'UNAHIEL-MOSTARI

Obradujući rukopise u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, prof. Fehim Nametak je u međžmui broj 3067 koja je nastala u Mostaru u XVIII stoljeću, a vakuf je Saliha Hromića i koja je različita po sadržaju, otkrio na listu 53 b pjesme G'unahije Mostarca kao i pjesma nepoznatih pjesnika. Ne spominju ga ni Bašagić, ni Handžić, ni Šabanović, i vjerovatno su ovo prvi podaci o ovom pjesniku. Stihova mu također, ima u međžmui broj 3051 koja se čuva u ovoj biblioteci.⁵⁹

HUSEYNI MOSTARAC

U međžmui 3051 (a ona se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci), gdje je zastupljen veliki broj turskih, bosanskih i perzijskih pjesnika nalaze se stihovi nekoliko mostarskih pjesnika među njima i Huseynije Mostarca. Drugih podataka o njemu nema.⁶⁰

TIFLI MOSTARAC

U jednom rukopisu koji je prepisivalo više prepisivača (R-3051, list 112, G.H.B. u Sarajevu) spominje se pjesnik Tifli iz Mostara.⁶¹ O njemu drugih podataka nema.

AHMED RUŠDIJA MOSTARAC- SAHHAF

Među brojnim pjesnicima rođenim u Mostaru Rušdiju posebno ističu Safai Šejhi i Salim, kao i naši istraživači književnosti na orijentalnim jezicima Bašagić i Handžić. Vrlo mlad iz Mostara je odveden u Carigrad gdje se i školovao. Bavio se i knjižarskim poslovima pa je bio poznat i po nadimku Sahhaf (knjižar). Napisao je kompletan divan čije brojne pjesme citiraju turski biografi. Rušdijeve stihove uvrstio je i Fevzija Mostarac u svoj Bulbulistan, a Bašagić ga je poredio sa Derviš-pašom Bajezidagićem.⁶²

^{59/} Fehim Nametak, Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, svezak IV, London-Sarajevo, 1998 str. 346 i 326.

^{60/} F.Nametak, Isto.

^{61/} F.Nametak, Isto, str. 326.

^{62/} F.Nametak, Pregled književnog stvaranja,...

Pored divana na turskom jeziku pisao je i gazele s puno ljepote i fantazije na perzijskom jeziku gdje se pokazao kao pravi lirski pjesnik. O njegovim perzijskim pjesmama šejh Fevzi Blagajac veli da su majstorski spjevane i da je u njima podržavao glasovitog pjesnika Urfija.

Ne muči se zalud, - o slavuju!
Koji dobro zapjevati znade!
U svjetskome perivoju nema
Ruže koja vjernosti imade

Tvoje usne u mojoj se duši
Odrazuju ko rubini pravi
A kad tvoje zamislim obraze
U mašti se sto ruža pojavi.⁶³

AHMED-AGA ARŠINOVIĆ ZIRAI

Porodica Aršinovića (Ziraizade) ubraja se među najstarije muslimanske porodice u Mostaru. U sidžilu mostarskog kadije iz 1651. godine spominje se Zirai Amed-agina mahala nastala u prvoj polovini 17. stoljeća na prostoru oko mesdžida Ahmeda Aršinovića koji je sagrađen prije 1651. godine na lokalitetu Donje mahale, nedaleko od mosta Mujage Komadine i desne obale Neretve.⁶⁴ U jednoj međžmui Arhiva Hercegovine u Mostaru broj R-667 inv. broj 31, list 78 i 79 orijentalista H. Hasandedić je pronašao i prvi put objavio njegovu čuvenu pjesmu A ja podoh i povedoh konja na vodu.⁶⁵ Pisao je na turskom i bosanskom jeziku.

ABDAL-EFENDIJA MOSTARAC

Od ovog pjesnika sačuvao se jedan hronogram u stihovima na turskom jeziku u Zborniku M. Kadića u Gazi Husref-begovoj biblioteci u Sarajevu (sv.

^{63/} Dr. Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo 1986, str. 158

^{64/} Hivzija Hasandedić, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo 1980.

^{65/} H. Hasandedić, Nekoliko zapisa iz, orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru, POF XVI-XVII, Sarajevo, 1970, str. 122-124.

časopis 5, str. 53.) koji govori o obnovi dotrajalih mostarskih česama umrlog dobrotvora Roznamedžije, od strane nekog Jusuf-age 1701/02. god.⁶⁶

Starješina carskih čauša velikim dobrom oživi Mostar,
Dovede česme 1113, nagradio ga Stvoritelj rajem Firdevs
Gospodaru primi molitvu Abdalovu
Tako ti Mustafe i četvorice njegovih drugova⁶⁷

O ovom Abdal-efendiji nema dosada drugih podataka.

MUSTAFA KRPO MAILIJA

Najviše podataka o ovom pjesniku nalazimo u medžmui 4287 koja se čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Bio je vrlo popularan u svoje vrijeme, a stihove su mu posvetili savremenici Kudsija i Hilmija Mostarac. Mailija je pjevao ljubavne pjesme, tužbalice i nazire, i većina ih se nalazi u već pomenutoj medžmui 4287. Poznata mu je tužbalica iz 1712.god. spjevana povodom smrti mostarskog kapetana Hadži Ahmed-age Vučijakovića.⁶⁸

Pjesama mu ima i u Arhivu Hercegovine u Mostaru, rukopis 200, inv. broj 369, list 23 a.⁶⁹ Bašagć je imao dva gazela ovog pjesnika od kojih je donio dva distiha u originalu i prijevodu.

Od strane drage nepravda mene rasplakuje
na ovome svijetu
veseli sastanak je što moju dušu kurban čini
na njezinu putu
U bašči ljubavi gondže-usta, o srce, svaki čas mene rastuže kao
slavuju⁷⁰

^{66/} Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, knjiga III, Sarajevo, 1998.

^{67/} O.Mušić, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka ...

^{68/} F.Nametak, Pregled ...,

^{69/} H.Hasandedić, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, knjiga 2, Mostar, 1977, str.97

^{70/} Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, 1986, str.190

HILMI MOSTARI

O ovom mostarskom pjesniku Bašagić je kazao da je živio u XII stoljeću po Hidžri ali o njegovom životu i radu nije imao mnogo podataka. Sa sigurnošću se može tvrditi da je bio živ 1703/4. god., jer je napisao hronogram povodom stupanja na prijesto sultana Ahmeda III.⁷¹ Nekoliko njegovih gazela i nazira se nalazi u medžmui 4287 u Orijentalnom institutu u Sarajevu koju su obradili Salih Trako i Lejla Gazić, a jedan gazel od pet bejtova u medžmui sarajevskog pjesnika M.M.Guranije.⁷² Hilmi je autor i tariha od deset bejtova ispjevanog povodom kupovine kuće Mustafa-age Krpe u Mostaru 1115. po Hidžri ili 1703/4. Bio je vrlo popularan među mostarskim pjesnicima s početka 18. stoljeća.⁷³

KUDSI MOSTARI

Bašagić za ovog pjesnika kaže da je Mostarac dok Šabanović i Handžić ovo pitanje ostavljaju otvorenim. Šabanović tvrdi da je Kudsi duže vremena boravio u Mostaru i tamo stekao veći broj prijatelja i poznanika, intelektualaca, pjesnika i drugih uglednih Mostaraca, te da je nakon odlaska iz Mostara napisao vrlo interesantnu poslanicu u kojoj nas podsjeća na njihov život i djela. Ista ima 42 bejta i nalazi se u medžmui 4287 list 67 a-b u UIS-u.⁷⁴ Bašagić kaže da u njoj imade lijepih ali i neslanih i paprenih stihova.⁷⁵

O jutarnji lahore, hajde, pa raspitaj za stanje
u lijepom Mostaru i s pozdravom upitaj
prijatelje kako su i šta rade
Kako je pjesnik Maili, prvak u dnevniku
darovitih ljudi, ljubi li svaku djevojku
koju vidi u usta.

^{71/} H.Šabanović, Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo

^{72/} Mr.Lejla Gazić i Salih Trako, Medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejilije Guranije, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XV-XVI, Sarajevo, 1990.

^{73/} Mr. Lejla Gazić, Dvije mostarske medžmue kao kulturno-historijski izvori, Hercegovina, broj 9 Mostar, 1997.

^{74/} H.Šabanović,Književnost.....,str.493-495.

^{75/} S.Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, 1986 str. 190.

BULBULIJA MOSTARAC

Najveći broj njegovih pjesama sačuvan je u Zborniku M.E.Kadića. Hronološki najstariji Bulbulijina pjesma je jedna duža poema posvećena travničkim uglednicima spjevana prilikom njegove posjete ovom gradu 1690. god. U drugoj, pak, pjesmi Bulbulija opisuje borbu iz 1692. godine između Halebi Osman-age i poznatog uskočkog vođe Stojan Jankovića koji je napadao i palio Mostar⁷⁶, dok u trećoj slavi hercegovačkog namjesnika Nevesinjca Redžep-pašu.⁷⁷ Autor je i hronograma na turskom jeziku o obnovi tvrđave u Počitelju iz 1112.g. po H. ili 1700/01. iz koje donosimo nekoliko zanimljivih stihova.

Kakva tvrđava! Svaka njena kula je
jedan pobunjenik spreman za borbu
Ili je to jedna aždaha koja je legla i
prostrla se.
Oni koji vide kako ispred teče i žubori rijeka
Neretva.
Kažu da jedan njen dio liči na Bagdad.⁷⁸

MUSTAFA HURREMIJA

Za ovog pjesnika se zna da je živio krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Podataka o njegovom životu i radu je vrlo malo. Rodom je iz mostarske trgovačke porodice i jedno vrijeme je radio kao pisar kod mostarskog muftije, a kasnije je postavljen za kadiju u kadilucima Imotski i Ulog.

Ovaj pjesnik je pisao na turskom jeziku; autor je biografije mostarskog muftije i profesora Šejh Juje kao i autobiografije od 48 stihova, što je vrlo rijetka književna vrsta u književnosti na turskom jeziku.

^{76/} F.Nametak, Pregled..., str.171.

^{77/} Vančo Boškov, Nepoznati pjesnici Bulbuli Mostarac i Šahin-aga i hercegovački namjesnik Nevesinjac Redžep-paša, život, XXIV, br.6 Sarajevo, 1975.

^{78/} V.Boškov, Isto.

...Ja sam u vojsci na dužnosti naiba
 Bio sam kamen, ponovo sam postao dragulj.
 Službu sam pošteno vršio
 Od seraskera sam odobrenje dobio⁷⁹

Pjesama mu ima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci-medžmua Saliha Emina broj 6825 koja je napisana 1840. god. a pronađena u porodičnoj biblioteci potomaka čuvenog pjesnika Ilhamije.⁸⁰

FAZLI MOSTARAC (Fadli al-Mostari)

Kako navodi Šabanović, živio je u 17. i poč. 18. stoljeća i uz svoje književno ime Fadli uvijek je dodavao al-Mostari. Najvjerovatnije je bio nekakav činovnik, jer u jednoj svojoj pjesmi, sretan što je dobio posao na dvoru u Carigradu, pjeva o tome.⁸¹ Jednu Fazlijinu pjesmu nalazimo u poznatom kodeksu 4287 na listu 5 a koja se sastoji od 8 bejtova.⁸² Nekoliko njegovih stihova preveo je i dr. Safvet-beg Bašagić.⁸³

IBRAHIM OPIJAČ

U historiji književnosti na orijentalnim jezicima nastaloj u BiH Opijač je uglavnom poznat po biografiji glasovitog prof Šejh Juje koju je sastavio poslije njegove smrti. Bio je najbolji đak Karadoz-begove medrese, a kasnije i profesor arapskog jezika i islamskih nauka. Izdanak je stare mostarske porodice koja je u 17. i 18. st. dala nekoliko profesora i pisaca. Umro je vrlo mlad, najkasnije 1727. god.⁸⁴ U Kadićevu Zborniku (sv. V, str. 157) nalazi se hronogram o smrti Šejha Juje⁸⁵ a u Bošnjačkom institutu u Cirihu Fehim Nametak je u rukopisu br. 274 pronašao, između ostalog, i Opijačevu pjesmu na turskom jeziku

^{79/} Lejla Gazić, Autobiografija u stihu mostarskog pjesnika Hurremija, POF, XX-XXI/1970-71, Sarajevo, 1974, str. 205.-211.

^{80/} Muhamed Hadžijamaković, Medžmu'a Saliha Emina, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XV-XVI, Saajevo 1990.

^{81/} F. Nametak, Pregled, str. 133.

^{82/} S. Trako i L. Gazić, Dvije mostarske medžmue, POF, Sarajevo, 1989.

^{83/} Dr. S. Bašagić, Bošnjaci i hercegovci u islamskoj književnosti, str. 148.

^{84/} H. Šabanović, Književnost...

^{85/} M. Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, Knjiga III, Sarajevo, 1998.

posvećenu Šejh Juji. Ova pjesma predstavlja elegiju koju je on, u 20 distiha, sastavio u povodu smrti svoga velikoga profesora, i otkriva nam Opijača kao pjesnika na turskom jeziku.⁸⁶

TABIJA MOSTARAC

Ne spominju ga ni Bašagić ni Handžić kao ni autori starih tezkira, niti historičari turske poezije. Živio je u prvoj polovini 18.stoljeća i napisao jednu pjesmu u slavu Mostara od 13 bejtova pod naslovom: Gufte-i Tab'i der hakk-i Mostar,⁸⁷ u kojoj on opisuje ljepote Mostara na samom početku moli Boga da ga sačuva od svih neprijatnosti:

Budući si Ti čuvar i ovog i onog svijeta
Moj Bože, sačuvaj od neprijatnosti grad Mostar!

U ovom mjestu, o srce, nauči kako se veseli!
Jer se zna red i propis kako se ispija Džemova čaša.

Sve stanovništvo, o Tab'ija, pijano je od ljubavnog vina,
Koketiranje s pametnom ljepoticom ima svoje čari.⁸⁸

ŠEJH FEVZIJA MOSTARAC

Malo je podataka o njegovom životu i radu, a nije zapisano čak ni njegovo rođeno ime, Fevzija je jedini naš pisac koji je napisao samostalno literarno djelo na perzijskom jeziku Bulbulistan (Bašča slavuja). Visoko obrazovanje je stekao boraveći u mevlevijskoj tekiji na Galati u Carigradu. Po povratku iz Carigrada u Mostar predavao je do kraja života (1747.god.) Mesneviju i perzijski jezik. Pisao je prozu i stihove na perzijskom i turskom jeziku. Bulbulistan je njegovo mistično-didaktično djelo napisano 1739. god. po uzoru na slična djela klasične perzijske i osmanske književnosti. Dva primjerka ovog djela danas se čuvaju u Univerzitetској knjižnici u Bratislavi, a nekad su bili vlasništvo Safvet-bega Bašagića.⁸⁹

^{86/} F.Nametak, Opijačeva pjesma na turskom posvećena Šejh Juji, Hercegovina, br. 9, Mostar, 1997.

^{87/} H.Šabanović, Književnost..., str. 710.

^{88/} Omer Mušić, Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka, POF, XIV-XV, Sarajevo, 1969, str.73-100.

^{89/} Dr.Amir Ljubović, Nad Bašagićevom zaostavštinom, Mostar, 1998, str.71

Nekoliko Fevzijinih pjesama na turskom jeziku nalazi se u Arhivu Hercegovine u Mostaru (rukopis 667, INV. broj 31 i rukopis 441. INV. broj 21.)⁹⁰

Posebno je lijepa njegova elegija na turskom jeziku koju je spjevao povodom smrti Šejh Juje, a ista se sastoji od 42 bejta.⁹¹

Ako tražiš vodu života, traži je u nauci i spoznaji
Svaki onaj koji popije samo jednu kap,
postići će vječni život.
Spasit će se tajne neznanja i dospjeće u ruke
dobrih vodiča.
Biće drug Hidru i dobiće novi život.

(s perzijskog: Džemal Ćehajić)

ŠEJH VAIZ ALIJA

F.Nametak kaže da se rodio u Blagaju, školovao u Mostaru i van njega, bio šejh Tekije na Vrelu Bune i obavljao funkciju mostarskog muftije. Pjesme mu se nalaze u Kadićevu Zbomiku kao i u drugim međžmuama. Najpoznatija Vaizova pjesma jeste hronogram u stihovima na turskom jeziku o obnovi tekije na vrelu Bune u Blagaju iz 1716/17. Pjesmu je preveo M.Mujezinović i objavio u radu Mjesto života, GVIS, XLIV, broj 4. Sarajevo, 1981. a iz iste donosimo nekoliko stihova.

Ako podeš danas u Misir ili Šam (Damask)
Nećeš naći ovako prebivalište
Bez ikakve sumnje je ovo sastajalište erenlera
Oko kojeg danonoćno obilazi Hidr (kao oko Kabe)
Svi koji posjete ovo privlačno mjesto
Sa zanosom i gorljivošću tu uče Teth-dovu...

Hronogram povodom njegove smrti (umro je 1163. po H. ili 1749/50) spjevao je njegov đak mostarski pjesnik Naimija.⁹²

^{90/} H.Hasandedić, Anali, knjiga IV, Sarajevo 1976. str. 127. i 128.

^{91/} H.Šabanović, Književnost,...., str. 449-452.

^{92/} F.Nametak, Pregled...., str. 179-180.

NAIMIJA MOSTARAC

U poeziji je poznat po svom hronogramu (tarihu) koji je spjevao povodom smrti mostarskog muftije Blagajca šejha Vaiz Ali efendije 1163. g. p. H. ili 1749/50. god. Ovaj hronogram se nalazi u Zbomiku M. Kadića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (sv. VI, str. 169).⁹³

Ovaj pjesnik potiče iz porodice koja je dala više učenih ljudi Mostara. Davno je izumrla jer se u izvorima, posebno sidžilima mostarskih kadija, iz posljednjih sto i više godina, nigdje ni jedan član ove familije više ne spominje.⁹⁴

MUHAMED ef. ČIČIŠ

Umro je 1797. god. u Mostaru. Pjevao je na turskom jeziku bio je poznati epigramatik u svoje vrijeme.⁹⁵ Krajem 18. stoljeća obavljao je funkciju muftije i spjevao je dvije pjesme, prva ima 14 a druga 7 stihova, povodom velike poplave koja je pogodila Mostar 1206.(1791.). Pjesme se nalaze u Arhivu Hercegovine, rukopis 522, INV. broj 646.⁹⁶

Božijom odredbom u našem gradu se dogodio
veliki potop
Zbog čega se na sva stvorenja spustio veliki strah
Kiša je lijevala jedne noći od mraka do zore
i sa svih brda su tekle bujice i plavile kao more...

RAHMIJA MOSTARAC

Ovog divanskog pjesnika otkrio je 1978. god. V. Boškov koji je pronašao nekoliko Rahmijinih pjesama u Knjižnici Franjevačkog samostana u Mostaru, a potom i cjelokupan Divan u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (R-2659). O životu njegovu se gotovo ništa ne zna, osim da je živio u Mostaru koji ga je nadahnjivao i bio inspiracija u književnom stvaranju. Poznat je po svojoj kasidi o Mostaru koja sadrži 32 bejta i sastoji se od tri pohvale (ode) upućene Mostaru, Neretvi i Starom mostu. Ovom kasidom on se uvrstio u pjesnike koji su ovjekovječili Mostar u poeziji na turskom jeziku.

^{93/} M. Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, knjiga III, Sarajevo, 1998.

^{94/} H. Hasandedić, Most, br. 25, Mostar,

^{95/} F. Nametak, Pregled, str. 231.

^{96/} H. Hasandedić, Djela i kraći literarni sastavi.,.

Oda Mostaru

 On je kao raj zemaljski, gdje se tužno srce razveseli
 Ko se u njemu naseli, oživjeće sigurno njegovu
 ruševinu
 Njegova klima je hrana za ljudsku dušu
 Njegovi vrtovi i bašte puni su raznovrsnog voća
 O, čuda! Jedan grad na ovom svijetu kao rascvjetala ruža!
 U njemu je gnijezdo slavuja, boravište učenih.⁹⁷

ABDURARIM ef.

O životu i radu ovog efendije i pjesnika vrlo je malo podataka. Napisao je jednu podužu pjesmu na turskom jeziku o Mostaru, gdje je bio i kadija 1810. god.⁹⁸

TALIB

U jeziku tesavvufa (mistike) Talib znači onaj koji traži Nevidljivog. Nekoliko je pjesnika pisalo pod ovim pseudonimom. Ovog pjesnika i epigrafičara susrećemo kao autora hronograma u pjesmi na turskom jeziku o gradnji mostarske tvrđave 1108. god. Po Hidžri, 1696., a isti se čuva u mostarskoj medžmui koja se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod brojem R-4287, L 40b. Ovaj hronogram je preveo i objavio Omer Mušić ne navodeći ime autora,⁹⁹ dok M.Mujezinović kaže da mu je autor, pjesnik i epigrafičar Talib iz Mostara.¹⁰⁰

^{97/} Vančo Boškov, Pjesnik Rahmi i njegova kasida o Mostaru, POF, XXVI, Sarajevo, 1978, str. 213 - 231.

^{98/} Ayten Krasnići, Arhivska građa Gazi Husrev - begove biblioteke, XIII-XIV, Sarajevo, 1987, str. 130.

^{99/} Omer Mušić, Mostar u turskoj pjesmi iz XVIII vijeka, POF XIV-XV, str. 73 - 100.

^{100/} M.Mujezinović, Islamska epigrafika BiH, Knjiga III.

Hronogram o gradnji mostarske tvrđave

Više puta sam pokušavao da opišem ovo plemenito
djelo ali za taj opis nisam nalazio odgovarajuće lijepe misli
Jer jedan pjesnik koliko god se ponekad trudi
ne uspijeva hvalospjev lijepo sročiti
Tako evo je u našem gradu podignut lijep bedem
da bi tako ehalija bila sačuvana od napada neprijatelja.

HAMZA SULEJMAN ef. PUZIĆ je posljednji veliki epigrafičar i pjesnik na orijentalnim jezicima iz Mostara. Bio je izvrstan pjesnik na turskom jeziku vrlo vješt sastavljač hronograma u svoje vrijeme. Poznata mu je duža elegija od 54 stiha koju je spjevao povodom tragične smrti muftije Karabega, i ista se nalazi u Arhivu Hercegovine u Mostaru (rukopis 29, IVN broj. 375, na listovima 35b i 37b) kao i hronogram uklesan na kamenoj ploči Šejh Jujine kuće na Mejdanu u Mostaru.¹⁰¹

Književnost na orijentalnim jezicima koja je nastala i razvijala se na području Mostara zaslužuje sveobuhvatniji pristup, temeljito proučavanje i istraživanje kao poseban književni estetski i umjetnički fenomen. Mostar je bio i ostao grad umjetnika i ljepote, nadati se da će nova naučna istraživanja iz oblasti književnosti u periodu vladavine Osmanlija, još više obogatiti kulturni mozaik njegove prošlosti i osloboditi ga od nepoželjnih predrasuda i zlonamjernih i pogrešnih tumačenja jednog vremena. Na nauci je da ovo ogromno poetsko bogatstvo, nažalost, dosada gotovo nepoznato, otkrije zaljubljenicima pisane riječi, kako bi se napokon ispravila neprihvatljiva nepravda počinjena prema ovom pjesništvu i ljudima koji su ga stvarali.

^{101/} Opširnije vidjeti N.Omerika, Mostarsko alhamijado pjesništvo, Most br. 23-24, Mostar, 1999.

Zusammenfassung

DIE AUF DEM GEBIET VON MOSTAR ENTSTANDENE UND SICH WEITER ENTWICKELNDE LITERATUR IN DEN ORIENTALISCHEN SPRACHEN, VERDIENST EINE UMFANGREICHEREN UND ALLUMFASSENDE ZUTRITT, EINE GRÜNDLICHE UNTERSUCHUNG UND STUDIEREN ALS BESONDERES LITERARISCHES UND KÜNSTLERISCHES PHÄNOMEN. MOSTAR WAR UND BLIEB EINE STADT DER KÜNSTLER UND SCHÖNHEIT, ES BLEIBT UNS ZU HOFFEN, DAß DIE NEUEN WISSENSCHAFTLICHEN UNTERSUCHUNGEN AUF DEM GEBIET DER LITERATUR DER OSMANEN-HERRSCHAFT NOCH MEHR DAS KULTURELLE MOSAIK SEINER VERGANGENHEIT BEREICHERN UND ES DER UNERWÜNSCHTEN VORURTEILE UND BÖSARTIGEN FALSCHEN INTERPRETATIONEN EINER ZEIT, BEFREIEN WÜRDEN. ES STEHT DER WISSENSCHAFT ZU DIENSTE, DIESES RIESIGE LITERARISCHE REICHTUM, LEIDER BIS HEUTZUTAGE FAST UNBEKANNT, DEN BEWUNDERERN DES GESCHRIEBENEN WORTES ZU ENTDECKEN, DAMIT DAS UNANNEHMBARE, DIESER POETIK UND IHREN SCHÖPFERN GEMEACHTE UNRECHT, ENDLICH KORRIGIERT WIRD.

HERCEGOVINA

žascopis

Muhamed ŠATOR

VODA I ZELENILU U ZAPISIMA O STOCU

Trebalo bi se iznova umiti
i sniti u jasnim kapima ozorne rose
(Mak Dizdar:DAŽD)

Da se prilikom urbanizacije mnogih hercegovačkih gradova strogo vodilo računa o vodi i zelenilu, potvrđuju i danas Mostar, Blagaj, Trebinje, Stolac, Počitelj i drugi stari hercegovački gradovi. Kult vode i zelenila, poštivanje prirode, nastojanje da se sačuva priroda i njena harmonija, sklonost da se gradi skladno i lijeo, pokazuju mnogi gradski prostori, a posebno bošnjačke avlije gdje je sve podređeno mirnom, ničem pomućenom rahatluklu, u kome su čovjek i priroda, skladno se dopunjujući, pravili ovozemaljske dženeteske bašče. Zato je i usmeno stvaralaštvo, prije svega sevdalinka, ostavilo toliko pjesama o vodama, posebno u Hercegovini, gdje se u kršu svaki zeleni trag cijenio i čuvao. Zbog toga u djelima mnogih bošnjačkih autora ima toliko vode i zelenila, a u poeziji ta ljubav se često pretače jezikom metafore u sfere apstraktnih modrih rijeka koje svojom silinom grgolje o povijesti života.

Grad Stolac, koji nije više onakav kakav pamtimo, i rijeka Bregava, koju su isto tako nagrdili, ponajbolje potvrđuju kakav odnos je sve do ovog rata čovjek ovog podneblja imao prema vodi i zelenilu. Mnogi su to odmah, prvim dolaskom u Stolac, primjećivali, pa će se neki, kao Gustav Krklec, začuditi što

ovdje, u sivilu kamena i krša, preovladava voda i zelenilo. Rodoljub Čolaković će zabilježiti da Stolac pamti po Bregavi i njenom zelenilu, pa logičnim smatra da tu rijeku Stočani nose u srcu i da je često sanjaju. Prema zapisima Rodoljuba Čolakovića čak je i tvrdokorni kosmopolita i zanesenjak komunističkom idejom Mustafa Golubić u podmoskovskim večerima, u rijetkim trenucima opuštanja, pokazivao svoju potisnutu emociju pričajući o ljepotama Bregave i zelenilu njenih obala pjevajući svom sagovorniku sevdalinku “Ima l jada ko kad akšam pada”.

Ljubopitivi Evlija Čelebi je također u Stocu primijetio da ovaj grad ima svoje vode. Upravo kao Evlija Čelebi svi oni koji nisu Stočani, a niti su Bošnjaci, primjećivali su u ovom gradu tu silnu ljubav prema vodi i zelenilu, a svoje zapise o Stocu, njegovoj arhitekturi, zelenilu i vodama ostavili su mnogi pisci, ali i arhitekti, snimatelji, slikari, novinari ... Sin austrijskog veleposjednika Franz von Werner (Murad-efendija) u svojim Turskim skicama, jednom izuzetno zanimljivom putopisu, u drugoj polovini XIX stoljeća, oduševljen ovim pitomim krajem, piše: “Stolačka dolina koja se zelenila bila je dražesna idila u sivom kamenom okviru i doimala mi se kao nepecu voda sa svježeg izvora.”

Đakomo Scotti će zapisati da mu se učinilo da na rijeci Bregavi i mlinari, u čijim ustima je grgoljila voda, recituju pjesme, a veliki zaljubljenik u Stolac, svestrani umjetnik Jan Beran će zapisati kako je ovdje “voda plava i kovrdžasta, toliko lahka kao da je sva od pjene i neba”. Književnik Stojan Vučićević je ispjevao jednu lijepu metaforičnu pjesmu pod nazivom Bregava u kojoj ljudsko postojanje izjednačeno sa protokom rijeke, a ovaj zanimljivi pisac i putopisac o stolačkim vodama napravio je metaforičan zapis pod nazivom četiri stolačke serdžade. Dušan Kostić će svom putopisu, u kome je rijeka kao tanka i spasonosna nit pravi mehlem, dati naslov Sa Bregave prepuštajući se lahoru što dolazi sa bregavskih virova. I Milo Kralj se prepustio Bregavi “koja tiho i nezaustavljivo teče poput ljudske prolaznosti”. I Oskar Davičo u svojoj pjesmi Amazon, iz ciklusa Reke, nije mogao da eruptivnoj snazi vodenih mlazova Amazona ne suprotstavi mirnoću i ljepotu Bregave koja teče na tri sprata između lišća duhana od podruma do neba. Takvu metaforičnost vode koja se iz rijeke pretače u one sfere duha koji oplemenjuju osjetio je i iskazao i Ivan Lovrenović koji u svom putopisu o Stocu vode osjeća kao nešto što čovjeka čisti iznutra: “ne ta voda, nego njena prašina ili njena opipljiva prozirnost”.

I mnogi bošnjački autori, ne bez razloga, zastali su pred vodama i zelenilom Stoca. Ćamil Sijarić će stolačku dolinu doživjeti kao sliku prepunu boja: “polje dođe kao slika naslikana zelenom bojom, rijeka kroz nju plavom, a okvir oko nje siv” a “ovdje je priroda najljepšu sliku islikala i najljepšu pjesmu

ispjevala”, jer je ovdje sve čovjeku cvjetalo, rađalo i mirisalo ... U zapisu o Gustavu Krklecu Zuko Džumhur se prisjećao krošanja stolačkih raskošnih bilina i šetnji stolačkim šefteli sokacima kraj Bregave.

Taj vizuelni efekat koji spominje književnik Čamil Sijarić uočili su, naravno, i mnogi slikari koji su posebno akvarelom, nježnim bojama i liričnošću, slikali Bregavu i njene bašče. Posebno je to vidljivo na akvarelima Behaudina Selmanovića čiji stolački motivi na tim akvarelima se pretaču u jednoj nijansi veoma suptilne, nježne, presenzualne liričnosti iskazane mehkotom zaljubljenika u ljepote prirode. U taj prirodni ambijent gotovo nevidljivo se uklapa stolačka arhitektura, stare kuće i avlije, šipak i smokva izronili iza neke čudne bjeline. Na tim slikama cvijeće i drveće u blagim nagovještajima slici daju neku čudnu ljepotu u kojoj se ne osjeća samo slika i boja, nego i miris i zvuk.

Arhitekti su bili prosto opčinjeni Stocem: Juraj Najdhart je pišući o smjeni kultura na nevjerovatnom malom prostoru tu, u Stocu, govorio o jedinstvenom arhitektonskom rječniku želeći takav grad na Bregavi graditi u smislu stare ambijentalne arhitekture. Svestrani erudita i prefinjeni arhitekt, Stočanin Džemal Čelić svoju opčinjenost rodnim gradom, njegovim vodama i zelenilom, pretočio je u više eseja u kojima se prosto ta opčinjenost pretvara u istinsko sagledavanje ukupnog čovjekovog odnosa prema prirodi. U svojim visokim kriterijima arhitekta Čelić je, prije svega, insistirao na tom poštovanju prirode ukazujući na kamen i drvo kao prirodne materijale koji mogu skladno i lijepo uklapati se u djelo prirode. Takav respekt prema prirodi, vodi i zelenilu u ovom kraju, ističe i arhitekt Esad Kapetanović koji u izuzetnom eseju o Begovini, naselju napravljenom uz Bregavu, s pravom, ističe čovjekovu želju da s prirodom oplemeni prostor i da ga skladno uklopi kao spontano djelo čovjeka i prirode.

O tom izazovu koji pravi priroda, prije svega vode Bregave i zelenilo u tipično hercegovačkom kršu, inspirativno i poetski pisao je rano preminuli stolački arhitekt, pjesnik, slikar i sanjar Emir Buzaljko koji je svoju ogromnu ljubav prema svome gradu pretakao u izuzetna arhitektonska rješenja, ali i u stih, u zapis, u sliku, ostvarujući u svojim vizijama preplitanje starog i novog, tradicije i sadašnjosti, boje i zvuka, zelenila i nestvarne tišine. Ovaj renesansni duh poetski je napravio pravi literarni akvarel pišući o zovu stolačkih avlija koji se osjeti svuda: u vodi, zraku i zelenilu. I na njegovim slikama nalaze se samo stolački motivi, lijepo uočena harmonija čovjeka i prirode zaustavljena kraj Bregave, kraj stare avlije, uz gotovo preplitanje arhitektonskih i slikarskih motiva koje svjesno nikada nije htio da rasplete. Stećci sa Radimlje sa rozgama i groždem, stari ilirski grad Daorson obrastao u travu, kapidžici i

avlije pokriveni ružama i odrinama, pendžer u sjeni smokovog i šipkovog hlada, nevidljivi protok vode Bregave, poetski naslikano djetinjstvo - to je u stvaralaštvu Emira Buzaljka ne samo bio podsticaj nego i odraz jednog sanjalačkog duha izgrađenog upravo na poštivanju prirode, vode i zelenila ponesenog iz avlije.

Nije slučajno ovaj kraj dao toliko slikara i pjesnika. Svaki stvaralac ponikao u ovom čudnom skladu kamena, voda i zelenila, nosio je taj osjećaj zavičaja i nije odolio da, bar metaforično, ne spomene te predjele ponesene u svijet iz ranog djetinjstva. Gotovo da su ti predjeli onaj stvaralački podsticaj kome se mora vraćati. To je jednako vidljivo u zapisima i prozama Alije Isakovića, Rusmira Mahmutćehajića, Džafera Obradovića, ali i u poeziji Hamida Dizdara i u jezičkom iskazu Maka Dizdara, čiji je zavičaj ovaj kraj oko Bregave.

U prozama i putopisima Alije Isakovića taj spoj zavičajnog i opšeljuskog često je u krokiju, u skici, u nagovještaju, jer je "Bosna samo zelen list kukuruza što treperi između okrajaka ljeskovine koja je obgrlila potok i sve obale učinila zelenim zavjesama". Dolina Neretve je za Aliju Isakovića kraj biblijske razodjenutosti i jasnoće, a svi njegovi zapisi, pa i onaj vjerovatno jedan od zadnjih, onaj iz Beča, gotovo da su čežnja za južnjačkim suncem i povratkom u mirne prostore zavičaja. I kada je pisao o svjetskim metropolama, i kada je stvarao svoje proze, pripovijetke i romane, ovog pisca prepoznate po njegovom jeziku čiju svježinu često zna da ostvari samo jedna jedina zavičajna riječ: koščela, murva, začarana mreža opnokrilca, bijelo ovčije blejanje, crne čavke, opalnobijelo nebo, vijenci saransaka, sunce na čatrnji, vodena ledina, odrina, vrela nepokošena livada ... Sve to u opisu bjelosvjetskih puteva, aerodroma, velegradskih svjetala, urbanih prostora! ... Od svega toga jači je miris sjećanja, kako je Alija Isaković naslovio jedan svoj putopis. Zato je ovaj čovjek vjeran zavičaju i zapisao da ne može pisati o Stocu poslije njegovog rušenja. Jednostavno - on nije imao riječi koliko je imao slika, zvukova i osjećanja, boja i mirisa, tihih dozivanja. Jer "mržnja je vatra, a ljubav - voda", a "nikad ne mogu umrijeti svi naši dodiri i majčina dozivanja kroz bašče avlije i hareme..." Za Aliju Isakovića čovjek je uvijek dužan zavičaju i zato on i zapisuje sa prkosom, uzbuđen rušilačkim pohodima mržnje u minulom ratu, slijedeće: "Ne može iščiliti miris našeg domaćeg cvijeća i žubor Bregave"...

I Rusmir Mahmutćehajić je u svojim prozama, a posebno u putopisima, opsjednut vodama i rijekama, izvorima i potocima, a sve se to gotovo uvijek pretvara u metaforu o životu jer "rijeke imaju svoja rađanja, mladosti, zrijevanja, starosti i smrti". Kontrastirajući svjetlo i tamno, u mračnim životnim prostorima Mahmutćehajić rijekom potiskuje taj mrak nagovještavajući na traj

način jedan unutrašnji smisao kojim želi da iskaže svu radost koju može da nagovijesti šum vode. Taj poziv miru iskazan u čistoći života rijeke opredjeljuje istočnjačko shvatanje života nasuprot zapadnjačkom razgrađivanju svijeta. Zavičajna opsjednutost vodama, obogaćena životnim spoznajama i filozofijom Istoka, tako će Mahmutćehajiću poslužiti za izuzetnu metaforičnu parabolu u potrazi za smislom življenja i traganja za izvorom svoje radosne prisutnosti. Tako vode postaju svekoliki simbol suprotstavljen raskolu sklada svijeta i čovjeka. U toj viziji isprepletena je priča o savremenom čovjeku koji je, krećući iz pećine kraj rijeke u savremenu civilizaciju, zaboravio priču rijeke. Postavljajući dilemu da li je time čovjek ušao u bolji svijet i u bolje vrijeme, Mahmutćehajić ustvari, samim pitanjem iskazuje svoj negativan odgovor.

Iako su u poeziji išli sasvim drukčijim putevima, dvojica stolačkih pjesnika, braća Hamid i Mak, svaki na svoj način su se vraćali vodama i zelenilu. Dok je u Hamidovoj poeziji u raznovrsnim temama i motivima sve u znaku zavičajne okrenutosti djetinjstvu, avlijama i vodama, zelenilu i hladu smokve, proljetnoj razdraganosti u uobičajenoj deskripciji sadržanoj u mnoštvu realističkih skica datih u jednom trenutku raspoloženja, Makova poezija zavičajnom leksikom prije svega variranjem raznovrsnih mogućnosti jezika da iskaže na metaforičan način neku općeljudsku istinu, pokazuje da ta poezija i taj jezik imaju isto izvorište. Hamid Dizdar gotovo uvijek sanja o vodama i rijekama i nekoj tihoj ulici kraj rijeke koja ga vraća u djetinjstvo, a Makova poezija je uvijek u sferi naslućivanja i odgonetanja tajni iskazujući modrom rijekom kao vrhunskim simbolom svu tu čovjekovu upitanost nad životom. I u prozama i u brojnim pjesmama, opsjednut vodama, Hamid Dizdar samo ponekad uspijeva da dosegne iskorak od čiste deskripcije kao što je to u pjesmi Voda ili u pripovijeci Krnjina stupa, koje su sve u nadrealnom nagovještaju i u krokiju. Ovaj stolački zavičajni pjesnik nikada se nije mogao osloboditi te vezanosti za Stolac, pa je često njegova poezija, i kada je imala priliku za bijeg od stereotipa, vraćala se toj tihoj ulici kraj rijeke da bi se često gubila u banalnim naslanjanjima na tadašnju socijalnu liriku ili poslijeratni socrealizam.

Iako na prvi pogled izgleda besmisleno govoriti o vodama i zelenilu u poeziji Maka Dizdara, jer je ta poezija uvijek u sferi misaonog, općeg, nadindividualnog, ovaj pjesnik svojim jezikom upravo pokazuje da njegova poezija ima inspirativnu osnovu ne samo u tradicijama bogumilske Bosne nego i u duhu odgoja u bošnjačkom kultu čistoće, voda i zelenila. Ta leksika i kada je u službi najvećih poetskih iskaza i onda kada doseže do onih najvećih poetskih i životnih tajni koje se nalaze "iza uma iza Boga", svoje vrelo ima u zavičajnom krugu, a voda i zelenilo bar jezičkim iskazom upućuju na to da je taj pjesnik iz zavičajne avlije ponio taj sočni jezik ali i jedno islamsko shvatanje

smisla života i smrti, pravde i istine, dobra i zla, svjetlosti i tame spajajući u poetskim snatrenjima zavičajno i općeljudsko, bogumilsko i porodično, upravo jezikom. Čak i u Kamenom spavaču, toj toliko zgusnutoj riječi prepunoj životne snage pretvorene u poetski nagovještaj traganja za tajnama, progovori neka podzemna voda koja, kao i u Modroj rijeci, “teče nekoj dalekoj rijeci nekom umornom moru”, iskazujući svoje shvatanje umjetnosti i umjetničkog stvaranja, inače omiljenoj temi ovog pjesnika, hvatajući kao i onaj klesar dijak životnu tajnu u “nevidime konce” u sjajnoj pjesmi pod nazivom Zapis o lovu. I mnoge druge Makove pjesme kao što su Zapis o izvoru, Dažd, Zapis na dvije vode, Zapis o rijeci, Četvrti jahač i mnoge druge pokazuju pjesnikovu zaokupljenost vodama kao pogodnom metaforom za iskazivanje dubokih poetskih i filozofskih tema.

Svojim ambijentom, darovima prirode, svojim vodama i zelenilom, Stolac je bio po mnogo čemu tipičan bošnjački grad u kome se poštivala priroda kao Božiji dar kojem su se svi ponikli na ovom tlu oduvijek iskreno radovali noseći ga sa sobom u bijeli svijet i vraćajući mu se ne samo u sjećanjima nego i u mnogim literarnim i slikarskim inspiracijama. Nije slučajno u Stocu nastala takva arhitektura ni građena takva kultura stanovanja, niti je slučajno Stolac dao toliko umjetnika i stvaralaca. Nije slučajno godinama Stolac bi stjecište slikara i pjesnika niti je slučajno godinama ovdje u podjesenskim danima trajala kulturna manifestacija Slovo Gorčina kojoj je još za života duhovni profil upravo dao Mak Dizdar. U proteklom ratu, nažalost, upravo te vrijednosti u stolačkoj sredini su smišljeno uništavane, tako da je ovaj grad doživio svoju apokalipsu na kraju ovog stoljeća u kome se pojavila ona zmija aždaha o kojoj kao simbolu zla pjeva Mak Dizdar. Zato “trebalo bi opet naučiti da slušamo kako dažd pravedni pada...”

Dr Elbisa USTAMUJIĆ

LIRIKA IBRAHIMA KAJANA

Jedan od najdosljednijih pjesničkih rukopisa savremene bošnjačke književnosti ostvario je pjesnik Ibrahim Kajan. Još od prve zbirke stihova *Arabija ljubavi* (1967), pa do izabrane poezije naslovljene, ne slučajno, simboličnom, gotovo autobiografskom spoznajom *Ljubavi* je malo - pjesnik Kajan kao da okajava grijeh postojanja. Stoga je njegova pjesma, poput *Humine*, prepoznatljiva već na prvi pogled i to onom osjetilnošću koju bismo mogli nazvati putenom. Gotovo stidljivi, smjerni hedonistički milje njegove naoko krhke poetske konstrukcije, uglavnom kratke, fine, nježne, prhke lirske tvari - odiše kajanovskom čarolijom od prvih, mladalačkih, pa do posljednjih, mišlju obremenjenih pjesama. Kajan je punih trideset godina ostao jednim od najdosljednijih pjesničkih glasova, već i zbog toga što je i fizički, na izvjestan način bio relativno odvojen od književne matice. Pošteđen pjesničkog kolektivizma, ostavljen sebi u gotovo skrušenoj duhovnoj osamljenosti, on je stvorio ne tako obimno, ali svakako cjelovito pjesništvo. Na Kjanovu i našu sreću, ta dosljednost je imala smisla, prije svega zato što taj pjesnik stvara, reklo bi se, dijalektički kontinuirano.

Prvom zbirkom, *Arabija ljubavi*, sa svega 18 pjesama, Kajan je uspio da začudi i predstavi se kao svjež i osoben, ne samo u sadržajnom smislu, već, što je kompliment za mladog pjesnika, i u jeziku, fakturi stiha i pjesničke slike, te u leksici, pretežno orijentalno-islamskog karaktera. Polučio je dosta visoke domete. Još je 1965. godine Izet Sarajlić rekao „kako bi pet pjesama u rukopisu potpisao svaki pjesnik od imena i značenja”¹, a Slavko Mihalić mu

^{1/} Pismo Izeta Sarajlića, u: Ibrahim Kajan, „Ljubavi je malo” Zagreb-Wuppertal, 1994.

hvali pjesničko umijeće i osjećaj za mjeru.² Kajanovi stihovi su rano našli mjesta i u antologijama hrvatske i bosanskohercegovačke savremene poezije.³ Od tada je hrvatski pisac prema kriteriju državljanstva, a bošnjački ostvarenom atmosferom u smislu nacionalne pripadnosti.

O Kajanovim stihobirkama pisalo se uglavnom afirmativno: da je to lirika nježne mudrosti, prigušene senzualnosti i oduhovljene čulnosti, bogobojažna i čovjekoljubiva, u ozračju islamske vizije svijeta; da je suptilna skladna i birana izraza koji krase mehkoca, snovitost i fluidnost oblika. Činjene su usporedbe s Lorkom u fakturi stiha i pjesme, te strasnoj privrženosti jugu (Andaluzija Mostar); sa Šimićem je dovođen u vezu motiv tijela, a sa Halilom Džubranom sasvim izvjesna multikulturalnost, ali su sve zasnovane na asocijativnosti i ne idu na štetu već u prilog pjesniku.

U knjižici *Al-Sajab i kamena vaza* (Zagreb, 1969), Kajan je objavio, pored prepjeva savremenog iračkog pjesnika, lirske zapise i stihove sa zavičajnim motivima, koji su vremenom dobijali na aktuelnosti te ih sa manjim izmjenama prenosio u kasnije zbirke. Kamena vaza je metafora ljepote i znakovitosti kulturno-historijskih spomenika Mostara.

Iako se školovao dijelom i u Dubrovniku i više od trideset godina živio u Zagrebu, motiv povratka je ključan za razumijevanje njegove lirike. On ostaje vjeran potomak na inspirativnim izvorima domaćeg tla, "na svojoj cesti gdje je greb djeda i ukopan čvrsti očevo prag" i gdje ga štite zid i brdo "braniči postojani." Ispovijeda, etničko-emocionalne veze sa bašlacima i znakovima predaka, a istovremeno je zabrinut: "Bože obmanjuju me tuđi znakovi / koja strana svijeta meni preostaje." Pjesme su uglavnom ispovjedno traganje za identitetom, jer "ja više ništa ne mogu prepoznati, djede moj (...) hamajlije, dugo čuvane i nošene, pogubljene su." Opredijeljenost za tradicionalne duhovne vrijednosti, izrazio je u vidu programa:

"Mislio Kako izvoru svome
 da, se vratim
Mislio EUzu bil-Lahi mineš-šejtanir-radžim
Bismillahir-Rahmanir-Rahim
Mislio Riječ je
Amin"

Potomak

^{2/} Diogeneš 68 (Slavko Mihalić?) "Osjećaj za mjeru", Telegram, 2. veljače, 1966.

^{3/} Slavko Mihalić: "Novi hrvatski pjesnici", antologija, u Vidici, br. 5. 1969. Split

- Husein Tahmišćić: "Te Ballafaguar me boten", Antologija" Rilindija, Prishtine, 1969.

- Husein Tahmišćić: "Suočeni sa svijetom". Antologija, Svjetlost, Sarajevo, 1970.

Zbog izražavanja takvih osjećanja, dolazi u incidentnu situaciju kada su mu upućene izopćeničke zamjerke (članova Kluba pisaca Doma omladine u Mostaru), između ostalog i zbog stihova “Ruku diže punu otrovnica / jedan Stojan od Mletaka”, a ta vizija je proročki anticipirala zmije koje su nedavno još strašnije oplitala grad i punile staro mezarište. Jednako su smetale i riječi: hamajlija, lahko, mehko, kostjela, te često spominjanje Božijeg imena, i to velikim slovom. Iz nenaklonjene društvene zbilje, pjesnik izlučuje gorko osjećanje progonstva koje za njega traje i koje mu se ukazalo u kataklizmičkim razmjerama u događajima novije historije. Surgun je postao sudbina pjesnika koji je izgubio domovinu, kao što je stalno vraćanje mostarskim izvorima samo njen drugi pol; i taj procjep u duši je bitan poriv za kreativan čin.

Zato što su se izdvajali svojim usmjerenjem Kajanovi stihovi su teško pronalazili izdavača. Prvjenac je četiri godine ležao u “Prvoj književnoj komuni” u Mostaru, a objavljen je u “Veselinu Masleši” u Sarajevu, u reduciranom obliku, jer su izostavljene pjesme vjerskog nadahnuća. Pjesme su mu izlazile u sarajevskom “Preporodu”, “Telegramu” i nekim liberalnijim hrvatskim listovima, ali tu nije bilo prave recepcije za takvu vrstu stihova, prema mišljenju autora. Za rukopis “Mysterium” dobio je nagradu “Antun Branko Šimić” (1973), ali je knjiga štampana tek šest godina kasnije, pod naslovom “Kuću dok nađeš”, u izdanju “Augusta Cesarca”, u Zagrebu, 1987. godine.

Nije onda začudno što se pjesnik dovijao i priklanjao hermetičnoj poeziji sa namjernim zatamnjenjima, krio se iza neprozirnosti i nerazumljivosti. Kritičari su zapazili da su mu pjesme “nejasne”, “obrisi su izgubljeni”, prizori se naziru “kao iza prozora zasutog kišom”, kao da je preko svega “bačena paučinasta koprena”; iz istih razlog je umetke iz Kur’ana i Hadisa, integrirao u poeziju bez naznake interpolacije.

Kako su zamijetili i prvi prikazivači Kajanove poezije (S. Tontić, Dž. Alić, S. Vujković⁴⁾,⁵⁾,⁶⁾), radi se, ako se tako može reći, o nekoj vrsti pjesničkog “otklona”, izdvojenosti od uniformizma i horske, masovne mimikrije - svojevrsne umjetnicima našeg podneblja u sredinama u kojima se rijetko šta radi sam i na vlastiti mlin. Tako je, sasvim intuitivno, Dž. Alić još 1968. godine, u povodu izlaska prve Kajanove knjige, “Arabija ljubavi”, ustvrdio kako

^{4/} Džemaludin Alić: “Avanture duha” (Ibrahim Kajan, “Arabija ljubavi”) Sarajevo, 1967.

^{5/} Stevan Tontić: “Jedan zapis o Kajanu”, Lica, II/1968.

^{6/} Sreten Vujković: Ibrahim Kajan, “Kuću dok nađeš”, Zagreb, 1978., Putevi, XXVII/1981., br 5

“knjiga Ibrahima Kajana, iako ne sa dovoljno zrelosti, nudi nam svjež dah, svoju neposrednu i nepatvorenu lirsku igru u svijetu bliskom samoći i otuđenju”. Te dvije riječi mogle bi biti sudbonosnom odrednicom cjelokupna Kajanova pjevanja. Baš to: samoća i otuđenje, fatalne silnice u kojima su spojeni i dobro i zlo, i utočište i nemir, i Jedžudž i Medžudž, i koža Goga i Magoga! Stevan Tontić, u povodu izlaska iste knjige - još je određeniji, možda i doslovno surov, tvrdeći kako je “Ibrahim Kajan... svojevrsan pjesnički osobenjak među najmlađim bosanskohercegovačkim piscima”.

I S.Vujković, dvanaest godina poslije, u povodu izlaska zbirke pjesama “Kuću dok nađeš”, izdvaja taj vid otuđenja - kada - kao da opravdava pjesnika, ističe kako bi “zbog metafizičkog i magijskog u svijetu ove poezije bilo posve pogrešno vidjeti (...) nešto što se ne tiče našeg današnjeg života”. Ta samoća nije nikakva rijetkost, a još manje čudo; ona je stvaralačka premisa bez koje bi bilo teško prepoznati bilo koju unikatnu umjetninu ali se ovdje radi o posebnoj, može se reći - kajanovskoj samoći. Ta, samo njegova, prepoznatljiva samoća porodila je i samo njegovo otuđenje. U plodnoj sprezi, samoća i otuđenje motivski se konstruiraju kao lirski ugođaj, kao poetska klima, kao pjesničko podneblje. Davna kritika iz 1968. godine, primijetila je: “Otud su ove pjesme lako čitljive i imaju nečeg govornoga koje prelazi u bajnu tihost i sporost saopštavanja. Zato bi se Kajanove pjesme mogle izvoditi pri kakvom religijskom ritualu, ili šaptati u časovima ljubavnog dremeža i sanjarenja...” (S. Tontić)

Ljubav je pjesnikova opsesivna tema. Od mladalačkih zanos Arabije ljubavi traje ljubavni huhujek do izbora Ljubavi je malo, i Meleka ljubavi, najnovijeg ciklusa. Rane pjesme su iz tjelesnoosjetilne zbilje i “Arabija ljubavi” je metafora za vrelinu predjela čežnje i predavanja erotiziranim zanosima:

Bio sam u Teheranu
dok su tužne zvijezde
izgarale na mojoj poeziji
i mom tijelu

Prvi nemiri, između čežnje i zebnje, ljubavi i ljubomore, utapaju se u pejzažno obilje i opojnu atmosferu južnog podneblja grada koji mu je i sam ljubav. Takve hedonističko-erotske doživljaje nalazimo u svim ranim stihovima, posebno u pjesmi “trnula su tijela”. Ali su primjetna i osjećanja samoće, rezignacije i otuđenja: “Šta imamo danas osim ljepote, /paklenog pejzaža/ pred očima”; Zatim spoznaja ljubomore, “Mirna bijeda s crnim

pticama / proždire mu izloženo tijelo”; ili, “Bacih crnu kletvu na tebe / i izadoh pod nebo”. Muka je zagonetna žena (“s vragom pod koljenom”), a silinu erotskih doživljaja smatraće djelom svog izdajnika ili dvojnika (“šejtana pod koljenom”), nagonskih i nesvjesnih sila (Karandžoloza i probudjenog Jedžudža i Medžudža ispod pomahnitala koljena). Dok njegovu “postelju ljuvenu/ išibanu/ rubi koža Goga i Magoga”.

Pred zagonetkom ljubavi priziva sufijskog pjesnika iz davnine, pisca mističnih gazela: “Daruj nam Samirinu čaroliju / Bijeli ljubavniče iz džulistana / baci pred nas čudotvorstvo Musino”. Kajan je pjesnički pandan Zijaiju⁷ (čak je i imenu dodavao ibn ili Mostarri), a s njim je sličan i po životnoj sudbini. Tako se već na kućnom pragu susreo sa islamskom misaonošću i mevlevij-poimanjem ljubavi, kao vjerske i etičke osnove života, te panteizmom kosmičkog svejedinstva i univerzalne ljepote i ljubavi. Iz te transcendentalne osjetljivosti nastao je čitav ciklus pjesama “Ljubavni huhujek”. Medžnun i Leila, mitski ljubavnici, simboliziraju tugu rastanka i čežnju za sjedinjenjem (“Medžnun pori šavove / svojega tijela / svoje limene kabanice”), a jeka ljubavnog huhujeka (religioznog zanosa) širi se kroz vrijeme u mistične sfere svejedinstva Bića.

U zbirci Kuću dok nađeš, prostor ljubavne drame (pustinja i hram u kojima se čovjek gubi i osjeća sam i slab), zamijenjen je intimnijom sredinom. Kuća je zaštićena ljubavlju i kada je koliba od lišća i mahovine: “Faraon obilazi naš dom vjerujući da smo / otklonili nejake i urokljive”. Mir i ispunjenje ljubavi našao ja u porodičnoj sreći:

“A sada mirno posmatram ruke one koja je
rodila Hanu

(Smaila!):

kruni srcolik predmet
koji je Džibril očistio od grijeha i stavio u grudi
u nišu ljubavnih redaka
da gori poput žarulje

Kad, se srce slomije na dvoje
snagu svoju udvostručuje. -Kadro je spojiti
stranu istočnu sa stranom zapadnom.

Ljubavna pjesma

^{7/} Zijaija Mostarac (Svijetli Mostarac), pseudonim pjesnika iz šesnaestog stoljeća

Ova poentirana refleksija direktno upućuje na, autobiografsku situaciju. Ibrahim Kajan je zagovornik univerzalne ljubavi među ljudima bez ikakvih zidova, stvarnih ili zamišljenih (nacrtanih). Ljubav se u njegovoj lirici uzdiže do najvećeg principa ljudskih vrijednosti. On svijet doživljava “istinom srca”, a saznanje da mu “Melek pun ljubavi dodiruje oči kojim gledam svijet”, otvara mnoge bolne istine:

Pa zašto onda
tražim odgovor
u gorkim knjigama
za ljubav svoju golemu
kojom me Tvorac obdario

Ali, Melek ljubavi
nema milosti:
mene, koji sam živio
gotovo nečujno na svijetu
preobraća u luda čovjeka
za kojeg više ne postoji ovaj i onaj svijet;
Ja vidim i gore i dole
Lice koje mi je Stvoritelj
iznenada izdvojio od ostalih
postade ono što je i rekao:
“TO JE TVOJE LICE
I ZA NJIM ĆEŠ UVIJEK LUTATI”
Stvoritelj i melek

Ljubav, kao u mističara, neodvojiva je od ljepote (“Ljubav je kretanje prema ljepoti”). Ljepota ima moć da prisvaja ljudske duše: “Svojim bi nestankom jednog dana usmrtila moje srce. Prije ljubavi - srce je izvor planinski a poslije oduzete ljubavi - ono je kuća spaljena u koju ni zvijeri ne zalaze”. (“Zapis uz - Stvoritelj i Melek”)

Kajanova lirska ispovijest je poticana zbiljom a posredovana simbolima i arhetipskim situacijama iz biblijsko -kur’anskog semantičkog polja, u čijim se istinama utvrđuje, i dalje, imaginacijom i sublimnim izrazom, lično podiže do univerzalnih poruka, što i jeste suština umjetnosti kako je Gete tumači. U religijskom i kulturno-civilizacijskom smislu, Kur’an časni, misao Hadisa i arapsko-islamska mitologija, prisutni su: obiljem motiva i likova,

interpolacijama ajeta i dominantnim sakralnim stilom, te kao Sveta knjiga i Božija Objava i svojim etičko-misaonim slojem. U ciklusu “Kur’anski pripjev” inspirativni zanos saglasan je sa stihovima “Izroni svijete / iz ajeta!” Mnogi naslovi prizivaju takve konotacije (Hadž, Džennaza, Akšam olur, Teubei nesuh, Subhane rabijel azim, Muslimanska pjesma, Ebu Leheb, Omar Hajjam, Medžnunov huhujek, Noć snage goleme i mnoge druge). Ali bilo bi pogrešno tvrditi da su kreativni porivi religiozne naravi, iako ona nije upitna. Inspiracija se, nesumnjivo je, crpi iz odnosa prema provokacijama nesavršenog svijeta i narušenog sklada između pojedinca i društva. Misaoni čovjek (ovovjek i intelektualac) upitno je okrenut Bogu, Gospodaru Svjetova, koji jedini zna smisao svemu stvorenom. A citati, aluzije i reminiscencije, na istine i motive drevnih tekstova, smisaono se prelijevaju, prožimaju i usložnjavaju u lirske refleksije. Tek u kontekstu Kur’ana i Hadisa, ispovijest dobija puna značenja i gustom simbolikom uspostavlja mnogostruke odnose sa čovjekovom egzistencijalnom zbiljom.

U svijetu što je “božanski pričin”, lirski subjekat je zaokupljen među zasjedama i urotama; zaokupljaju ga “skrivena stvorišta”; čudi se “nejednakostima među pojavama”, “sebi i svom ljudskom imenu”. Dolazi do prozrenja da je slobodna duša “jedina, materija koja spaja / opeke, vezuje pojmove, zakazuje sabore udvoje i u mnogo”. Ali i duša zna biti “u rasulu i pramenju”. Mnoge opreke se žive i podnosi njihovo susretanje, ispituju međuovisnosti imanentnih im silnica, u pokušaju da se razumije njihov različit smisao: Bog i čovjek, tijelo i duša, emocije i razum, život i smrt, svjetlo i tama, Istok i Zapad, nebo i podzemlje, dobro i zlo, Džinovi i Meleki, zbilja i vizija, Ovostrano i onostrano, iskustveno i mistično. Stav subjekta je ispovjedno, bogobojažno, molitveno obraćanje (“Bože moj moja ljubavi / očajna”) usamljena pojedinca, krhka tijela i nježne duše, koji se pita: “Mogu li sagledati razliku / među Bogom i Ibrahimom”, a da pri tom ne bogohuli već se utječe roditeljskoj ljubavi: “Ti stvaraš i ostavljaš / netaknuto / a on samo Lejlu / što pazi netremice.” Iako nije isključena izvjesna ironijska distanca, između uma koji postavlja pitanja i sam na njih mora domisliti odgovore.

U Kajanovim stihovima, postoji moralna snaga i neka odlučnost da se izdrže “mrzle godine” koje nikako da minu, da se odupre “svirepoj bratiji” i “gospodarima vremena koji kroje svijet, da se održi, uprkos “kužnom zlu” i stalnoj ugroženosti. Pjesma “Neće te uništiti” je podrška i ohrabrenje (čovjeku, narodu) da se pred neprijateljem ne klone, jer je “na tvojoj strani onaj koji nema drugog druga/ osim bića koje se trudi i koje je izdržljivo”, kome je strpljenje glavna potpora, a što nije bez ironičnog prizvuka. Neki ciklusi, “Noć pijetla”,

“Prah sumnje”, “Mrzle godine”, naslovom izražavaju primisli egzistencijalne simbolike; drugi, opet, nazivima “Omča od svile” i “Dusi rastavljači”, naslućuju metafiziku i spiritualnost. Ključne, motivsko-tematske riječi ovih ciklusa jesu: Tijelo i Bog. Bliskost i udaljenost, dvije krajnje tačke smisla, i u paradoksu isijavanja, iz njihovih udaljenih semantičkih polja, emitiraju signale koji se na neobičan način susreću i zaiskre lirskim prozrenjem. Taj odnos se ponekad čini bogohulan, a ponekad kao čisto Božije zadovoljstvo. Tijelo je u Kajanovoj lirici najčešće “u nekoj inicijativi i akciji”, dobro uočava Ivan Božičević⁸, i teži da se ogleda, prepozna u drugim kontekstima i relacijama. Ono hoće nadići svoju samoću. Identificira se s prirodom, pa se u njega useljuje i Bog. Nekad opet tijelo ima ambiciju da se ustoboči “nasred svijeta”. Tada figurira poput spone što veže “malu zemlju/ sa žutim nebom”.

Primijećeno je da su samo dvije pjesme inspirisane Zagrebom, pejzažno-ljubavni stihovi “Zagrebačka gora” i “Tarih za zagrebačku džamiju” koja je opet formom zavičajna, ali veze Mostar-Zagreb su duboke i slojevite, u duhovno-kulturološkom i misaonom prepletu svjetova i promišljanju suprotnosti između vjere u transcendenciju jednog i upitnosti o egzistenciji drugog sistema mišljenja. Iz tih razlika i divergentnih prožimanja se i relativizira shvatanje čovjekove pozicije. On osluškuje ritam kudret-sahata, “čekam glas koji polazi iz daljine:/ u desnom uhu svjetlo je / u lijevom strah srne”. Vjernikov duh smrt prima kao svjetlo transcendencije (“pretoči me primaknutog svjetlu”), dok je na strani srca strepnja egzistencijalne ugroženosti, a iz te ambivalentnosti doživljaja izlučuje se osjećaj neumitnosti sudbine koja se ne proklinje već se jednostavno podnosi. Etničke vizije, posebno iz islamske mitologije smrti, plijene sugestivnošću: “Pod zelenim utječe se drugomu”, “doći će satran junak uspravan”. Izvjesno je da su živi i mrtvi “smrtnim tijelom” povezani, ali čovjeka hvata jeza od suđenog puta:

“Ide niz drum i liči
finom krikom dok se rezbari
noć puna grabljivica
dotiče ga”

Džennaza

^{8/} Ivan Božičević: “Kajan ne voli jasne slike”, *Oko*, br. 14. 12.VII. 1990.

Pjesnikova poruka (*memento mori*) i zadnji ispisan znak je “slovo puno smrti”. Zbog te podvojenosti osjećanja “grešni” pjesnik je spreman na pokajanje, ali priznaje:

“Reci Ibrahime:

Ljubavi još imamo

i reci:

Noć još imamo

smrtno zaplašeni”

Teubei - Nesuh

Uz poeziju i lirske zapise, Kajan je povremeno pisao i kraće prozne forme (priču, putopis, esej, zapis i publicistiku). Suočen sa ratnim vremenom, odmah je reagirao dokumentarnim prozama: “Muslimanski danak u krvi” i “Zavođenje muslimana”. Nova knjiga, “Bošnjak na trgu bana Jelačića” (1998), je izbor uvodnika iz Behara. Knjige su nastale kao svjedočenja isprovo-cirana situacijom i istovremeno predstavljaju moralni čin i čin odbrane vlastitog uma. Možda je zahvaljujući toj činjenici ili više njegovoj dosljednosti, poezija ostala nezahvaćena sindromom romantično-rodoljubnim.

Pred realnošću zla, pjesnik je zanijemio. Međutim, neke pjesme napisane prije dvadesetak godina, postale su sasvim prezentne: “Krvava džamija” / ”Akšam olur”, “Muslimanska pjesma”, “Ratnički konji”, “Surgun”, “Ponovna pjesma o surgunu”, “Nacrtani prozori” i druge. Projicirane iz dubinskih slojeva psihe, iz zebnje i zle slutnje da se oblici prošlosti, mitsko-arhetipskog iskustva, mogu ili moraju ponoviti, možda u još strašnijem obliku. Potvrdilo se da je model Kajanovog govora proročki. Stihovi su mu anticipirali tragične vizije apokalipse:

“Poredani! Vidim ruine onih koji su bili.

Vidim stećke, jure iz budućnosti!”

Muslimanska pjesma

“Povjerujte!

korača pokriven crnom prašinom

u ruševini noge su njegove

u platnu posmrtnom ruke skršene”

Ratnički Konji

Kajanova pjesnička reakcija na događaje nema ničeg deskriptivnog, ne konkretizuje krivce i žrtve, već sve postavlja na univerzalniji plan - dobra i zla. Iako se pravda porađa u ljutim bolovima u izvjesnost pravde se vjeruje. “Zazidani pustiše dušu iz korica / pa sada žive na drugom mjestu./ Njihova su imena uknjižena u kronike zala / i javiće se, svaki put/ iznovice, / ulijevajući stravu u san onima koji su to zaslužili.” (Nacrtani prozori)

Kao i sve što Kajan piše i pjesma “Meleki postrojeni” u vezi je sa proživljenom zbiljom. Pred užasima “vidljivog svijeta”, ne priziva osvetu već, svojim načinom, svjedoči o konačnoj pravdi.

MELEKI POSTROJENI

Protiv tebe koža će svjedočiti
Zderat će je oni
koji nastupaju u redovima
kujući novu, za vremna dolazeća,
košulju od plamena

Obećali su tvojim kostima
Rasut će se u prah
Od straha neopisiva

Opsluživat će te samo oni
meleki postrojeni
zaduženi da nose terete
i grubo
čupaju kućice
od sipke materije, duše

1984.

Meleki su doslovno preuzeti u mnogostrukosti značenja: melek smrti koji čupa dušu iz tijela koje se mnogo trudilo; meleki u redove poredani; zatim Melek pun ljubavi; najposlije dva Meleka - zapisničara. U prenesenom smislu, zna se ko je pisar i šta je u tim zapisnicima. Jeza i očaravanje. A konačni zapisnik biće svedeni račun i “ostavština”.

U stilsko-izražajne osobenosti Kajanove sintakse idu i sakralne forme obraćanja, citati iz Kur’ana ili preuzimanje oblika, poput zaklinjanja, opomene, upozorenja i imperativnog zahtjeva (“Tako mi zvijezde i mjeseca”, “Tako mi duše i onog što je upotpuni”, “Tako mi sunca i njegova svjetla jutarnjeg” i

slično). Postupak, autoritativno, propovjedno i proročki, sugeriš neminovnost onog što se naprosto mora dogoditi. Time se podiže tonalitet i postiže uzvišenost, a prožimanjem patosa s lirikom i osoben poetski naboj. Pored stilskih implikacija, koje idu duboko u oblast estetskog, podrazumijevaju se konotacije religiozno-mističnog semantičkog koda.

Jezik ove lirike je, značajnijim dijelom, iz fonda islamske mitologije, ispisan ritmom drevnog zapisa, basne, govorom očaravanja i, što je već primijećeno, iktusom Božije Objave. O Kajanovom jeziku najpotpunije je pisao Ivo Pranjković. Nalazi da mu pjesništvo nije narativno i da prevladavaju iskazi u kojima se obavijesti traže od drugog, upitni iskazi, iskazi emocionalnih stanja-vokativne konstrukcije, obraćanja, usklične rečenice, imperativne konstrukcije optativne naravi. Također, skreće pažnju na biblijski red riječi, posebno inverzije imenice i atributa.

Lirika Ibrahima Kajana, je modernog izraza, u smislu zahtjeva stilizma, estetizma i intelektualizma, da bismo je mogli nazvati "salonskom" ili (zašto ne?) "divanskom" - za odabrane. Stihovi se slobodno lome i grupišu logikom unutrašnjeg ritma i značenja, pa njihov raspored i položaj stvara osobeni vizuelni dojam. Izraz je aforističan i pregnantan u misaono-sadržajnoj dubini i gustoći. Češće se izražava oblicima iskaza i figurama misli nego slikom. Iako slikovnost nije u prvom planu, slika se pojavi kao medaljon koji bljesne spiritualnom mističnom sugestijom i simbolikom transcendentalnog smisla: "Ahiret očekuje dušu Mehmedaljinu: / to se golub premeće u ružan mak / na zapadu"; "zelenoj zastavi bijeloj duši džamije"; "Ne očekuj više ni prah /iz zaprepaštena cvata bajama"; "Sad tone neposustao / u mirni vir bijele kože krina / neumitno".

Omamljujuću ljepotu jezika i njegovu moć magijskog ispunjenja (kletve, anateme, prizivanja, proricanja, gatanja), Kajan je ponio oplemenjenu mudrosti patrijarhalnog življenja mostarske čaršije. Tako se proosjećani i suptilni izraz s lahkoćom slaže u stihove, s katarzičnim izljevima. Prisustvo narodne izreke, čaranja i bajanja, da, je još jednu stilsko-motivsku sastavnicu toj lirici:

"O Bože, koliko ih se nakotilo
Tog skota ispod časna nimeta
Ni oka ni uha
Kako bez daha
tako bez uroka"

Koliko ih se nakotilo

Vlastita imena, pretežno iz antičko - orijentalnog naslijeđa (stilski markirana i simbolično uzeta) su način da se u estetskoj komunikaciji ispovijedi emocija i refleksija. "Poredali smo po čvrstom stolu sve što čini Omara Hajjama", a to izloženo je dobro što pjesnik posjeduje i koje je - trajno - ljudima neuhvatljivo nejasno, sumnjivo, pa zato stalno podvrgavano opipavanju i propitivanju, izloženo kušnji i mogućem odbacivanju. Ali, u trenu koji je određen, ta se neuništiva građa (Omar Hajjam) javi u liku sove u ogledalu i klikne veselo (kao u paradoksu) "Vidite li me?"

Autor je u svojevrsnom "ispovjednom dijalogu" sa mnogim imenovanim ili neimenovanim sugovornicima, posebno likovima - arhetipskim simbolima koji isijavaju pozitivnu ili negativnu energiju. Uz to, lična imena sugeriraju humanu i psihološku supstanciju, a dijaloška forma uvijek zadržava nešto od dramskog naboja.

Lirik je suprotstavljen neprijateljskom svijetu riječju upravljenom prema "drugom", često u obliku prijetnje i kletve: "Brate Kaine zmiје od mene okreni, ruku na mene ne diži"; ili, "Kažem vam / nož koji mi okrećete / povucite natrag/ kunem se /on će vam vadit oči/ u lahkom snu". Inače, unutrašnji konflikt nastaje iz složenosti personalnih relacija. Zamjenica drugog lica može biti vrlo bliska lirskom "ja": "Ukaže ti se samo unakaženi odraz u ogledalu /ukaže ti se samo vlastito lice/ koje nikako ne možeš prepoznati"- lice je ogledalo duše i "nekom" i "svakom". U slučaju dijaloške okrenutosti prema sebi, stihovi su svojevrsan solilokvij: Nikada ti se neće ukazati /skrivenе stvari/ onoga koji je udaljen! Um i duša su podvojeni i u dijaloškom odnosu kao što su, u tradiciji alhamijadista, derviški mistični dijalozi sa vlastitom dugom. U pjesmi "Noć goleme snage" (El-kadr) na isti način obraća se duši i želi joj providenje: "Dušo samilosna / pronađi prije zore svoje oči / svoje tijelo od korala / i od smrti".

Ako bi se estetskom promatraču i valorizatoru Kajanovog pjesničkog djela nametnula potreba za izvjesnom ocjenom o njegovoj situiranosti, nekom mjestu u društvenoj i vremenskoj konačnici bošnjačke književnosti - sigurno bi imao vrlo delikatan zadatak. Jer, jednostavno, od ovog pjesnika se još očekuje. Kajan je do danas stvorio neveliko ali značajno djelo i u kontekstu savremene bošnjačke poezije dvadesetog vijeka ono mu je omogućilo prisustvo u svim značajnijim antologijskim izborima.

Za neku sumarnu definiciju te prisne i intimno umiljate poezije moglo bi se uprijeti prstom u više značajki tog pjevanja i svakoj dati izvjesnu prednost nad drugima. Ono što Kajanova lirika ispovijeda nemoguće je svesti na nekolike odrednice, koje se u dosadašnjoj kritici uglavnom kreću

od kur'ansko-bognjaške intimističke tradicije, od nesmiljene životne zbilje, utkane u nježnu, duboko proživljenu i proosjećanu dušu. Od zavičajnih do blago-erotskih motiva opliće se Kajanova osjetilna poetska čipka. U dubljem poimanju tih ponekad jednostavnih stihova otkriva se sva dubina umjetničke spoznaje univerzalnog svijeta jedne ustreptale i često umorne sudbine. Ne smije se zanemariti da važna premisa ove poezije, bez koje ona, svakako, ne bi bila ono što jeste, situira transcendentalna osjetljivost potekla iz etno-zavičajnog mentalnog naslijeđa. Južni kolorit koji ni Kajana, kao ni druge pjesnike njegova zavičaja, nije nikad napustio, odiše onom poznatom atmosferom koja se osjeća i čulno i intenzivno.

Ibrahim Kajan prve pjesme objavljuje početkom šezdesetih godina i pripada generaciji koja se formirala pod utjecajem postmodernističkog naslijeđa u izražajno-formalnom vidu i egzistencijalističkih misaonih usmjerenja. Ibrišimović, Sidran, Kajan uzrastali su u neposrednom ozračju uspjeha romana "Derviš i smrt", Meše Selimovića i "Kamenog spavača", Maka Dizdara. Njihov uspjeh, bez sumnje, inspirativno je djelovao i hrabrio mlade na potragu za korjenitošću vlastitog bića i samosvojnošću glasa u osebujnom geografsko-historijskom, duhovno-religijskom i kulturološkom bosanskohercegovačkom prostoru. Upravo, iz kompleksnosti naslijeđa: islamske misaonosti, poetike mysticizma, slavenske folklorne tradicije i južnog podneblja rodnog Mostara, Kajan vuče motiviku i simboliku kojom konzistentno gradi i nadograđuje svoj lirski kosmos. Tako se pridružio pjesničkoj eliti u kojoj se, od Ćatića, Hume, Kulenovića, Dizdara i drugih, cizelira specifičan izraz senzibiliteta ovogovjekog čovjeka i pjesnika izložena modernim poetskim strujanjima i promišljanjima, ali koji je obogaćen izvornim vrijednostima u sublimiranom izrazu sevdalinke i ostrašćene metaforike mistično sufijske poetike.

HERCEGOVINA

žascopis

prikazi i osvrti

HERCEGOVINA

žascopis

Mr. Mehmed KICO

ARABISTIKA
U PRILOZIMA ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU
OD 1950. DO 1975. GODINE
(HERCEGOVAČKA KOMPONENTA)

O časopisu

Godine 1950, kada je na temeljima Turskoga arhiva (djelovao u sastavu Zemaljskoga muzeja u Sarajevu) osnovan Orijentalni institut, pokrenut je časopis kao naučni organ ustanove, sa ciljem da okupi saradnike kako bi se pristupilo ispunjavanju brojnih zadataka Instituta, od kojih su najvažniji: obrađivanje i publikovanje arhivske i rukopisne građe na orijentalnim jezicima, izučavanje naše historije iz osmanskog perioda i plansko razvijanje orijentalistike u bivšoj Jugoslaviji.¹

U uvodnoj napomeni uz prvi broj, u kojem je učešća imalo sedam saradnika, tadašnji redaktor, dr Branislav Đurđev, uputio je poziv orijentalistima da se radovima odazovu na saradnju i da “kritikom nedostataka” doprinesu kvalitetu časopisa.

Već u drugom broju časopisa broj saradnika se udvostručio, da bi se svaka nova sveska bogatila s prosječno pet do šest novih saradnika, tako da ih se u prvih 25 godišta časopisa pojavilo ukupno 78. Uporedo s povećanjem broja

^{1/} Sulejman Grozdanić: Istorija u funkciji sadašnjosti i budućnosti, “Odjek”, Sarajevo 1976, 29.11. - 15.12

časopis saradnika kvalitet časopisa je bio u stalnome usponu. Već na prvi pogled se dade uočiti da novija godišta sadrže radove o aktuelnijim temama iz oblasti orijentalistike.

Samo pet svezaka (I/1950, II/1951, V/1954-55, XXIV/1974. i XXV/1975. godinu) izašle su za po jednu godinu, a ostale su dvobroji za po dvije godine, što govori o teškoćama oko prikupljanja građe za časopis, s kojima se izdavač suočavao. Na isti zaključak upućuje i činjenica da su neke sveske kao npr. XVI-XVII/1966-67. (izašla 1970) i XX-XXI/1970-1971. (izašla 1974) kasnile čak i po tri godine, za godinom u kojoj su trebale biti objavljene.

Stručna kvalifikovanost saradnika je davala pečat sadržini objavljenih radova. Kako u prvih sedam godišta pretežan broj čine radovi saradnika koji su radili u okviru djelatnosti Instituta, većina ovih priloga je iz oblasti historije iz osmanskog perioda i turkologije. Na sadržinu im se, dakle, neposredno odražavala ranija aktivnost Turskoga arhiva. Časopis je u tom periodu imao naslov *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, a izlazio je u formatu velike osmine.

Dijelom zbog povećanja broja spoljnih saradnika, među kojima je sve više bilo arabista, a dijelom i kao posljedica pokretanja dviju novih publikacija od strane izdavača: stalne - *Monumenta turcica* (za izdavanje osmansko-turskih izvora) i povremene - *Posebna izdanja* (za opširnije radove koji bi u časopisu zauzimali neželjeno mnogo prostora) sadržaj narednih svezaka se mijenjao u korist priloga iz orijentalne filologije. Tako počev od sv. VIII-IX/1958-59. god. časopis izlazi u praktičnijem formatu osmine, pod naslovom *Prilozi za orijentalnu filologiju*.² U ovom periodu POF dobija stalniju fizionomiju. Izlazi kao dvobroj sve do sv. XXII-XIII/1972-73. god. s približno jednakim brojem i naslova i stranica, zahvaljujući postojanosti sastava redakcijskog odbora.

U 25 godišta su objavljena ukupno 423 rada, razmještena na 5689 stranica, u rubrikama: članci, rasprave i studije, Diskusije, Prevodi, Bibliografije, Ustanove, Sitni prilozi, In memoriam, Osvrti i Prikazi, ocjene i kritike.

Izuzev stalne rubrike Članci, rasprave i studije i sasvim stabilne Prikazi, ocjene i kritike, koja je izostala samo u sv. XXIV/1974. godinu (obuhvata samo referate sa Simpozijuma o arapskoislamskoj kulturi, organizovanog od strane Orijentalnog instituta, maja 1974. godine u Sarajevu) sve su se pojavljivale povremeno, u pojedinim sveskama.

Prikaza djela iz raznih oblasti orijentalistike ima 216, a zauzimaju preko 500 stranica štampanih petitom u dva stupca. Prikazivana su djela nastala

^{2/} U daljem tekstu POF.

pretežno u evropskim orijentalističkim centrima, pisana u približno jednakom broju njemačkim, engleskim i francuskim, a nešto manje ruskim i italijanskim jezikom. Mnogo manji je broj prikaza djela na orijentalnim jezicima. Prikazano je i tridesetak djela iz ove oblasti pisanih na ovdašnjim jezicima.

Na osnovu ovih podataka bi se mogao dobiti nepovoljan utisak o ranijem stvarnom stanju u ovdašnjoj orijentalistici, o tome koliko je slijedila sopstveni put, koliko se povodila za evropskom orijentalistikom i koliko se napajala originalnim izvorima. Međutim, neuporedivo povoljniju sliku o autentičnosti ovdašnje orijentalistike pruža sadržina preostalih 207 priloga (oko 5200 stranica) u kojima su obrađivana raznovrsna pitanja iz ove oblasti, a među njima i mnoga pitanja karakteristična po njenim specifičnim zadacima. Naime, pored izučavanja jezika, književnosti i historije orijentalnoislamskih naroda, u ovim radovima se raspravlja i o mnogim pitanjima iz opšte i kulturne historije jugoslovenskih naroda pod turskom dominacijom.

Od orijentalističkih disciplina, u ukupnom broju radova, najviše su (približno jednako) zastupljene arabistika i historija jugoslovenskih naroda, a turkologija i iranistika daleko manje. O zastupljenosti islamistike je teško suditi jer se ova disciplina prožima i s arabistikom i s turkologijom, a dobrim dijelom je prisutna i u radovima iz kulturne historije.

Sve izloženo: sada već pola vijeka postojanja, uloga časopisa u okupljanju ovdašnjih orijentalista, brojnost i stručna kvalifikovanost saradnika te bogatstvo i raznovrsnost tematike, dovoljno govori o značaju POF-a. U njemu je većina ovdašnjih orijentalista objavila pretežan broj stručnih i naučnih radova. On je objedinjavao saradnju orijentalista iz orijentalističkih centara svih bivših jugoslovenskih republika i pokrajina, tako da sadrži makar po jedan prilog njihovih najistaknutijih predstavnika. Svojim angažovanjem saradnici su doprinosili da POF, a s njime i orijentalistika, ide ukorak s društvenom stvarnošću u zemlji i da, ispunjavajući zadatke koji su pred njom stajali, daje značajan doprinos ovdašnjim naučnim tokovima i time opravda ugled časopisa kao jedinoga orijentalističkog naučnog glasila u bivšoj državi.

Ovo dakako ne znači da i prije pojave POF-a nije bilo naučnih radova iz orijentalistike objavljivanih u raznim neorijentalističkim naučnim časopisima kao u Glasniku Srpske akademije nauka, Glasniku Srpskog naučnog društva, Glasniku Zemaljskog muzeja, Istorijskom časopisu Srpske akademije nauka i drugim, kao što ne znači ni da i prije POF-a nije bilo orijentalističkih glasila. Naprotiv, bilo ih je podosta, naročito u Bosni i Hercegovini, ali ona nisu bila naučna, nego su više imala književni, vjersko-prosvjetni karakter i slično.

Takva su npr. i ugledna glasila, Behar, Novi Behar, Biser, Uzdanica, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva i druga u Bosni i Hercegovini, u kojima je, također, objavljen poveliki broj naučnih orijentalističkih radova.³

Po značaju u ukupnim ovdašnjim naučnim prilikama i bogatstvu sadržine POF svakako zaslužuje da se i više o njemu govori, ali, kako ovaj osvrt za predmet ima samo mali dio njegovih sadržaja časopis u cjelini je ukratko predstavljen, da bi se ušlo u uži okvir predmeta ovoga sažetog rada.

O arabistici u POF-u

Arabistika je jedna od najzastupljenijih specijalističkih grana unutar sadržaja prvih dvadeset i pet godišta časopisa, prvenstveno zato što su Kur'an i hadis, kao primarni izvori islamskog učenja, na arapskom jeziku, zahvaljujući kojima je ovaj jezik širio sfere uticaja i van svoje matične sredine, zbog kojih istraživači iz nearapskog svijeta prvenstveno pokazuju interes za ovaj jezik.

Kako sistemi obrazovanja kod Arapa, u okrilju islama, nisu znanosti stoljećima dijelili strogo na vjerske i svjetovne, to je i u zahvatima arabista, vrlo često, teško prepoznati, bavi li se primarno islamom, ili nekim od svjetovnih aspekata arapske kulture. Tu bi se predmetno razgraničenje moglo postavljati prema uslovnoj prednosti koja se daje duhovnom ili svjetovnom području, ali zahvat na nekom pitanju iz bilo koje od dviju skupina bezuvjetno zahtijeva istraživačevo dobro poznavanje arapskog jezika.

Bez obzira na rastegljivost sadržaja koji mogu biti predmetom arabistike, već nagoviještenu njenim zalačenjem u islamističke zahvate na arapskim izvorima, potrebno je razumijevati opoziciju između njenih zadataka iz najširih filoloških okvira, kojim se obuhvata cjelokupna pismenost zabilježena arapskim jezikom, na jednoj strani, te njenih zadataka svedenih na jezikoslovna ispitivanja, na drugoj strani. Upravo na ovakvoj dihotomiji se temelje programi studija arabistike u evropskim visokoškolskim ustanovama, kroz koje se na prvim godinama studija polaznici u kratkim potezima upoznaju s osnovnim postulatima ukupne arapske kulturne povijesti, dok se na završnim godinama istog studija posvećuju dubljem izučavanju samo arapskog jezika i arapske književnosti.

^{3/} Pogledati: Osman Sokolović : Pregled štamparskih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine, poglavlje Novine i časopisi u vremenu od 1878 - 1948. (Separat iz "Glasnika VIS" /1955 - 57), Sarajevo 1957.

U vezi s poželjnim razumijevanjem razuđenih sadržaja arabistike, shodno našim kulturnopovijesnim prilikama, pored napisa o arapskom jeziku (lingvistika, primijenjena lingvistika i leksikografija), o arapskoj književnosti (književna historija, klasična i moderna književnost, arapska književnost u Španiji i arapska književna kritika), iz opšte i kulturne povijesti arapskog svijeta (kulturna povijest Arapa, presudno označena učenjima islama, islamskom filozofijom, pravom i umjetnošću), što zajedno ulazi u sadržaje arabistike i drugdje u evropskim zemljama, među priloge iz ove oblasti treba uvrstiti i radove o našoj književnosti na arapskom jeziku i alhamijado književnosti,⁴ te o orijentalnim zbirkama i arhivima (dokumenti kao izvori za pisanje opšte povijesti Bosne i Hercegovine), očuvanim arhitektonskim spomenicima iz otomanskog perioda, o pitanjima prelaska naših predaka u islam, što sve skupa određuje posebne zadatke ove naučne oblasti kod nas u Bosni i Hercegovini.

Kulturnopovijesni okvir

Poznavanje jezika je elementarna pretpostavka naučnom ispitivanju pripadajuće kulture i civilizacije, a u našim krajevima, još od 15. stoljeća, postoji aktivna potreba i želja stanovništva za učenjem arapskog jezika. "Pad Bosne pod osmansku vlast tokom 15. i 16. st. izazvao je velike promjene u privrednom, društvenom i kulturnom životu ove zemlje (jer) sa svojom vlašću Osmanlije su donijeli svoje državno i društveno uređenje, islamsku vjeru i civilizaciju (a) pod uticajem raznih faktora najveći dio autohtonog stanovništva u Bosni, u prvom redu pripadnici bosanske crkve (...), prešao je u islam, uključio se u novo političko uređenje (...), ali je pri tome ljubomorno čuvao svoj jezik, narodne tradicije i ostale attribute svoje narodnosti".⁵ Masovan ulazak Bošnjaka pod okrilje islama je već tada najavljivao da će naši obrazovani preci uzore tražiti među velikanima iz kulturne povijesti kolijevke islama.

Osjetan ekonomski napredak zemlje, s izrazito razvijenim zanatstvom i trgovinom, omogućavao je u tim vremenima, naročito gradskom stanovništvu, da sebi uređuje ljepši i kulturnim sadržajima popunjeniji život. S narastanjem duhovnih potreba išao je i razvoj pismenosti, nauke i književne djelatnosti. Naši preci su, kao i drugi narodi iz kruga tada nadmoćne islamske civilizacije,

^{4/} Ova klasifikacija bi mogla biti reducirana za literaturu na našem jeziku pisanu arapskim pismom, jer treba vjerovati da bi o tom dijelu naše baštine kvalifikovanije mogli govoriti naši stručnjaci za bosanski jezik i književnost, nego arabisti.

^{5/} Hazim Šabanović: Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, str. 13.

svoju misaonu djelatnost uklapali u okvire islamske kulture. Misaona djelatnost naših predaka je kulturi svoga novog okrilja dala mnoga značajna imena. Prema rezultatima vršenih naučnih istraživanja u istočnjačkim književnostima se ogledalo preko dvije stotine naših pisaca,⁶ od kojih je jedan stanovit broj zauzimao visoko mjesto u osmanskoj književnosti iz njenoga zlatnog doba. Na značajno prisustvo naših pisaca u osmanskoj književnosti prvi je široj naučnoj javnosti ukazao bečki orijentalista Josef von Hammer-Purgstall u djelu *Die Geschichte der osmanischen Dichtkunst*.

Poznato je da su i drugi znameniti orijentalisti, učitelji generacijama potonjih istraživača, dragocijene podatke za svoja glasovita djela nalazili ovdje, ili u oformljenim orijentalnim zbirkama van naše zemlje, prelistavajući pisanu ostavštinu naših predaka na arapskom i turskom jeziku. Prije svih tu spadaju Franz Babinger, Otto Blau i Aleksandar Giljferding.⁷

Ne može ostati neprimijećeno, premda su im bili bliži i lakše dostupni isti izvori, da su se prvi Bošnjaci čitavih nekoliko decenija počeli zanimati za stvaralaštvo svojih predaka. Budući da su prvi takvi pokušaji, krajem prošlog stoljeća, pisani na turskom jeziku, namijenjeni užem krugu čitalaca obrazovanih u tradicijama školstva islamskih zemalja, bili su nepristupačni široj bošnjačkoj kulturnoj javnosti.

Prvi veći, u mnogim elementima do sada neprevaziđen, zahvat na materijalima iz ove književnosti, sačinjen na našem jeziku, uradio je Safvet-beg Bašagić djelom *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*.⁸ “Pošto se Bašagić, i sam pjesnik, u prepjevavanju intimno držao originala (za njegove zahvate se može reći da) predstavljaju panoramu oblika, motiva, senzibiliteta, načina poetske transpozicije i metaforično-simbolične izražajnosti”.⁹ U brojnim kasnijim Bašagićevim radovima iz ove oblasti, i izdavači su znali izmijeniti i naslove i kompletne predgovore.¹⁰

⁶ Hazim Šabanović u citiranom djelu navodi 239 pisaca, a Mehmed Handžić, četrdeset godina ranije u *Al-gawhar al-asna fi taragim 'ulama' wa šu'ara' Bosna*, navodi 223 pisca.

⁷ Ilustrativno o tim nastojanjima govori i sam naslov Novakovićevog eseja *Srbi Muhamedanci i turska pismenost*, objavljen u *Glasniku srpskog naučnog društva*, (knj.IX, sv.XXVI, Beograd 1869, str.220 - 255).

⁸ Djelo je kod nas objavljeno pod punim naslovom *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, u izdanju Zemaljske štamparije, u Sarajevu 1912.godine, a predstavlja neznatno doraden prijevod autorove teze za sticanje doktorata iz filozofije i islamistike, rađene na njemačkom jeziku pod naslovom “*Die Bosniaken un Hercegovcen auf dem Gebite der islamischen Literatur*”, odbranjene u Beču 1910.godine.

⁹ Muhsin Rizvić: *Behar - Književnoistorijska monografija*, str.76.

¹⁰ Vidi: H.Šabanović, op. cit. str.21.

Od tada je uloženo dosta napora da se nešto bolje rasvijetli ovaj dio našeg kulturnog života i stvaralaštva, ali, sasvim sigurno, ne i dovoljno. I sada je za literaturu na orijentalnim jezicima pisanu rukom i genijem naših ljudi iz osmanskog perioda teško uopće reći u kolikoj mjeri je istražena. Premda rukopisne zbirke raspolazu obiljem dijela iz ove književnosti pouzdano se zna da u našim krajevima ima dosta još nesakupljenih i neidentifikovanih takvih ostvarenja.

Još ozbiljnije teškoće zadaje vrednovanje ove književnosti. Iako ima dosta i naučnih radova o ovoj književnosti, od kojih je za sada nesumnjivo najpotpunije Šabanovićevo, nažalost nedovršeno, posthumno objavljeno djelo,¹¹ ostaju dileme, kako ispravno nazvati i kojim mjerilima vrednovati ovu produkciju, jer većina ovih ostvarenja, kako primjećuje Sulejman Grozdanić, ima “uglavnom bio-bibliografski karakter sa vrlo malo pokušaja da se ova književnost kulturno-storijski i književnoestetski vrednuje, a ako ih i ima, oni su često (...) nekritični, neargumentovani i nisu na savremenom nivou društvenih nauka”.¹²

Dakle, “prije svega treba reći da većina do sada izvršenih istraživanja i objavljenih rezultata ima bibliografski karakter, tako da se danas može govoriti da je izvršen znatan dio primarnih istraživanja, prikupljanje građe, evidentiranje, provjera i obrada podataka o pojedinim autorima i njihovim djelima (...). Međutim, danas se pred istraživače kao sve češći zahtjev postavlja izrada studija o pojedinim kulturnim problemima prošlosti, o pojedinim (...) oblastima stvaralaštva koje bi, sa svoje strane, proizvele pretpostavke da se cjelokupna baština može kulturno-historijski i znanstveno vrednovati, te da se da što je moguće temeljitija slika bogatstva i složenosti kulturne povijesti Bosne i Hercegovine”.¹³

Naprijed je opravdano istaknuta potreba za sistematizacijom ove ostavštine u narednom periodu, a Ljubović je svojim djelom pokazao kako se ova građa prilikom proučavanja treba granski sistematizovati i svrstavati u tematski srodne cjeline.

Unatoč činjenici što su naši pisci na arapskom jeziku u radovima evropskih orijentalista, i prećutnom pristanku naših arabista na to, svrstavani u preglede

^{11/} Hazim Šabanović: Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, Svjetlost, Sarajevo 1973.

^{12/} Sulejman Grozdanić: O književnosti muslimana Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku, “Treći program Radio Sarajeva”, Sarajevo 1978, br.19.str.526.

^{13/} Amir Ljubović: Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku, str.9.

osmanskoturske književnosti, za ovu oblast bi se moglo reći, kad se imaju u vidu njeni posebni dometi i specifični zadaci u našim ukupnim kulturnopovijesnim uslovima, da predstavlja najsvjetlije stranice naše arabistike. Odnosna građa je već u zavidnoj mjeri filološki obrađena, a za njeno književnoestetsko vrednovanje u bošnjačkom kulturnopovijesnom ozračju potrebno je da se neposrednije uključe bošnjački intelektualci stručno opredijeljeni za bavljenje pitanjima bosanskog jezika i bošnjačke književnosti.

Hercegovina u središtu

Ukupan broj priloga koje navodimo u ovome radu, a čiji se zbir može izraziti jednim od nižih dvocifrenih brojeva, mogao bi, u prvi mah, ponuditi utisak da Hercegovina i njeni kulturni radnici u radovima u POF-u nemaju odgovarajuću zastupljenost. Kad bi se u obzir uzela regionalna pripadnost i porijeklo autora radova, ukupan zbir priloga koji bi ušao u ovaj izbor bi bio za nekoliko puta veći. Međutim, izbor priloga je zasnovan primarno na opredjeljenju za Hercegovinu kao poprište kulturnopovijesnih zbivanja, zanemarujući pri tome autorsku regionalnu pripadnost, na kojoj iz više razloga u ovim vremenima nije mudro insistirati, a iz bibliografije odabranih priloga, priložene na kraju ovoga rada, može se pretpostaviti raznovrsnost tematike kojom su se bavili i saradnici POF-a iz Hercegovine.

Hercegovini kao i njenim kulturnim radnicima u ukupnim sadržajima iz arabistike u POF-u najistaknutije mjesto pripada u oblastima specifičnim po uticajima arapskoislamske duhovnosti na bošnjačku kulturnu povijest. Posebno mjesto tu pripada književnosti pisanoj na orijentalnim jezicima, a i drugi prilozi u svojoj cijelosti mogu osvijetliti jedan period kulturne historije u krajevima o kojima je riječ.

Premda je nevelik broj priloga u prvih dvadeset i pet godišta Priloga za orijentalnu filologiju iz kulturnog života u Hercegovini iz osmansko-turskoga perioda oni svojim ukupnim zbirom i raznovrsnim sadržajima zorno svjedoče o aktivnom učešću ovih krajeva i njihovih kulturnih radnika u bogatoj bošnjačkoj kuturnoj povijesti, govoreći o lahkoći s kakvom su kulturni radnici Hercegovine živo komunicirali sa znakovima toga vremena.

Bošnjačka književnost na arapskom jeziku

Opširnom biografsko-bibliografskom studijom Šabanović (34)¹⁴ je rasvijetlio lik i djelo Mustafe Ejubovića Mostarca,¹⁵ našoj javnosti poznatijem

^{14/} Brojevi u zagradama su preuzeti iz Bibliografije odabranih priloga, sa ciljem da posluže umjesto rastegljivoga navođenja naslova s potrebnim pratećim podacima.

^{15/} Gotovo istovjetan ovaj tekst objavljen je u navedenoj Šabanovićevoj knjizi, str.390 - 410.

po nadimku Šejh Jujo, kao “najmarkantnije ličnosti, najvećeg i najplodnijeg pisca u muslimanskom krugu kulturnog i opštekulturnog života Bosne na prelazu iz 17. u 18. stoljeće”.¹⁶ Veoma istaknuto mjesto ovoga pisca u našoj književnosti na orijentalnim jezicima potvrđuje 29 izvornih autorskih dijela navedenih u Šabanovićevom radu.¹⁷

O Jujinom životu i radu se dosta zna na osnovu podataka iz njegovih djela, a najviše iz biografije koju je napisao njegov učenik, također poznati pisac iz ove plejade, Ibrahim Opijač. Opus potonjega pisca je predmet rada Omera Mušića (27) koji daje komentar i faksimil Opijačeve biografije o Šejh Juji, sačinjen na temelju autografa.¹⁸

O manje poznatome Muhamedu Prozorcu, spisatelju s kraja 18. i početka 19. stoljeća,¹⁹ govori također Omer Mušić (22), čiju pažnju je najviše privuklo Prozorčevo djelo Uputstvo o uređenju države na temeljima islama.²⁰

Upoređujući predmetni spis s Kafjinim djelom Temelji mudrosti o uređenju svijeta, on konstatuje da oba djela govore o istim motivima njihovih autora i da im je zajednički cilj ukazivanje na znakove i uzroke slabljenja moći osmanske države.

Alhamijado književnost

Iako postoji znamenit broj radova i edicija iz ove književnosti, pouzdano se zna da ona još nije sva sakupljena, a daleko je veći broj dijela koja još nisu obrađena.²¹ O tome argumentovano govori Alija Nametak (29) obrađujući jedan, u rukopisu sačuvan, zbornik pjesama “o činima i čarolijama” koje momak u nekim krajevima u Hercegovini čini djevojci kada mu povrijedi ponos. Isti saradnik (30) je obradio jednu anonimnu pjesmu na arabici, u kojoj autor izražava bunt protiv vladajućeg poretka u Travniku.

Hivzija Hasandedić (3) podrobno izvještava o jednoj anonimnoj pjesmi na arebici, porijeklom iz Hercegovine.

^{16/} Iznenađujuće je da, i pored toga što Šejh Jujo slovi kao “najmarkantnija ličnost, najveći i najplodniji pisac...” svoga vremena, do danas na bosanski jezik nije prevedeno nijedno njegovo djelo.

^{17/} U spomenutoj knjizi Književnost muslimana na orijentalnim jezicima isti autor navodi 27 djela. Pošto je knjiga kasnije izašla treba pretpostaviti da je autor korigovao neke ranije stavove u vezi s ukupnim brojem Jujinih ostvarenja.

^{18/} Biografiju s nepotpunog primjerka u prijepisu Muhameda Enveri Kadića preveo Muhamed Mujić i objavio pod naslovom Biografija Mustafe Ejubovića, “Glasnik IVZ”, Sarajevo 1956, god. VII, BR. 1 - 3, STR. 1 - 22.

^{19/} Na njega je prvi ukazao Mehmed Handžić u djelu Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana, Sarajevo 1934.

^{20/} Minhag al-nizam fi din al-islam.

^{21/} Za sada najpotpunije djelo je: Abdurahman Nametak, Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti, Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo 1981.

Islam

Potpuniju sliku o islamu kao kulturnohistorijskom fenomenu može pružiti djelo Nerkeza Smailagića *Klasična kultura islama* u kojem su obrađene tri čvrsto povezane islamističke oblasti: teologija, filozofija i nauka u najširem smislu, koje svojom sadržinom predstavlja sretan odabir studija iz ove oblasti. Značaj djela u okvirima naše arabistike dovoljno je istakao Amir Ljubović⁽⁸⁾.

Dokumenti

Za pisanje opše historije, naravno, posebnu vrijednost kao izvorna građa imaju arhivalije i sačuvani pisani dokumenti, a njihove riznice su zbirke i arhivi. Naučna djelatnost najistaknutijih saradnika POF-a je oduvijek bila naslonjena na programske ciljeve i aktivnosti ustanova u kojima se čuva građa pisana orijentalnim jezicima. O takvim ustanovama u POF-u ima više izvještaja, a Hivzija Hasandedić⁽³⁾, obrađujući nekoliko zapisa iz Orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine, ukazuje na bogatstvo i značaj ove ustanove u kulturnom životu svoga zavičaja.

Arapski natpisi

Nešto svjetla na globalne historijske i kulturne prilike mogu baciti i natpisi s arhitektonskih spomenika. Na našim spomenicima i objektima islamske arhitekture sačuvani su mnogobrojni natpisi na orijentalnim jezicima. Oni se uglavnom mogu dijeliti, prema vrstama spomenika, na natpise sa sakralnih, profanih i sepulklarnih spomenika.

Autor jedinoga cjelovitoga djela o islamskoj epigrafici kod nas,²² Mehmed Mujezinović, na stranicama POF-a u nekoliko radovima izvještava o natpisima s nišana iz različitih mjesta Hercegovine. Izvještavajući o takvim natpisima iz raznih naših krajeva on (11) opisuje i jedan natpis iz Počitelja. Mujezinović, dalje, (12) govori o nekim takvim natpisima iz Mostara, Konjica i Prozora. Kako se radi o najstarijim natpisima u svojoj vrsti, pretežan njihov broj je na arapskom jeziku, jer oni potječu iz perioda kada je arapski još bio službeni jezik u Turskome carstvu.

Jednim prilogom iz epigrafike učestvuje i Muhamed Mujić (18) u kojem, na temelju otkrivenih podataka, nastoji utvrditi da epigraf s “nepoznate džamije”, koji se nalazi u vrtu vile La Cassarella²³ potiče s porušene džamije u

^{22/} *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo knj. I 1974, knj. II 1977.

^{23/} U Ravellu u Italiji.

Ljubuškom. Vrijedna divljenja su autorova nastojanja da utvrdi porijeklo ovoga natpisa, iz čega se jasno može izvesti zaključak o stvarnoj vrijednosti natpisa kao mogućeg polazišta za jedno obuhvatnije istraživanje sudbine brojnih zagubljenih ovakvih podataka.

Hivzija Hasandedić u naprijed istaknutom radu obrađuje slijedeće zapise i bilješke koji pružaju dosta podataka iz prošlosti Mostara: 1) Kronogram o gradnji Staroga mosta, 2) Kronogram o izgradnji Medrese Šejh Ismail ef. Opijača, 3) Zapis o poplavi u Mostaru, 4) Zapis o drugoj poplavi Mostara, 5) Zapis o trećoj poplavi Mostara i 6) Jedna anonimna pjesma na arebici.

Vakufname

I isprave o zavještanju nekog dobra u vjerske, prosvjetne, zdravstvene, socijalne, saobraćajne i dobrotvorne svrhe, praktikovane kao vrsta dokumenata u osmanskome periodu, mogu poslužiti kao prvorazredni izvori za izučavanje mnogih pitanja iz historije, o kojima hronike i štiva iz historije obavještavaju vrlo rijetko ili sasvim uzgredno.

Kako naše najstarije vakufname potječu iz 15. i 16. stoljeća, kada je arapski bio službeni jezik dvora i administracije u turskoj imperiji, pisane su arapskim jezikom. Pošto one spadaju među naše najstarije dokumente na orijentalnim jezicima, vakufname na arapskom jeziku su sačuvane u malome broju.

S obzirom na to da su vakufname bile pravosnažne za uža regionalna područja, odlikuju se izvjesnim obilježjima karakterističnim za ta područja, kako u pogledu njihove sadržine tako i u pogledu jezika. Muhamed Mujić (19) to uvjerljivo dokazuje raspravljajući o vakufnamama s područja Mostara i okoline.

Arhitektonski spomenici

Sačuvani spomenici islamske arhitekture iz osmanskog perioda, kao i dokumenti, također mogu pružiti poneki dragocijen podatak za našu opštu i kulturnu historiju. Hivzija Hasandedić (1) slikovito opisuje drevnu Tabačicu džamiju u Mostaru, dok (2) govori o Sinan-pašinoj džamiji u Mostaru s porijeklom iz 17. stoljeća koja se nalazila u Atik-mahali.²⁴

^{24/} atiq = drevan, star

Bibliografija

1. Hasandedić, Hivzija: Tabačica džamija u Mostaru, (Zusammenfassung: Die "Tabačica" Moschee in Mostar), POF X-XI/1960-61, 1961, str. 215-222.
2. Hasandedić, Hivzija: Sinan-pašina džamija u Mostaru, (Zusammenfassung: Die Moschee Sinan-paschas in Mostar), POF XII-XIII/1962-63, 1965, str. 259-264.
3. Hasandedić, Hivzija: Nekoliko zapisa iz orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru, POF XVI-XVII/1966-67, 1970, str. 117-124.
4. Ljubović, Amir: Prof. Muhamed Tajib Okić (1902 - 1977.), POF XXV/1975, 1977, str. 9-11.
5. Ljubović, Amir: Osvrt na monografiju o Hasanu Kafiju Pruščaku, POF XXV/1975, 1977, str. 337-349.
6. Ljubović, Amir (prikazuje): Teufik Muftić, Arapsko-srpskohrvatski rječnik, Sarajevo 1973, 2 vol. str. XVIII + 3950; POF XXV/1975, 1977, str. 360-362.
7. Ljubović, Amir (prikazuje): Historija logike, Uredio A. N. Prior. "Naprijed", Zagreb, 1970, str. 254; POF XXV/1975, 1977, str. 369-371.
8. Ljubović, Amir (prikazuje): Nerkez Smailagić, Klasična kultura islama, knjiga I, Zagreb 1973, str. 595; POF XXV/1975, 1977, str. 371-372.
9. Mujezinović, Mehmed: Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka, (Resume: Inscriptions turques a Sarajevo datant du XVI siecle), POF II/1951, 1952, str. 95-114. + 12 ilustracija i faksimila.
10. Mujezinović, Mehmed: Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, (Resume: Les inscriptions arabes et turques 16 siecle dans quelques places de Bosna et Hercegovina), POF III-IV/1952-53, 1953, str. 455-484, + 21 ilustracija.
11. Mujezinović, Mehmed: Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, (Zusammenfassung: Turkische Ischriften aus dem XVI Jahrhundert in Bosnien und Herzegovina), POF VIII-IX/1958-59, 1960, str. 181-191, + 4 ilustracije.
12. Mujezinović, Mehmed: Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, (Zusammenfassung: Turkische Inschriften aus dem XVIII Jahrhundert in einigen Orten Bosniens und Herzegovina), POF XII-XIII/1962-63, 1965, str. 175-208. + 20 ilustracija.
13. Mujezinović, Mehmed: Natpisi na nadgrobnim spomenicima Suzi-Čelebija i Neharija u Prizrenu, (Zusammenfassung: Inschriften auf den Grabdenkmalern des Suzi-Čelebija und Neharija in Prizren), POF XII-XIII/1962-63, 1965, str. 265-268. + 2 ilustracije.
14. Mujezinović, Mehmed: Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolini,

(Abstract: Turkish inscriptions in the region of Travnik), POF XIV-XV/1964-65, 1969, str. 141-187. + 16 ilustracija; POF XVI-XVII/1966-67, 1970, str. 213-306, + 45 ilustracija.

15. Mujić, A. Muhamed (prikazuje): A. A. Kovalev, G. Š. Šarbatov, Učebnik arabskoga jezika. Izdatel'stvo literatur'i na inostran'ih jaz'ka Moskva, 1960; POF XVI-XVII/1966-67, 1970, str. 378-384.

16. Mujić, A. Muhamed (prikazuje): Englisharabic dictionary of political, diplomatic and conference terms, M. Mansour. M. A. Mc Graw-Hill book company, Inc. New York, Toronto, London 1961, pp. XV + 353 + 11; POF XVI-XVII/1966-67, 1970, str. 413-414.

17. Mujić, A. Muhamed: Neke morfološko-semantičke specifičnosti u savremenom književnom jeziku u Tunisu, (Summary: Some morphological-semantic features in modern arabic of Tunisia), POF XX-XXI/1970-71, 1974, str. 7-50, + dodatak sa izvodima iz tuniske štampe.

18. Mujić, A. Muhamed: Arapski epigraf iz Ravella potječe iz Ljubuškog, (Summary: The Ravello arabic epigraph comes from Ljubuški), POF XXII-XXIII/1972-73, 1976, str. 191-202, + faksimil.

19. Mujić, A. Muhamed: Jezičke i sadržinske osobenosti vakufnama iz Mostara druga polovina XVI stoljeća, (Summary: The peculiarities of language and contents of the wakufnama of Mostar - second half of the XVIth century), POF XXV/1975, 1977, str. 203-225.

20. Mušić, Omer (prikazuje): Hawliyyat Kulliyya al-adab - (Annales de La Faculte des Litters) sv. I, Kairo, 1951, str. 541; POF III-IV/1952-53, 1953, str. 662-664.

21. Mušić, Omer (prikazuje): Maḏalla al-Muḏammaḏ al-ḏilmi al-ḏarabi (Glasnik Arapskog naučnog društva), sv. 27, dio I, str. 157; dio II str. 161-317, Damask, 1952; POF III-IV/1952-53, 1953, str. 664-666.

22. Mušić, Omer: Minhaḏu-n-ni zam fi dini-l-islam od Muhameda Prozorca - rukopis na arapskom jeziku, POF V/1954-55, 1955, str. 181-198.

23. Mušić, Omer (prikazuje): Raif Huri, At-taḏrif fi al-adab al-ḏarabi - tarik, naqd, muntakabat, sv. I, Bejrut 1951, 296; sv. II Bejrut 1952, 487. POF V/1954-55, 1955, str. 349-350.

24. Mušić, Omer (prikazuje): Maḏalla al-Muḏammaḏ al-ḏilmi al-ḏarabi (Glasnik Arapskog naučnog društva), god. XXVII, sv. 3. I sv. 4, Damask 1952. str. 322-639; POF V/1954-55, 1955, str. 354-356.

25. Mušić, Omer: En-nemliyye fi izhari-l-qawaidi s-sarfiyye we n-nahwiyye od Abdulkemala iz Travnika, Rukopis na arapskom, (Rezime: Mukotrpnna pravila arapske gramatike), POF VI-VII/1956-57, 1958, str. 39-54.

26. Mušić, Omer (prikazuje): Maḏalla al-Muḏammaḏ al-ḏilmi al-ḏarabi (Glasnik Akademije nauka), god. XXVIII, sv. 1-4, Damask 1953, str. 690. POF VI-VII/1956-57, 1958, str. 324-326.
27. Mušić, Omer: Ibrahim Opijač Mostarac, (Zusammenfassung: Ibrahim Opijač aus Mostar), POF X-XI/1960-61, 1961, str. 31-53.
28. Mušić, Omer (prikazuje): Maḏalla al-Muḏammaḏ al-ḏilmiyy al-ḏarabiyy - Glasnik Arapske akademije nauka, godište XXIX, sv. 1-4, Damask, 1954. str. 640; POF X-XI/1960-61, 1961, str. 237-247.
29. Nametak, Alija: Nov prilog bosanskoj aljamiado literaturi (Zusammenfassung: Ein neuer Beitrag der bosnischen Aljamiado Literatur), POF XII-XIII/1962-63, 1965, str. 237-247.
30. Nametak, Alija: Jedna aljamiado pjesma iz Janjarskog kodeksa s početka XIX stoljeća, (Zusammenfassung: Ein Aljamiado Gedicht aus dem Janjaer Kodex vom Anfang des XIX Jahrhunderts), POF XXII-XXIII/1972-73, 1976, str. 355-368.
31. Šabanović, Hazim: Dvije najstarije vakufname u Bosni, (Resume: Les deux anciens "vakufnames" en Bosnie), POF II/1951, 1951, str. 5-38.
32. Šabanović, Hazim: Izrazi evail, evasit i evahir u datumima turskih spomenika, (Resume: Les expressions: "evail, evasit et evahir" dans les dates des documents turcs), POF II/1951, 1951, str. 213-237.
33. Šabanović, Hazim: Najstarije vakufname u Bosni, (Resume: Le "Vakouf-name" de Moustafa-bey Skenderpašić), POF III-IV/1952-53, 1953, str. 403-413.
34. Šabanović, Hazim: Mustafa b. Yusuf Aiyubi al-Mostari, Bibliografska skica, (Summary: Mustafa b. Yusuf Aiyubi al-Mostari, bibliographical sketch), POF VIII-IX/1958-59, 1960, str. 29-53.
35. Šabanović, Hazim: Turski dokumenti Državnog arhiva u Dubrovniku, (Zusammenfassung: Türkische Urkunden im Staatsarchiv in Dubrovnik), POF XII-XIII/1962-63, 1965, str. 121-149.
36. Šabanović, Hazim: Hasan Kafi Pruščak, (Zusammenfassung: Hasan Kafi b. Dawud b. Yaḏqub az-Zibi al-Aqhisari al-Bosnawi), POF XIV-XV/1964-65, 1969, str. 5-31.

Literatura

- Babinger, Franz: Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke, (Otto Harrassowitz), Leipzig 1927.
- Bajraktarević, Fehim: Arabica kao treći alfabet naše pismenosti, AFF, Beograd

1967, sv. 7.

Bašagić, Safvet-beg: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine, (Zemaljska štamparija), Sarajevo 1912.

Fuck, Johann: Die arabischen Studien in Europa (bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts), (Otto Harrassowirz), Leipzig 1955.

Goldziher, Ignaz: Kratka povijest arapske književnosti, (Islamska dionička štamparija), Sarajevo 1919.

Grozđanić, Sulejman: Arabistika u Socijalističkoj Jugoslaviji, "Orientalistika" Ljubljana 1975, knj. I.

Grozđanić, Sulejman: Istorija u funkciji sadašnjosti i budućnosti, "Odjek", Sarajevo 1976, 29. XI - 15. XII.

Grozđanić, Sulejman: Na horizontima arapske književnosti, (Svjetlost), Sarajevo 1975.

Grozđanić, Sulejman: O književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku, "Treći program Radio Sarajeva", Sarajevo 1978, br. 19.

Hammer, (Josef von Hammer - Purgstall): Die Geschichte der osmanischen Dichtkunst, Pešta 1840-48.

Handžić, Mehmed: Al-Ġawhar al-asna fi taraġim žulama' wa šužara, Bosna, Kairo 1930.

Handžić, Mehmed: Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana, Sarajevo 1934.

Hiti, Filip: Istorija Arapa, Prijevod s engleskog: Petar Pejčinović, (Veselin Masleša), Sarajevo 1967; Drugo izdanje Sarajevo 1973.

Karadžić, Vuk: Srpske narodne pripovijetke, (Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije), Beograd 1937.

Kračkovskij, Ignacij Jakovl'evič: Nad arabskim rukopisima, Moskva - Lenjingrad 1954.

Kreševljaković, Hamdija: Odakle su i šta su bili bosanskohercegovački muslimani? "Danica" (Kalendar za 1916), Zagreb 1915.

Mujezinović, Mehmed: Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, (Veselin Masleša), Sarajevo, knj. I 1974, knj. II 1977.

Mujić, Muhamed: Biografija Mustafe Ejubovića, "Glasnik IVZ", Sarajevo 1956, God. VII, br. 1-3.

Nurudinović, Bisera: Bibliografija Jugoslovenske orijentalistike 1945-1960, (Orientalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, knj. VI), Sarajevo 1968.

Pantelić, Zora: Turkologija u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1889 do 1950, (Magistarski rad, neobjavljen), Beograd 1972.

Pavlović, Milivoj: Matufovica-Matufovača, "Glasnik SAN", Beograd 1949, knj. I.

Rizvić, Muhsin: Behar - Književno istorijska monografija, (Svjetlost), Sarajevo 1973.

Sokolović, Osman: Pregled štampanih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine u vremenu od 1878-1948, (Separat iz Glasnika VIS), Sarajevo 1957.

Šabanović, Hazim: Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, (Svjetlost), Sarajevo 1973.

Škaljić, Abdulah: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, treće izdanje, (Svjetlost), Sarajevo 1973.

Mr. Mehmed KICO

Zusammenfassung

PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU AB 1950. BIS JAHR 1975.
(HERZEGOVINAS KOMPONENTE)

DIE ZEITSCHRIFT DES MORGENLAENDISCHEN INSTITUTS IN SARAJEVO PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU IST DIE EINHEITLICHE MORGENLAENDISCHE WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, NICHT NUR IN BOSNA UND HERZEGOVINA SONDER AUCH IN DER GANZEN GEWESENEN JUGOSLAVIEN.

EIN BETRAECHTLICHER ZAHL IHRER BEILAGEN IST DER BEARBEITUNG DER PROBLEMEN DER ARABISCHEN STUDIEN ZUGEWENDET, BESONDERS DEN BEARBEITUNGEN DER BOSNIAKISCHEN LITERATUR, GESCHRIEBENEN IN ARABISCHER SPRACHE IN DEM OSMANISCH-TURKISCHEN PERIODE.

OBWOHL IHR GESAMTZAHL IST NICT GROSS, DIE BEILAGEN UM HERZEGOVINA IN DER ZEITSCHRIFT SPRICHT GANZ DEUTLICH UM EIN INTENSIVEN KULTURLEBEN DIESES GEBITS IN DEM ZUSAMMENSETZUNG DER SPEZIFISCHEN BOSNIAKISCHEN KULTUR WAEHREND DER VORIGEN MEHRJAHRHUNDERTEN.

WENN ES DIE GEBIETSZUGEHORIGKEIT DER AUTOREN DER BEILAGEN IN DIE RUCKSICHT NAHME, WAHRE DER GESAMTZAHL DER BEILAGEN DIE IN DIESER WAHL HINEINGEHEN VIEL GROESSER. INZWISCHEN, DIE WAHL IST GEGRUNDET VORZUGSWEISE AUF DIE ENTSCHEIDUNG UM HERZEGOVINA ALS DIE BUIHNE DER KULTURGESCHEHENEN. DABEI IST DIE GEBIETSZUGEHORIGKEIT DER AUTOREN VERANLAESSIGT, WEIL AN DER IN DIESER ZEIT NICHT VERSTAENDIG ZU INSISTIEREN IST, ABER AUS DER BIBLIOGRAPHIE DER AUSWAHLTEN BEILAGEN KAN MAN VORAUSSETZEN DIE VERSCHIEDENARTIGKEIT DER THEMATIK MIT DER BESCHAEFTIGTEN SICH DIE MITARBEITERN DER ZEITSCHRIFT VON HERZEGOVINA.

Hivzija Hasandedić: "MUSLIMANSKA BAŠTINA BOŠNJAKA II" (Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina)

Islamski kulturni Centar Mostar, 1999. god. 137. str.

U proljeće ove 1999.god. izašla je knjiga pod gornjim naslovom. Ovom knjigom, koja predstavlja skup ranije objavljenih autorovih radova, neumorni tihi orijentalista, Hivzija Hasandedić obrađuje islamske spomenike, Herceg-Novog i okoline, Vrgorca i okoline, Imotske krajine, Makarskog primorja, Zapadne Hercegovine (Lištica-Široki Brijeg, Čitluk, Ljubuški, Grude, Posušje) na prostoru gdje su za vrijeme turske vladavine djelovala tri kadiluka u Herceg-Novom, Imotskom i Ljubuškom. Knjiga je koncipirana u 5 dijelova (137 stranica preglednog teksta).

U prvom dijelu (poglavlju) knjige (str.13-33) autor obrađuje spomenike islamske kulture u Herceg-Novom, Risnu, Bijeloj i Sutorini.

Drugo poglavlje knjige (str.37-54) obrađuje islamske spomenike Vrgorca i okoline (područje kojim su Turci vladali 213 godina).

U trećem dijelu (str.59-83) autor prati duboke tragove islamske kulture u Imotskoj krajini (Donja Glavina, Proložac, Cista, Grabovac, Lovreč, Dračan, Raščani, Zadvorje).

Četvrto poglavlje knjige obrađuje spomenike islamske kulture u Makarskom primorju (str.87-91).

Najveći dio teksta posvećen je vrlo bogatoj islamskoj baštini na području

zapadne Hercegovine. Na 36 stranica teksta (peto poglavlje knjige) obrađeni su, na osnovu svih relevantnih izvora, spomenici islamske kulture u općinama Lištica (Široki Brijeg) (Džamija u Biogracima), Čitluk (Džamija na ploči kod Čitluka), Mesdžid u Bilećima, Posušje (Džamija u Viru), općina Ljubuški (Nesuh-age Vučijakovića i mekteb na gradu, džamija i mekteb na Žabljaku, džamija i mekteb na Gožulju, Krehića džamija na Prilazu, Džamija u Pribišiću, Musala, mektebi ibtidaije (reformisani mektebi), kiraethane (čitaonice), mehkema (zgrada suda), Šabića han, pošta i telegraf, hamam, apoteka u Ljubuškom, džamija u Gradskoj, Ali-bega Kapetanovića džamija u Vitini, most u Proboju i Šehitski harem, Hadži Mujina ćuprija na Grabu, Kavazbašin most i Omanovića kula u Klobuku, Studenici, općina Grude (Sovići, Gorica).

Svako poglavlje knjige izrasta na upornom, strpljivom, detaljnom selektiranju prvorazrednih izvora i stapa se u jednu metodološki izvrsno koncipiranu cjelinu. Sa lahko prepoznatljivim stilom, njemu svojstvenoj naučnoj akribiji, autor, koga moslim nije potrebno posebno predstavljati, u potpunosti uspijeva da evidentira vrlo duboke tragove na spomenutom području, da ih rekonstruiše i prezentira čitaocu, omogućavajući da čitalac donese svoj vlastiti sud.

Na osnovu autentične osmanske građe, Hasandedić uspijeva da tragove islamske baštine otrgne od zaborava, u vrijeme kada su ti tragovi potpuno iščezli, i da je preda u amanet mlađim generacijama koje će, nadam se, znati čuvati i cijeniti.

Dozvolite mi da kažem nešto o izdavaču ove knjige. Islamski kulturni Centar je stekao epitet ugledne izdavačke kuće. Tehnički izvrsno urađena knjiga pokazuje da Centar izrasta u renomiranu izdavačku kuću.

Mr. Edin ČELEBIĆ

Fahrudin Kalender: RADNIČKE BIBLIOTEKE I ČITAONICE U BOSNI I HERCEGOVINI DO 1941. GODINE Sarajevo: Društvo bibliotekara BiH, 1998. (DBBIH, SV. 3) 478 str.

Za temu svoje doktorske disertacije Fahrudin Kalender je odabrao radničke biblioteke i čitaonice, njihovo nastajanje i djelovanje u Bosni i Hercegovini, od prvih, osnovanih krajem 19. Vjeka pa do 1941. godine. Dugogodišnje istraživanje primarnih i sekundarnih izvora, te obimne literature, što je sve pronalazio i izvan Bosne i Hercegovine (Ljubljana, Zagreb, Beograd) rezultiralo je disertacijom, koju je 20.12.1990. odbranio. Disertacija prerađena i skraćena, da bi bila pogodna za objavljivanje, a objavljena je u seriji izdanja Društva bibliotekara BiH, kao treća sveska, tek nakon osam godina.

Polazište za svoje istraživanje, autor je imao u ranije objavljenim recentnim djelima o radničkoj klasi i njezinu nastanku, njenom opredjeljivanju, sindikalnom udruživanju itd. Ova su djela napisali ugledni naučni radnici u Bosni i Hercegovini: Ilija Hadžibegović, Ibrahim Karabegović, Nedim Šarac i dr. Drugo je polazište bilo u već objavljenim radovima o bosanskohercegovačkim radničkim bibliotekama u bibliotekarskoj periodici (Ljubinko Popović i Sedika Dervišević), te u knjigama (kao dijelovi) o povijesti bibliotekarstva u Bosni i Hercegovini, koje pokrivaju vrijeme 1878-1918 (Lamija Hadžiosmanović), 1918-1941. (Ljubinka Bašović). Uz to nezaobilazna su mu bila ona djela, koja su posebno prikazivala kulturni i obrazovni rad u radničkim organizacijama, naročito u Sarajevu (Budimir Milišić).

Sa ovim početnim kapitalom, autor je krenuo u istraživanje, koje je trajalo godinama, ali je rezultat bio nadasve zadovoljavajući.

Prikupljenu građu opisao je i interpretirao u tri osnovne cjeline iznešene u knjizi:

- Prva je: “Osnivači radničkih biblioteka i čitaonica u BiH”
- Druga: “Organizacija i rad radničkih biblioteka i čitaonica u Sarajevu”
- Treća: “Radničke biblioteke i čitaonice u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine”

Iza svakog od navedenih poglavlja su mnogobrojne bilješke, koje autentično nadopunjuju tekst.

Knjiga započinje predgovorom u kojem autor iznosi put svoga istraživanja, prethodnu literaturu, kao i pomoć koju su mu pružili, uglavnom bibliotečki radnici, pa im zahvaljuje, te o finansijerima projekta (Fond “Mićo Sokolović”), koji je djelovao u sastavu Republičkog vijeća Saveza sindikata BiH. Na kraju knjige autor je naveo donatore za njezino objavljivanje: Federalno ministarstvo za obrazovanje, nauku i kulturu i sport, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH (DJL”3E”), “Bosanska knjiga” i dr.

Uvod prvog poglavlja govori o nastajanju radničkih biblioteka u svijetu, što je bilo u Engleskoj (zemlji postanka kapitalizma) i to potkraj 18. vijeka. Pravi razvoj doživjele su 30-ih godina 19. vijeka usred “čartističkog pokreta”. Veliki podstrek radničkom obrazovanju i odgoju, te ideološkom usmjerenju dala je Druga internacionala. Po tim se utjecajem razvija radničko bibliotekarstvo u Njemačkoj i Rusiji, pa i u drugim zemljama, a utjecaj traje sve do početka 20. vijeka. Sva previranja u svjetskom radničkom pokretu dovode do toga da se radničku klasu educira u reformističkom pravcu, unutar Socijalističke radničke internacionale.

Biblioteke za radnike nastaju tamo gdje je izdiferencirana radnička klasa. U tom smislu one na prostorima Bosne i Hercegovine nastaju tek od osnivanja Glavnog radničkog saveza 1905. godine. Do tada radnicima u BiH pisana riječ pristiže, poslije okupacije 1878. godine, posredstvom stranih radnika. Nakon osnivanja GRS, on je u donešenim Pravilima predvidio osnivanje čitaonice i biblioteke. Osnivala su ih druga radnička udruženja, kao i sindikalne organizacije.

Prve radničke biblioteke i čitaonice nastaju, uglavnom, u okrilju sindikata, a idejno su usmjerene prema programu Socijalno-demokratske stranke BiH (SDS). Najprije nastaju u Sarajevu, već 1898. godine Društvo “FLUGRAD”, za razvijanje društvenosti željezničara, dostavilo je svoja pravila Zemaljskoj vladi na odobrenje. Oni su primali štampu, a imali su i biblioteku, te propise za njezino korištenje. Željezničari su, kao mobilni radnici, imali načina da

dobavljaju, rasturaju i čuvaju literaturu potrebnu radništvu.

Istovremeno se osnivaju i građanske biblioteke nacionalno-vjerskog predznaka, ali rubna struktura toga društva-radništvo, kao i seljaštvo, samo mora raditi na svome opšteobrazovnom i ideološkom razvoju.

Željezničare slijede tipografski radnici (najobrazovaniji dio radništva), pa radnici odjevne industrije i obrta i konačno bankovni činovnici i privatni namještenici, a na kraju se organizuju i metalski radnici. Ove se biblioteke i čitaonice pojavljuju, osim u središtu grada, i u njegovim rubnim dijelovima. Dijelovi radništva, kao i građanstvo, osnivaju svoje biblioteke sa nacionalnim predznakom, unutar društva (Hurijet, muslimansko radničko-zanatsko udruženje, Delavsko kulturno društvo Cankar).

U cijelom nizu radničkih biblioteka najznačajnija je ona Glavnog radničkog saveza, osnovana sa čitaonicom 1905.godine. Ta je biblioteka preživjela dva rata, a prestala je djelovati 1969. godine.

Treće poglavlje knjige govori o radničkim čitaonicama i bibliotekama u ostalim mjestima BiH. Gotovo i nema mjesta u Bosni i Hercegovini koje nije imalo biblioteku ili čitaonicu nekog radničkog udruženja. Istovremeno radništvo je čitalo i u onim bibliotekama, koje su djelovale ilegalno, nakon 1921., a naročito poslije 1929. godine (partijske i skojevske).

U Bosni i Hercegovini djeluju čak šest rudarskih biblioteka, osam drvodjelskih radnika itd.

U drugom i trećem poglavlju, pišući o konkretnim radničkim bibliotekama i čitaonicama, autor je navodio i kvantitativne podatke o broju knjiga i čitalaca. Naveo je načine dobavljanja literature, velikim dijelom iz Beograda NOLIT i Zagreba BINOZA. Gdje je to bilo moguće, naveo je i popise literature, koju su te biblioteke posjedovale. Posebno navodi popise periodike koju su čitali radnici. Uz ovo, naveo je i odnos vlasti prema bibliotekama i knjigama, izražen u čestim premetačinama, te konstantnom nadzoru njihova rada. Posebno valja istaći one dijelove knjige, gdje je opisan stručni rad u vođenju ovih biblioteka, koji je bio primjeren tadašnjem vremenu.

U vrlo konciznom zaključku utvrđeno je slijedeće:

- Bosna i Hercegovina je u opisivanom razdoblju imala preko 150 radničkih čitaonica i biblioteka

- u procentima najviše ih je osnovano u periodu od 1921. do 1941.godine, odnosno 47%, a 35% u prvoj fazi nastajanja, odnosno od 1919. do 1920. (Obznana)

- također je utvrđeno da su imale od 16 naslova periodičnih publikacija, pa do 35, te da su aproksimativno raspolagale sa 50.000 knjiga različita sadržaja,

ali usmjerenih na opšteobrazovni i ideološki razvoj radništva.

Kontinuirano djelovanje ovih biblioteka, između ostalih faktora, stvorilo je snagu koja je Bosni i Hercegovini vratila status državnosti (izgubljen 1939. godine) i izvojevala pobjedu nad fašizmom.

Autor je ovu knjigu radio u vertikali hronologije, te u horizontali sadržaja, pa je, kombinirajući ove dvije metode, ponudio obilje podataka, što knjigu čini zanimljivom i onim čitaocima kojima bibliotekarstvo, niti radnički pokret nisu osnovna preokupacija.

Uz navedene bilješke, uz svako poglavlje na kraju knjige su: popis literature i izvora, popis skraćenica, te registre ličnih imena i mjesta. O svakoj pojedinoj čitaonici / biblioteci čitalac se može obavijestiti u sadržaju knjige. Vrednujući ovo djelo, strpljivo i znalački ostvareno, moramo reći da je ono izuzetan prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine. Uz to ono je prilog istraživanju o ideološkom utjecaju knjige u odgojno obrazovnom radu jedne društvene strukture u nezavidnom razdoblju. Svakako je korisna u sociološkom istraživanju o Bosni i Hercegovini, a u andragoškom nezaobilazna.

U bogatom mozaiku historije bosansko-hercegovačkih biblioteka, knjiga Fahrudina Kalendera je jedan značajan dio koji je osvijetlio nastanak, razvoj i djelovanje radničkog bibliotekarstva.

Katica TADIĆ

PRILOZI 28, INSTITUT ZA ISTORIJU,
SARAJEVO 1999. G., 317 str.

Prvi poslijeratni broj Priloga Instituta za istoriju u Sarajevu, dvadeset i osmi po redu, pojavio se u svečarskoj 40. godini postojanja i rada ove renomirane, po mnogo čemu jedinstvene naučne institucije u Bosni i Hercegovini. U sklopu obilježavanja jubileja Instituta, ovaj broj Priloga promoviran je u prostorijama ANU BiH u Sarajevu 5.5. 1999.g.

U prepoznatljivoj šemi časopisa zastupljeni su članci i prilozi s tematikom od staroga vijeka do modernog doba, prikazi i osvrti, bibliografije i sjećanja na istaknute članove i saradnike Instituta za istoriju.

U uvodnom dijelu Ibrahim Karabegović daje jezgrovit prikaz rada Instituta za istoriju u periodu 1992 - 1997.g., (Institut za istoriju u ratu i neposredno nakon njegovog završetka. Kratak pregled djelatnosti, 7-15). Odolijevajući mnogim iskušenjima u posljednje vrijeme, političkim i agresivnim, radnici Instituta su svoja opredjeljenja branili opstojnošću i radom. Sažeti pregled toga rada ilustrira angažiranost kolektiva i pojedinaca na više programskih zadataka. Ovakav pregled je i kvalitetna metodološka podloga za, danas je to izvjesno, kreiranje sveobuhvatne monografije o Institutu za istoriju u posljednje četiri decenije.

Panonsko-dalmatinskim rudnicima željeza i njegovoj eksploataciji pažnju je posvetio Anto Škegro, (Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba, 17-45). Bogatom izvornom obradom i animacijom stručne literature putem dva poglavlja (A/Panonsko-dalmatski rudnici željeza; B/Eksploatacija željeza

na području Dalmacije), te njihovim raščlanjivanjem i zaključkom autor monografski pristupa problematici eksploatacije željeza u Bosni u rimsko doba. Elaborirani su uprava, rudarske zone, rudnici i njihova eksploatacija, rudari i metalurzi, rudarska uprava i komunikacije. Eksploatacija željeza na području sjeverozapadne i srednje Bosne ima svoj kontinuitet i prije Rimljana. Sa Rimljanima se intenzivira i u periodu od druge polovice II do prve polovice IV st. dostiže kulminaciju. Istaknuto je mjesto i uloga te eksploatacije u odbrani Carstva u Podunavlju. Željezo je rijekama i cestama transportirano prema velikim panonskim centrima Sisciji, Sirmiju, Singidunumu i dr. gdje je dalje finalizirano za potrebe Podunavlja.

Na rudarstvo u antici osvrnuo se i Enver Imamović, (Neki pogledi na problem rimske eksploatacije srebra u istočnoj Bosni, 47-56). U fokusu autorovog razmatranja nalazi se Domavija - središte rimske eksploatacije srebra u provinciji Dalmaciji, te praćenje posljedica prisustva srebra u razvoju Domavije i šireg regiona Dalmacije i susjednih pokrajina.

Praćenjem kretanja u depozitu Sandalja Hranića, banice Anke i Katarine, Esad Kurtović pokušava afirmirati poveću skupinu objavljene ćirilske građe koja u dovoljnoj mjeri nije iskorištena, ("Državni depozit" /Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406 - 1413. godine/, 57-103). Ponudnom tehnikom depozita podaci iz njegovog sadržaja postaju pristupačniji istraživačima. Zajednički depozit ulagača familijarnog i poslovnog trojstva nije uzrok sukobu Hrvatinića i Kosača. Kretanje u depozitu je odraz stanja već izraženih polarizovanih odnosa dvaju najjačih velikaških porodica na istočnoj jadranskoj obali početkom XV stoljeća.

Provjereni poznavalac historije Zenice Salih Jalimam prazninu malobrojnih i nepovezanih arhivskih podataka uspješno podupire arheološkim vrelima u pregledu zeničkog kraja u srednjem vijeku, (Zenički kraj kroz arheološke spomenike, 105-114). Evidentnom interesu za područje Zenice u novije vrijeme autor preko iscrpnog pregleda arheoloških spomenika dodaje niz zapažanja stvarajući osnovu za sveobuhvatnija istraživanja.

O historijskim osnovama rane Moderne, arhitektonskom izrazu na tlu Bosne i Hercegovine detaljna zapažanja pruža rad Nedžada Kurte, (Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini. Historijske osnove rane Moderne, 115-127). Rana Moderna, ili tzv. "bosanski slog" formira se na samom početku XX. st. Geneza Moderne u BiH slika je evolutivnog procesa preobražaja orijentalnog civilizacijskog kruga u zapadni. Moderna u BiH je specifična pojava ništa manje originalna od razvoja Moderne u drugim srednjoevropskim zemljama.

Uz 90-to godišnjicu aneksione krize 1908 - 1988.g. Zijad Šehić prati politiku velikih sila u vrijeme pred Aneksiju BiH, (Historijske pretpostavke aneksione krize /Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine, 129-148). Međunarodno-pravni položaj BiH Berlinskim kongresom nije bio riješen, a učvršćivanje vlasti Austrije i Ugarske u njoj je bilo otežano nedefiniranim statusom BiH unutar Monarhije. Aneksija se otuda u politici Austro-Ugarske pretpostavlja stalnim ciljem. Pripremanju aneksije BiH u angažmanu glavnih austrougarskih političkih faktora autor daje detaljniju elaboraciju.

Najznačajnijim središtem srednjoškolskih pokreta pred Prvi svjetski rat bavi se Robert J. Donia, (Mostar - Epicentar pokreta bosanskih srednjoškolaca uoči Prvog svjetskog rata, 149 - 157). Učenička društva su se u izražavanju kretala od stavova katoličko-klerikalnih do radikalno srpskih. Preokupirajućom, mada nedovoljno shvaćenom, poslije 1912.g. postaje ideja o jugoslavenstvu. Bosanski srednjoškolski pokret ostaje zapamćen po razornom činu - ubistvu Franca Ferdinanda, produžetku dačkog vjerovanja u vrijednost propagande o junačkom djelu.

Samofinansiranjem hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva Napredak pozabavio se Tomislav Išek, detaljnom razradom prikazujući vanredne prihode, (Izvanredna vrela prihoda - poseban oblik samofinanciranja "Napretkove" djelatnosti, 159-174). Ta aktivnost je nezaobilazna u objašnjavanju sveukupne djelatnosti Napretka. Najraširenija djelatnost koja je donosila Napretku takve prihode su prodaje pod etiketom "Napretka" (prodaja cigaret papira i šibica, likera, sapuna, kreme za obuću, "biljega", markica, kasica, lančića, svadbenih darova i dr.). Poslije iscrpnog pregleda autor zaključuje da je skala ideja i konkretnih aktivnosti bila bogata i da su te aktivnosti doprinosile realiziranju programskih opredjeljenja "Napretka".

Skromna, ali vrlo značajna izdavačka djelatnost muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva "Narodna uzdanica" predmet je interesiranja i obrade Ibrahima Kemure, (Izdavačka djelatnost "Narodne uzdanice", 175-180). Autor utvrđuje da je izostanak sopstvenog glasila uzrokovan slabijom materijalnom pozicijom Društva i mogućnošću korištenja glasila iste ili slične kulturne i političke opredjeljenosti za vlastiti angažman. Tako se koristi prostor u "Pravdi" i "Novom beharu". Iz izdavačke djelatnosti Narodne uzdanice, pored jedne čitanke (1940/41), posebna pažnja pridaje se kalendarima (9 brojeva, počev od 1933.g.). Ovi kalendari, kao i kod ostalih društava predstavljaју zbornike prigodnih štiva prilagođenih ukusu i nivou čitalačke publike. U prilogima na stranicama kalendara javljaju se istaknuti predstavnici

javnog, vjerskog i kulturnog života u krilu Bošnjaka. Ispoljavanje tendencija prohrvatstva i prosrpstva nije utjecalo na osnovnu orijentaciju kalendara i Društva - afirmiranje tradicionalnih vrijednosti Bošnjaka.

Muhidin Pelesić, bliskoistočna zbivanja 1940.g. prati kroz izvještaje jugoslavenskog konzula Ive De Giullia, (Bliski istok 1940. godine u izvještajima Generalnog konzulata Kraljevine Jugoslavije u Jerusalemu, 181-187). Kroz konzularne izvještaje Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije, čiju strukturu podvrgava ispitivanju, procjeni i utvrđenim pokazateljima, autor ističe polarizaciju snaga u bliskoistočnom regionu pred otvaranje ratnog sukoba između savezničkih i proosovinskih snaga.

Kroz privredni potencijal Bosne i Hercegovine, Seka Brkljača pravi presjek vojno-mobilizacijskih mjera Kraljevine Jugoslavije pred početak rata i politiku Trećeg Rajha nakon okupacije, (Vojna industrija u Bosni i Hercegovini i vojno privredni interesi nacističke Njemačke, 189-201). Vojna industrija Kraljevine Jugoslavije dočekala je 1941.g. vojno i tehnički nespremna. Svi privredni potencijali BiH u kojima je participirala jugoslavenska vojska pripali su sili pobjednici. Treći Rajh je za sebe osigurao vojno privredne interese u bosansko-hercegovačkom ekonomskom prostoru, za potrebe vođenja rata, kao segmentu dopunskog privrednog područja na jugoistoku Evrope. Autor iscrpno prati kako pojedina vitalna preduzeća ulaze u njemačke privredne planove.

Interesantnim prilogom, Husnija Kamberović ističe neopravdanost modernih, a i savremenih rasprava o bosanskohercegovačkim granicama bez prethodne utemeljenosti na arhivskoj građi, (Rasprave o bosanskim granicama 1946. godine, 203-209). Prateći rasprave o razgraničenju BiH sa susjedima koje osvjetljavaju ali ne rješavaju problem u cjelini, autor zaključuje da je većina tih žučnih rasprava 1946.g. ostala neriješena, te da su u njima nacionalni motivi bili izraženiji, a ekonomska povezanost samo element dekoracije.

U pristupu historiji modernog, "proživljenog", poslijeratnog komunističkog miljea, Vera Kac ukazuje na osnovna obilježja "kulturne politike KPJ", (Osnovna obilježja AGITPROP kulture u Bosni i Hercegovini /1945 -1948 /, 211-224). Među prvim mjerama nove vlasti ključnim se smatra pretvaranje materijalne baze kulturnog života u državno vlasništvo. Ostvarenom kontrolom unaprijed se eliminiraju suprotne ideološke postavke. Sagledavanja kulturne politike KPJ u nerazvijenoj bosanskohercegovačkoj stvarnosti pokazuju prilično složen odnos u više otvorenih pravaca koje autor ističe i afirmira za daljnja istraživanja.

Označavajući tematski okvir procesa emancipacije muslimanske žene

složenim i neistraženim, Senija Milišić bitnim ističe promjenu političkog položaja žene u periodu nakon Drugog svjetskog rata, (O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, 225-241). Promjena položaja žene iza 1945.g. predstavlja proces političke i kulturne emancipacije te postupne integracije žene u društvu. Složenom problemu skidanja zara i feredže kao početku emancipacije muslimanske žene u BiH daje se poseban značaj.

*

U rubrici prikaza i osvrtu data su razmatranja o osam izdavačkih ostvarenja iz Bosne i Hercegovine i inostranstva, (243-270). U bibliografijama su obrađeni radovi umrlih saradnika Priloga, Branislava Đurđeva, Ibrahima Tepića i Marka Šunjića, (272-301). Na kraju su data posmrtna slova u spomen od zločinačke granate ubijenoj radnici Instituta, bibliotekarki Željki Vrdoljak-Memić, te umrlim istaknutim saradnicima Priloga, Branislavu Đurđevu, Ibrahimu Tepiću, Marku Šunjiću i Risti Besaroviću, (303-316).

**

Među pokazateljima ponuđenog u Prilozima br. 28., u svim segmentima trajniji presjeci se ne bi mogli praviti. Ističe se smjena generacija, nagla s obzirom na mali broj dovoljno afirmiranog i u bosanskohercegovačkim okvirima obrazovanog kadra; stručni potezi iskusnih autora sposobnih da skrenu pažnju na dimenziju zanata i metodološkog pristupa; izostajanje priloga iz osmanskog perioda; redukcija istraživačkih napora u arhivima izvan BiH; entuzijazam izdavača nasuprot uslova u kojima stvaralački naponi nastaju; primjetni izostanak ideološkog naboja u cjelini časopisa i dr. Većina izraženih indikacija se mora smatrati relativnom, prestrogom pojavnom dimenzijom, ali ohrabrujućom jer izaziva pohvalu, dilemu, raspravu i po svemu tome je Rezultat.

Ovim brojem Priloga, recimo i to, koji zauzimaju zamah isticanjem svog "godišnjeg izlaska", neće se trenutačno bitnije mijenjati i pomjerati utvrđeni stavovi historiografije. Isticanje pitanja koliko ovakve stručne publikacije utječu na razvoj historiografije, u Bosni i Hercegovini s malim brojem historijskih časopisa i njihovih saradnika, gdje su Prilozi danas jedinstveni, čini se da, s njihovim nedostatkom, postaje pitanjem budućnosti bosanskohercegovačke historiografije. Prije bi se stoga moglo reći da su 28. brojem Prilozi svoj ozbiljan pristup i naučnu orijentaciju suprotstavili zamahu izdavačke alternativne historiografije i političke mitomanije prošlosti. Podvucimo: Slavljenuk se dobro drži.

Esad KURTOVIĆ

HERCEGOVINA

žascopis

Mr. sc. Salih Bučuk

KADROVSKI RESURSI BOSNE I HERCEGOVINE

Svaki ozbiljniji razvoj privrede mora biti praćen, a često i anticipiran, odgovarajućim razvojem kvalitativnih svojstava radne snage i kadrova. Ne postoje trajno utvrđeni odnosi između proizvodnih faktora uopšte, a stanovništva i radne snage posebno, u odnosu na proizvodnju. Odnosi između radne snage i proizvodnje, tj. razvoja privrede, moraju se usklađivati u svakoj etapi društveno-ekonomskog razvoja. Stoga je nužno da razvojna politika stalno vodi računa o ljudskom faktoru, o njegovim mogućnostima i ograničenjima. Bez odgovarajuće radne snage i kadrova, kapitalna ulaganja ostaće bez odgovarajućih i mogućih efekata. Sve ukazuje na to da kapital više nije najznačajniji faktor privrednog rasta već da u savremenim uslovima primat pripada radnoj snazi uopšte, a njenim kvalitativnim osobinama posebno. U privredno nerazvijenim zemljama, kakva je i Bosna i Hercegovina, kapital je još uvijek na cijeni, mada se dolazi do saznanja da su kvalitativna svojstva radne snage presudan faktor razvoja.

Sistem obrazovanja i naučno-tehnološka infrastruktura čine naj snažiju i osnovnu polugu tehnološkog razvoja.

Naučno-tehnološka infrastruktura u bivšoj Jugoslaviji, a samim tim i u Bosni i Hercegovini, bila je relativno dobro razvijena, sa velikim naučnoistraživačkim potencijalom u samostalnim istraživačkim organizacijama (470 instituta) i univerzitetskim institucijama (306 visokoškolskih naučnoistraživačkih organizacija) i bitno manjim u istraživačkorazvojnim jedinicama u privredi (113 jedinica). Iskustva u svijetu pokazuju da se koriste razni načini

pospješivanja interakcija između univerziteta i industrije, od finansijskih stimulacija za dodatno profesionalno obrazovanje, kursevi za prekvalifikaciju i dokvalifikaciju do posebnih biroa za povezivanje industrijom na državnom ili regionalnom nivou.

Nedostaci djelovanja tržišnog mehanizma pokazuju se prvenstveno na području visokih tehnologija gdje razvijene zemlje imaju veliku prednost u kadrovima i ostalim proizvodnim faktorima i gdje se transnacionalne firme ponašaju monopolno, odnosno gdje je uključivanje novih preduzeća iz zemalja u razvoju zbog kapitalnih i kadrovskih ograničenja vanredno teško. Zbog ovih i sličnih razloga vlade se osjećaju odgovornima za pomoć preduzećima u prilagođavanju brzim društvenim i tehnološkim promjenama u svijetu.

Radna snaga koja zadovoljava potrebe privrede na odgovarajućem stupnju ekonomskog razvoja ne samo u pogledu obima, već prije svega, kvalifikacione strukture, profila i nivoa obrazovanja, postaje jedna od bitnih proporcija savremenog razvoja.

Ne može se zamisliti brzi razvoj privrede i preobražaj Bosne i Hercegovine bez odgovarajućih stručnih kadrova. Samo sredina koja raspolaze odgovarajućim kadrovima može računati na brzi razvoj, ekonomičnu privredu, a investicije (ulaganja) mogu ponijeti atribut “ekonomskih investicija”, za razliku od “političkih investicija” koje su u Bosni i Hercegovini dominirajuće.

Važno je zapaziti da loša kvalifikaciona struktura radne snage u Bosni i Hercegovini i permanentni odlazak stručnih kadrova u inostranstvo nema nekih posebnih efekata na privredni rast. Očito je da ljudski faktor kao potencijal razvoja nema dominantnu, pa čak ni značajnu ulogu u bosanskohercegovačkoj razvojnoj koncepciji. Nisu nam poznate sistematske akcije (osim deklarativnih od strane stranaka na vlasti) ili dugoročni dogovori i pokušaji da se iskoriste postojeći i privuku bosanskohercegovački kadrovi kako bi se iskoristile njihove organizacione sposobnosti. Tu se, nesumnjivo, radi o stručnjacima. Međutim, sami kadrovi u Bosni i Hercegovini nisu zadovoljni ne samo svojim primanjima, nego ni čitavim nizom okolnosti u svom radu. Po našem mišljenju, ovakvo stanje nezadovoljstva se može obrazložiti slijedećim:

- stručnjaci imaju mali uticaj na važne odluke,
- rukovodstva posjeduju malo sposobnosti i znanja za racionalno angažovanje stručnjaka,
- nagrađivanje nije stimulativno,
- kod odlučivanja glavnu riječ imaju nestručnjaci,
- društvena podrška stručnjacima je mala,
- inicijative stručnjaka se blokiraju,
- rukovodstva potcjenjuju stručne kadrove.

Masovni odlazak stručnjaka u inostranstvo i nezainteresovanost za povratak potvrđuje njihovo raspoloženje. Gomilanje kadrovskih problema koji su iz dana u dan akutniji pokazuju da se date ocjene ne smiju olahko odbaciti kao i to da društvena akcija mora veoma angažovano i ozbiljno pristupiti stvaranju i primjeni dugoročne strategije stvaranja, korištenja i tretmana stručnih kadrova.

Društveno-ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine zavisian je od resursa koji mu stoje na raspolaganju. To su: materijalni, finansijski i ljudski resursi. Pri tome su ljudski resursi važna, ako ne i najvažnija komponenta ekonomskog razvoja. U tom smislu upravljanje ljudskim resursima jedna je od ključnih aktivnosti kako na mikro tako i na makro nivou. Da bi bilo uspješno i da bi u punoj mjeri doprinosilo ekonomskom razvoju, upravljanje ljudskim resursima mora kao koncept i kao praksa biti ugrađeno u strategiju razvoja na svim nivoima.

U samim strateškim promišljanjima i orijentacijama savremenog preduzeća ljudski resursi i njihovo korištenje moraju imati tretman ključnog faktora. Oskudnost u smislu nemogućnosti osiguravanja dovoljnog broja (opštih ili pojedinih kategorija) i / ili kvaliteta ljudskih resursa, danas je gotovo redovna pojava u razvijenim zemljama, a u Bosni i Hercegovini takva situacija je dostigla kritičnu tačku za pojedine kategorije - prvenstveno kada su u pitanju stručnjaci i menadžeri. S druge strane, jedino ukoliko preduzeće ima i razvija stručne i kvalitetne resurse, može na njima zasnivati ekspanzivnu i uspješnu poslovnu strategiju.

“Strategija upravljanja ljudskim resursima trebala bi biti integralni dio poslovne strategije, a strategija koja zanemaruje ljudske resurse u velikoj je opasnosti da ne postigne željene rezultate”.¹ Ukratko, ne bi smjelo biti ni jednog segmenta poslovne strategije koji nije prožet ljudskom dimenzijom.

Ljudski resursi mogu, kao najvrijedniji resursi ekonomskog razvoja, biti glavni izvor konkurentske prednosti i poslovnog uspjeha. Zato je potrebno identifikovati, razviti i optimalno upotrijebiti ljudske potencijale kako bi se postigli što veći rezultati.

Značajne promjene inicirane su promjenama u okruženju savremenog preduzeća. Promjene u okruženju značajne su u svim aspektima: okolina je sve složenija, zahtjevnija i dinamičnija, što zahtijeva brze i dobro promišljene reakcije. Kako te reakcije mogu biti zamišljene, osmišljene i sprovedene samo od njegovih zaposlenih i menadžmenta, to već upućuje na porast značaja kadrova i kadrovske funkcije.

^{1/} Brewster, Ch., Larsen, H.H. : “Human resource management in Europe: evidence from ten countries, The International Journal of Human Resource Management, Vol.3, No.3, pp 411-412, 1992.

Kao i kod svake poslovne funkcije, i kod kadrovske se može i mora razlikovati sama funkcija kao “skup povezanih poslova kojima se ostvaruje poseban zadatak, ili, drugačije rečeno, jedna faza reprodukcijskog procesa”, od organizacijske jedinice (ili jedinica) kao “grupe ljudi određenih stručnosti koja s odgovarajućim sredstvima ostvaruje jedan ili više posebnih zadataka, a u nekim slučajevima i samo dio posebnog zadatka”.²

Nažalost, u Bosni i Hercegovini je već duži period situacija katastrofalno loša upravo u segmentu strategije upravljanja ljudskim resursima. Mnoga preduzeća uopšte nemaju zastupljen sistem strateškog, dugoročnog razmišljanja o ciljevima, potrebama i djelovanju u domenu kadrova (često nemaju strateška opredjeljenja i planove ni na ostalim područjima djelovanja). To svakako umanjuje kvalitet, konzistentnost i efikasnost djelovanja i na operativnom nivou.

Danas su promjene koje se događaju u preduzeću i njegovom okruženju velike i brze. Te promjene se u pravilu međusobno isprepliću i odražavaju na upravljanje ljudskim resursima i njegovu organizaciju. Cilj segmenta rada nije detaljisanje i sagledavanje svih aspekata i dimenzija. Ovdje se spominje samo dimenzija okoline iz koje će se, ukratko, jasno vidjeti da promjene koje se događaju imaju odraz u svim ostalim dimenzijama.

Okolinu upravljanja ljudskim resursima predstavljaju svi oni elementi koji utječu ili mogu utjecati na karakteristike ljudskih resursa, njihovo ponašanje ili ponašanje preduzeća prema ljudskim resursima. Varijable okoline koje utječu ili mogu utjecati na strategiju i organizaciju upravljanja ljudskim resursima veoma su brojne i raznovrsne. Ovdje tretiramo:

- tržište rada,
- tehnologiju,
- ekonomsko okruženje,
- politički sistem, te
- sociološki kontekst.

a) Tržište rada: Situacija i promjene na tržištu rada predstavljaju okvir u kojem se realizuju operativne aktivnosti u gotovo svim segmentima djelovanja kadrovske funkcije. Pri tome osim eksternog tržišta rada (od lokalnog i regionalnog, do nacionalnog i internacionalnog), od velikog je značaja, naročito u velikim preduzećima, i interno tržište rada.

^{2/} Novak M., Farigak V.: “Organizacija stručnih službi”, Informator, Zagreb, 1974.

Značajne i brze promjene u savremenom društvu, prvenstveno na demo-grafskom planu i u sistemu obrazovanja, donose i direktne promjene na tržištu rada. I samo tržište rada (njegova struktura i dinamika) doživljava značajne promjene, a sve to zajedno ima veliki uticaj na upravljanje ljudskim resursima.

b) Tehnologija: Tehnologija je svakako presudan faktor koji određuje potrebne karakteristike ljudi koji učestvuju u proizvodnom i poslovnom procesu. Promjene u tehnologiji izrazito se odražavaju (direktno i indirektno) na organizaciju preduzeća, a time i na upravljanje ljudskim resursima.

Uz dinamičan razvoj u sferi tehnologije, danas se može govoriti o promjenama čitave tehnološke paradigme: pomaku od standardne podjele na kapitalno - i radno - intenzivne ka znanju - i informacionim - intenzivnim tehnologijama. To su svakako tehnologije koje stavljaju još veće zahtjeve na ljudske resurse.

c) Ekonomsko okruženje: Ekonomsko okruženje i opšta ekonomska situacija utječu na organizaciju upravljanja ljudskim resursima sa više aspekata:

- najopštije kroz stepen razvijenosti i nivo životnog standarda. Stanje i kretanje u ovom domenu bitno će utjecati na kvalitet, ali i ponašanje ljudi koji ulaze u proizvodni proces, njihovu motivisanost, efikasnost i sl.
- opšte stanje i kretanje na tržištu određuje opštu poslovnu strategiju finansijski uslovi i rezultati poslovanja daju neposredan okvir oblikovanja bitnih strateških, ali i operativnih okvira i aktivnosti

d) Politički sistem: Iako bi preduzeće i rad u preduzeću trebao u tržišnom društvu biti maksimalno oslobođen političkih uticaja, ipak je politička sfera i promjene u njoj uvijek prisutna u preduzeću i njegovim aktivnostima. Pritom politički sistem može biti shvaćen u najširem smislu, kao skup struktura, vrijednosti i normi koji određuju ponašanje grupa organizovanih radi ovladavanja ili uticanja na vlast i putem vlasti: stranke, pokreti, sindikati, lobiji i dr. Kako je djelovanje političkog sistema usmjereno na ljude i putem ljudi, tada ni upravljanje ljudskim resursima unutar preduzeća ne može ostati izvan uticaja stanja i događanja u političkom sistemu.

e) Sociološki sistem: Sociološki sistem kao ukupnost vrijednosti, stavova i normi koji utječu na ponašanje pojedinaca i malih grupa svakako

predstavlja bitan faktor o kojem treba voditi računa na svim područjima i nivoima upravljanja ljudskim resursima.

Sociološki sistem u današnje vrijeme se svugdje, a naročito u Bosni i Hercegovini, brzo i radikalno mijenja o čemu treba voditi računa kod oblikovanja strategija i organizacija upravljanja ljudskim resursima.

* * *

Promjene u okruženju, direktno i indirektno znače i promjene i dimenziju ključnih aktera sistema upravljanja ljudskim resursima.³ Uslovljene promjene u okruženju ili, pak, autonomno nastale promjene u kategoriji poslodavaca i njihovih udruženja, zaposlenih i njihovih organizacija (sindikata), menadžmenta, države, državnih i drugih institucija, mogu se također smatrati u određenom smislu promjenama u okruženju.

³Goić, S., "Strategijske odrednice upravljanja ljudskim resursima., Računovodstvo i financije, Vol. XLI b, 4, str. 82, 1995.)

bibliografija

HERCEGOVINA

žascopis

Jagoda SERDAREVIĆ

Sadržaj »HERCEGOVINE«, mostarskog časopisa za
kulturno i historijsko nasljeđe (1981 - 1998)

Koncesiju za izdavanje časopisa Hercegovina u Mostaru pokrenule su kulturno historijske ustanove Muzej Hercegovine Mostar (1950), Arhiv Hercegovine Mostar (1954) i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar (1954). Fizionomija časopisa reflektuje se kroz tekstove iz domena rada ovih institucija i to iz arhivistike, historije, etnologije i folklora, muzeologije, zaštite spomeničkog blaga i drugo. Kada se govori o prostornoj komponenti interesovanja, ona se uglavnom može ubicirati na teritoriju Hercegovine. Osnovni elementi bibliografskog opisa po rubrikama su prezime i ime autora, stvarni naslov, broj sveske, godina izdanja i broj stranica.

S obzirom na objavljenu građu posmatrajući je u kontekstu obima i izboru tema ovaj časopis se može svrstati u trajan priručnik za istraživače, zaštitare spomenika, etnologue, muzeologe i uopšte naučnike iz drugih oblasti.

Kroz do sada objavljenih deset brojeva ovoga časopisa pojavilo se 128 autora sa ukupno 219 radova. Struktura časopisa se sastoji od ovih rubrika: Rasprave, Studije i članci, Izvori i sjećanja, Osvrti i prikazi a povremeno se pojavljuje rubrika Iz rada institucija izdavača.

Od 1981.g. do 1990.g. štampano je u kontinuitetu sedam svezaka, odnosno osam brojeva, od kojih je jedan dvobroj (7-8). Broj devet nalazio se pripremljen za štampu u Štampariji »Novi dani« u Beogradu, ali je zbog

časopis početka rata 1992.g. prekinut kontakt izdavača i ove kuće. Časopis je izlazio jedanput godišnje a pisan je naizmjenično latinicom i ćirilicom. Neparni brojevi pisani su latinicom.

Od prvog do dvobroja (7-8) pojavljuje se RO »Stari Grad« Mostar kao četvrti suizdavač. Tokom ratnih dejstava sve do 1997.g. časopis Hercegovina nije izlazio. Pisani materijali o različitim temama koje su elaborirane na Naučnom skupu »Mostar kroz stoljeća« a koji je održan u Mostaru od 9. do 10. septembra 1996.g. zastupljene su u broju devet.

Registrujemo i promjenu rubrika tako da od ovog broja postoje slijedeće: Historija, Kulturna historija, Prikazi i osvrti (povremeno), Zaštita kulturno historijske baštine, Bibliografija i Iz prošlosti Mostara i Hercegovine. Finansijsku pomoć za izdavanje devetog broja pružili su SOROŠ -fondacija Otvoreno društvo, Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Sarajevo i Predsjedništvo općine Mostar. Bibliografske jedinice navedene su prema ustaljenim rubrikama u časopisu. Smatramo da je ovakav pregled dovoljna vodilja za istraživače i korisnike koji će im olakšati traženje potrebnih podataka.

“HERCEGOVINA” ČASOPIS ZA KULTURNO I HISTORIJSKO NASLJEDE

BROJ 1 - Mostar, 1981.g.,- latinica

rasprave, studije i članci

SALČIĆ - Atanacković, Vukosava: ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA NA PODRUČJU HUTOVA BLATA - str. 11 - 26.

* arheološki podaci o ranijim nalazima; okolnosti nalaza; ispitivanje lokaliteta i vađenje čamaca monoksila; tipološka analiza i datiranje amfora. (rezime na njemačkom jeziku)

Mr. ANĐELIĆ, Tomislav: OSTACI KASNOANTIČKE SAKRALNE ARHITEKTURE U VINJANIMA KOD POSUŠJA - str. 27 - 40., 4.sl., bilješke uz tekst

* rezultati istraživanja; opis pojedinih prostorija (baptisterij, naos...) (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. ANĐELIĆ, Pavao: BIŠĆE I BLAGAJ, POLITIČKI CENTAR HUMSKE ZEMLJE U SREDNJEM VIJEKU - str. 41 - 72., bilješke uz tekst

* arheološka i geografsko - historijska topografija; grad Bona ili Buna;

grad Hum; o rijeci Zahumki (Zahlumi); o imenu Zahumljani; Hum; Humska zemlja; Humljani; područje Bišća; Blagaja i Bijelog polja u okviru župskog upravnog sistema u srednjem vijeku; Turska nahija Humska zemlja ili Hum (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. PALAVESTRA, Vlajko: SANDALJ HRANIĆ KOSAČA U NAŠIM NARODNIM PREDANJIMA - str. 73 - 88., bilješke uz tekst

Mr. ZELENKA, Anđelko: GABELA KAO OBRAMBENI CENTAR DONJE NERETVE U DOBA TURAKA -str.89 - 118., bilješke uz tekst

* Gabelski grad; Stari grad; Velika tvrđava; Novi grad; historijat gabelskog grada; utvrđenje na Avali; utvrđenje đerzelez; kula u Strugama; kula na Tersani; kula na Krupi; Bišćevića kula (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. ŽDRALLOVIĆ, Muhamed: PRILOG POZNAVANJU DJELA ŠEJHA JUJE -str.119 - 138., bilješke uz tekst.

* prepisivačka aktivnost Šejha Juje; autografi Jujina djela i djela u Orijentalnoj zbirci JAZU (Ozja).

Mr. SIVIRIĆ, Marijan: O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA U DRUGOJ POLOVINI 17.st. U MATICAMA ŽUPE GRAD U DUBROVNIKU -str.139 - 169., bilješke uz tekst

* područje i mjesto porijekla doseljenika upisanih u maticama Župe; zanimanja njihova prema zapisima; rodbinski odnosi (ženidba i udaja) (rezime na njemačkom jeziku)

STANIĆ, Radomir: GROBLJE NA BJELUŠINAMA U MOSTARU - str.171 - 194.

* skica za monografiju; popis 160 spomenika iz 17. i 18. veka (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. MADŽAR, Božo: DVA NEPOZNATA DOKUMENTA O USTANCIMA LUKE VUKALOVIĆA - str.195 - 207.

* izvještaj austrijskog konzula u Mostaru grofa Martirta austriskom ministru vanjskih poslova grofu Rohbergu; prepis privatnog pisma Georga Martirta vojvodi Luki Vukaloviću na Zubcima.

IVIĆ, Danka: MOSTARSKE KUJUNDŽIJE XX. VIJEKA I NJIHOVI PROIZVODI PAFTE I KUKAČE I PLOČE ČILITIJE - str. 209 - 223.,

bilješke uz tekst.

Mr. RADOVIĆ, Momčilo: AKTIVNOST KPJ I NARODNOOSLOBO-
DILAČKI ODBOR NA SLOBODNOJ TERITORIJI U SJEVERNOJ
HERCEGOVINI 1941. - 1942 godine - str. 234 - 239., bilješke uz tekst.

* rad omladine i AFŽ; osnivanje i rad narodnooslob.odбора; kulturno-
prosvjetni rad; aktivnost narodnoosl.odбора u prozorskom kraju i
Neretvici 1942.g. (rezime na njemačkom jeziku)

IVANKOVIĆ, Stjepan: BORBE DEVETE DALMATINSKE UDARNE
DIVIZIJE ZA OSLOBOĐENJE HERCEGOVINE - str. 239 - 255., bilješke
uz tekst.

* borbe 9.divizije za konačno oslobođenje Livna, Duvna i dijela zapadne
Hercegovine; za oslobođenje Lištice i borbe za oslobođenje Mostara (rezime
na njemačkom jeziku).

sjećanja i izvori

BIJEDIĆ, Džemal: FORMIRANJE OBLASNOG KOMITETA KPJ ZA
HERCEGOVINU 1939.g. I MJESNOG KOMITETA KPJ MOSTAR 1940.g.
-str. 259 - 262.

ZOVKO, Marko: BERGMAN ALFRED.- str. 263 - 268.

ŠARENAC, Tripo: RAZVOJ KPJ U BILEĆKOM KRAJU.- str. 269 - 277.

VEGO, Marko: ISPISI IZ HISTORIJSKOG ARHIVA U DUBROVNIKU O
SREDNJEVJEKOVNOJ HERCEGOVINI.- str. 279 - 312.

osvrti i prikazi

MILIVOJEVIĆ, Nebojša: ČETVRTA I PETA KONFERENCIJA KPJ ZA
BiH U ISTORIJSKOM RAZVITKU REVOLUCIONARNOG POKRETA
(1938-1941)

* Zbornik radova sa naučnog savjetovanja u Mostaru, 5. i 6.oktobra 1978.g.
u izdanju Instituta za istoriju Sarajevo i CK SKBiH, 1980.- str.315 - 317.

IVANKOVIĆ, Stjepan / Danilo Komnenović i Muharem Kreso:
29.hercegovačka divizija; Vojnoizdavački zavod, Beograd,1979.g.;str.622./
str.315 - 317.

SEFEROVIĆ, Mensur / Slavko Stijačić: Trebinjci pali u borbi za slobodu
1941-1945. Trebinje, 1979.g./ str. 323 - 324.

PERVAN, Asim / Nedo Parežanin i Slavko Stijačić: Prvi udarni :PKK.,Mostar, 1980.g. / str. 325 - 329.

DEKOVIĆ, Nada /Memorijalna izložba: “Džemal Bijedić” (život i djelo)/ str. 331 - 332.

Dr.NAMETAK, Fehim / Hivzija Hasandedić: Spomenici kulture Turskog doba u Mostaru.; Biblioteka “Kulturno nasljeđe” IRO, Sarajevo, 1980.g./ str.333-335.

iz rada institucija

Arhiv Hercegovine Mostar, Muzej Hercegovine Mostar i Regionalni zavod za zaštitu kulture i prirode u Mostaru.-str.339 - 342.

BROJ 2 - Mostar, 1982.godina. - ćirilica

Dr. BENAC, Alojz: SA PROMOCIJE PRVOG BROJA ČASOPISA “HERCEGOVINA” (umjesto uvoda).- str. 5 - 9.

rasprave, studije i članci

Dr. ČOVIĆ, Borivoj: TUMULUSI ŽELJEZNOG DOBA U GUBAVICI.-str.13 - 32. 5.tabela; 4.plana; literatura. (rezime na njemačkom jeziku).

Mr. ANĐELIĆ, Tomislav; OSTAVA SREDNJEVIJEKOVNOG NOVCA IZ MEĐINA KOD MOSTARA.- str. 33 - 44; 3.tabele (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. TOČIĆ, Đuro: DONJI TOK NERETVE U SREDNJEM VIJEKU, S POSEBNIM OSVRTOM NA TRG DRIJEVA.- str. 45 - 78. (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. ANĐELIĆ, Pavao: MESANOVIĆI, BUBANJIĆI I HUMSKA I BOSANSKA VLASTELA.- str. 79 - 90. (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. PALAVESTRA, Vlajko: DREŽNICA U HERCEGOVINI.- str.91 - 123.

* zabilješke o prošlosti i narodnoj kulturi.

Mr. ZELENICA, Anđelko: PROBLEM ZAŠTITE I PRENOSA STEĆAKA U HERCEGOVINI.- str.125 - 148.

* Bileća, Čapljina, Čitluk, Gacko, Jablanica,, Konjic, Lištica, Ljubuški, Ljubinje, Mostar, Neum, Nevesinje, Posušje, Stolac i Trebinje.

Dr. ŽDRALOVIĆ, Muhamed: DJELA IBRAHIMA OPIJAČA U RUKOPISIMA ORIJENTALNE ZBIRKE JAZU.- str.149 - 164.

Mr. SMOLJAN, Vlado: O NEKIM IZVORIMA AKUMULACIJE U HERCEGOVINI U OSMANSKOM PERIODU.- str.165 - 182.(rezime na njemačkom jeziku)

* akumulacija iz obavljanja visokih funkcija, taksit, akumulacija iz trgovine, akumulacija u vjerskim ustanovama, u zanatstvu, akumulacija iz besplatnog rada stanovništva od XVI do XIX stoljeća.

STANIĆ, Radomir: NADGROBNI NATPISI IZ XIX VEKA NA BJELUŠINSKOM GROBLJU U MOSTARU.- str.183 - 220.; bilješke (rezime na njemačkom)

SARIĆ, Samija: PRILOG PROUČAVANJU KOLONIZACIJE (1918 - 1934.g.) I AGRARNE REFORME (1929 - 1941.g.) U HERCEGOVINI.- str.221 - 228.

Dr. HADŽIROVIĆ, Ahmed: PETA POKRAJINSKA KONFERENCIJA KPJ, SNAŽENJE ORGANIZACIJA I UTICAJA KPJ str.- 229 - 238.

RADOVIĆ, Momčilo: REVOLUCIONARNI RADNIČKI POKRET U HERCEGOVINI 1919 - 1921.g.- str.239 - 271.; bilješke (rezime na njemačkom jeziku)

ŠARENAC, Tripo: IZGRADNJA I DJELOVANJE NARODNE VLASTI U HERCEGOVINI 1941 g. I U PRVOJ POLOVINI 1942 g.- str. 273 - 295.

izvori i sjećanja

IVANKOVIĆ, Stjepan: ARHIVSKA OSTAVŠTINA Dr. ANTE TUNE RAMLJAKA - str. 299 - 303.

* faksimil pismo J.Vidmara.

FEJIĆ, Salko: KONJIČKI (MOSTARSKI) BATALJON- str. 307 - 318.

IVKOVIĆ, Vlado: DRUGA PARTIJSKA KONFERENCIJA NEVESINJSKIH KOMUNISTA 1942.g. str. 313 - 318.

STOJČIĆ, Ivica: REVOLUCIONARNI RAD U RUDNIKU UGLJA U MOSTARU OD 1936 - 1943.g.- str. 319 - 324.

osvrti i prikazi

TIPURA, Omer / Mostar - fotomonografija. P.K.K., Mostar, 1982.g.- str.327 - 330.

TRBONJA, Salih / Fotomonografija Hercegovine. NIRO, Privredni vjesnik, Zagreb i MOK SSRN Hercegovine, Mostar, 1981.g.- str. 331 - 332.

ALIKALFIĆ, Džemal / Mahmut Konjhodžić: Mostarke (edicija "Mostar u borbi za slobodu", knj. 4; Opštinski odbor SUBNOR-a Mostar, 1981.g.).- str.333-337.

IVANKOVIĆ, Stjepan / Vlado Ivković: Nevesinje 1941.g.; P.K.K., Mostar, 1980.g., s.387/ .- str. 339 - 341.

PECO, Esad / Mirza Muštović: Skrivena tvrđava.; knj.5.- edicija "Mostar u borbi za slobodu"; Opštinski odbor SUBNOR-a Mostar, 1982.g., s.252/- str. 343 - 346.

RADOVIĆ, Momčilo / MENSUR Seferović: Istočno i zapadno od Neretve. (10.herceg. narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada); Narodna Armija, Beograd, 1981.g., s.280./.- str. 347 - 351.

BROJ 3 - Mostar, 1983. god.- latinica.

rasprave, studije i članci

Mr.ANĐELIĆ, Tomislav: ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA BRATAČKOM GRACU KOD NEVESINJA.- str. 7-14. (rezime na njemačkom jeziku)

KRALJEVIĆ, Gojko: RIMSKI NOVCI IZ MOSTARA I OKOLINE.- str.15-28.; dvije tabele (rezime na njemačkom).

* kronološki redosljed novčića; novci po nominalima; novci po kovnicama i prevod inventarskih podataka.

BASLER, Đuro: ISTOČNI ZID GRADA BLAGAJA NA BUNI.- str. 29 - 34.

Dr. ANĐELIĆ, Pavao: SREDNJEVJEKOVNA HUMSKA ŽUPA “ŽABA”.- str. 35 - 56. (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. LULETIĆ, Josip: IZ MEĐUNARODNE NAUTIČKO- TRGOVAČKE I LUČKE DJELATNOSTI LUKE NA NERETVI U DRUGOJ POLOVICI 16. stoljeća.- str.57 - 65.(rezime na njemačkom)

* faksimil dokumenta o utovaru tereta u Luci Neretvi.

MANDERALO, Stipo:PRILOG PROUČAVANJU BOSANČICE U LIVANJSKOM KRAJU.-str. 67 - 78.

MULAOMEROVIĆ, Jasminko: JEDAN STARI ASTRONOMSKI INSTRUMENT IZ KONJICA.- str.79 - 86. (rezime na engleskom jeziku)

* dvije slike prednje i stražnje strane rub tahte.

Mr.ZELENIKA, Anđelko: KONZERVATORSKI ZAHVATI NA IKONAMA U HERCEGOVINI.- str.87 - 99.; popis 35 ikona

* Iz zbirka: Stare pravoslavne crkve u Mostaru; Manastira Žitomislić; Crkve sv.Klimenta (Mostači-Trebinje); Eparhijskog dvora u Mostaru; Saborne crkve u Mostaru; Crkve sv.Vavedenja u Zvali; Zavičajni muzej u Trebinju; crkve u Konjicu i u Parohiji Stolac.

Mr. RAJKOVIĆ, Salih: NEKI NOVI PODACI O SPOMENICIMA KULTURE U HERCEGOVINI.- str. 101 - 118.

Mr. SIVIRIĆ, Marijan: O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA OD POČETKA 18 st. DO PADA DUBROVAČKE REPUBLIKE 1808.g. U MATICAMA ŽUPE GRAD DUBROVNIK (I.dio) .- str. 119 - 152.

STANIĆ, Radomir: NADGROBNI SPOMENICI SA NATPISIMA IZ XVII I XVIII v. U GROBLJU NA PAŠINOVCU U MOSTARU.- str. 153 - 196.

(rezime na njemač.)

* registrovao 260. spomenika.

SANDŽAKTAR, Meliha: MLINICE NA PONORIMA TREBIŠNJICE.- str.197 - 225. (rezime na njemačkom)

* podaci o vlasništvu i nazivima mlinica

MILETIĆ, Drago: MOSTARSKI MOSTOVI NA MUSALI I LUCI.- str.227 - 241.

IVIĆ, Danka: OBIČAJI I VJEROVANJA U VEZI SA ZDRAVLJEM I BOLESTIMA STOKE U BROTNJU.- str.243 - 271. (rezime na njemačkom)

DŽELETOVIĆ, Danilo: PITANJE HERCEGOVAČKIH IZBJEGLICA U CRNOJGORIZAVRIJEME I POSLIJE USTANKA 1882.godine.-str.273-308.

ZOVKO, Ljubo: KPJ U HERCEGOVINI U VRIJEME SPORAZUMA CVETKOVIĆ - MAČEK.- str. 323 - 324.

BRČIĆ, Rafael: VOJNE I POLITIČKE MJERE OKUPATORA I KVISLINGA ZA GUŠENJE NOP U BOSNI I HERCEGOVINI U PRVOJ POLOVINI 1942.g.- str.325 - 349.

izvori i sjećanja

Dr. NEČAS, Ctibor: NEPOZNATO PISMO ČEHINJE BOHUSLAVE KECKOVE, MOSTARSKJE SLUŽBENE LIJEČNICE, ČEŠKOJ PJESNIKINJI ELIŠKI KRASNOHORSKOJ 1893.g.- str. 355 - 358.

IVANKOVIĆ, Stjepan: PISANA OSTAVŠTINA MARKA ZOVKE.- str.359 - 370.

* Arhiv Hercegovine OMZ/ K 1 - 28.

osvrti i prikazi

TIPURA, Omer/ Umjetnost na tlu Jugoslavije; PKK, Mostar, 1983.g./.-str. 373-374.
/ Boško Zec: Četa kozarčana; PKK, Mostar, 1983.g./.- str.375 - 376.
/ Dr. Ante Markotić: Demografski razvitak Hercegovine; PKK, Mostar, 1983.g./.- str. 377 - 378.

ZAHIROVIĆ, Šaban / "Tribunija" br.6., Zavičajni Muzej Trebinje, 1982.g./- str. 379 - 381.

IVANKOVIĆ, Stjepan / Muhamed Konjhodžić: KRONIKA O LJUBUŠKOM KRAJU (knj.1.): Općinski odbor SUBNOR-a Ljubuški, 1974.g.- (knj.2.): IRO "Veselin Masleša", Sarajevo, 1981.g./ - str. 385 - 386.

BROJ 4 - Mostar, 1984. god. - ćirilica.

rasprave, studije i članci

Dr. BASLER, Đuro: PALEOLITSKA UMJETNOST U JADRANSKOJ REGIJI JUGOSLAVIJE.- str. 7 - 22.

SALČIĆ, Vukosava: PRAISTORIJSKI GROB U VOJNU KOD MOSTARA.- str. 23 - 40. (rezime na njemačkom jeziku)

MULAOMEROVIĆ, Jasminko: BLIDINJE I RAKITNO.- str. 41 - 49.

*Prilog arheološkoj topografiji.

Mr. ZELENKA, Anđelko: STEĆCI JABLANIČKOG PODRUČJA.- str.51 - 72.

DODIG, Radoslav: GREDA - SREDNJEVJEKOVNA NEKROPOLA U CRVENOM GRMU.- str. 73 - 80.

Dr. ŠUNJIĆ, Marko: VENECIJA I POSLJEDNJI BOSANSKI KRALJEVI 1420-1463.g.- str. 81 - 90.

Dr. HRABAK, Bogumil: TURSKA STRAŽARSKA FLOTILA U NERETVI (1490-1700.g.) - str. 91 - 107.

Dr. LULETIĆ, Josip: IZ MEĐUNARODNE DJELATNOSTI HERCEGOVAČKIH I BOSANSKIH TRGOVACA U NAUTIČKO- BRODARSKOJ I LUČKO-TRGOVAČKOJ PRIVREDI DUBROVAČKE REPUBLIKE (1570-1670.g.).-str.109 - 129. (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. PEDERIN, Ivan: ZADARSKE DUKALE O RATU I MIRU S TURCIMA OD XV DO XVI. stoljeća.- str. 131 - 146. (rezime na njemačkom jeziku)

VEGO, Marko: PRILOG O JEVREJSKIM TRGOVCIMA U DUBROVNIKU.- str. 146 - 157.

* Neki podaci se odnose na jevreje iz Mostara.

STANIĆ, Radomir: NATPISI NA SPOMENICIMA U GROBLJU NA PAŠINOVCU U MOSTARU.- str.159 - 199. (rezime na njemačkom jeziku)

* Popis 376 spomenika.

NIKOLIĆ - Ribarević, Ivanka: IKONE PRAVOSLAVNE CRKVE U BLAGAJU KOD MOSTARA.- str. 201 - 218.; bilješke uz tekst.

KRALJEVIĆ, Gojko: LIČNA IMENA U KNJIZI “ VLASI I USPOSTAVA TIMARSKOG SISTEMA U HERCEGOVINI”.- str. 219 - 223.; bilješke uz tekst.

Mr. LJUBOVIĆ, Amir: NAMARGINAMARUKOPISNIH DJELAMUSTAFA EJUBOVIĆA (1651-1707.g.).- str. 225 - 238.; bilješke uz tekst.

Mr. PELIDIJA, Enes: STANJE U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU I DRŽANJE PLEMENA U VRIJEME DOLASKA RUSKOG EMISARA-PUKOVNIKA MIHAILA MILORADOVIĆA U CRNU GORU 1711.g.- str.239 - 244.; bilješke uz tekst (rezime na njemačkom jeziku).

Mr. ČELEBIĆ, Edin: KULTURNE PRILIKE U MOSTARU KRAJEM XIX. I POČETKOM XX. VIJEKA.- str. 247 - 275.; bilješke uz tekst.

Dr. PECO, Asim: GOVOR PODVELEŽJA U SVJETLOSTI OSTALIH GOVORA HERCEGOVINE - str.277 - 296.

* O govoru Mostara; Pomeni o podveleškom govoru u literaturi; Položaj Podveležja; Porijeklo stanovništva i današnja slika podveleškog govora.

VERUNICA, Zdravko: ALEKSA ŠANTIĆ I MUZIKA.- str. 297 - 322.; bilješke.

* Od horskog pjevača do dirigenta i kompozitorski rad.

Dr. BOROVČANIN, Drago: ORGANIZACIJA I RAZVOJ ŠKOLSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI U TOKU NOR - a.- str.323 - 331.

Mr. KLARIĆ, Tihomir: KULTURNA POLITIKA KPJ 1941 - 1945. g.- str. 333 - 359.

BUHA, Boško: RATNI PUT 13.HERCEGOVAČKE UDARNE BRIGADE.- str. 361 - 369.

* Povodom 40- et godišnjice njenog formiranja.

osvrta i prikazi

ANĐELIĆ, Tomislav / TRIBUNIA, br.7.: Zavičajni Muzej Trebinje, 1983.g./ str.373 - 375.

ŠKORO, Milan / Avdo Humo: MOJA GENERACIJA,"Svjetlost", Sarajevo: Vojnoizdavački zavod, "Prosveta", Beograd, 1984.g./- str. 377 - 380.

SAMARDŽIĆ, Obrad / Radovan Rako Dabić i Milan Papić: NEVESINJCI PALI U BORBI ZA SLOBODU 1941-1945.g.: Opštinski odbor SUBNOR-a, Nevesinje, 1984.g/ str. 381 - 384.

ŠATOR, Ibro / SJEĆANJE BORACA STOLAČKOG KRAJA (br.1.): Opštinski odbor SUBNOR-a, Stolac, 1984.g./- str. 385 - 390.

PERIŠIĆ, Ilija / Todo Kurtović: JEDNOM ZAUVIJEK (edicija: Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, Posebno izdanje, br.1.; knj.1.: Zavičajni Muzej Trebinje, Trebinje, 1984.g./ str. 391 - 396.

DABOVIĆ, Krsto / RADNIČKI POKRET, NOR I SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA NA PODRUČJU TREBINJA., Zbornik sjećanja br.1; knj.1.: Zavičajni Muzej Trebinje, Trebinje, 1984.g. / str. 397 - 400.

BROJ 5 - Mostar, 1986. god. - latinica

rasprave, studije i članci

SALČIĆ - Atanacković, Vukosava: ZAŠTITA ANTIČKOG EPIGRAFSKOG SPOMENIKA IZ KARLOVA HANA (PRISOJE) KOD DUVNA - str.7-17.; 2.sl.; 1.karta; bilješ. (rezime na njemačkom jeziku)

Mr. ANĐELIĆ, Tomislav: OSTAVA VIZANTIJSKOG ZLATNOG NOVCA IZ BLATNICE KOD ČITLUKA U HERCEGOVINI - str. 19 - 22.

Dr. FISKOVIĆ, Cvitko: ZVONO IZ 15.st. U LIVNU - str. 23 - 29.

Dr. HRABAK, Bogumil: DOVOZ BOSANSKOG OLOVA U DUBROVNIK 1463-1520.g.- str. 31 - 80.

Dr. LULETIĆ, Josip: HERCEGOVCI I STONJANI (PRIMORCI) U DOBROSUSJEDNIM ODNOSIMA ZA VRIJEME DUBROVAČKE REPUBLIKE - str. 81 - 96.; bilješke, (rezime na njemačkom jeziku)

Mr. SIVIRIĆ, Marijan: O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA DO PADA DUBROVAČKE REPUBLIKE 1808.g. U MATICAMA ŽUPE GRAD U DUBROVNIKU (II.dio).- str.97 - 122.;bilješke.

Mr. ČELEBIĆ, Edin: SRPSKO PJEVAČKO DRUŠTVO "GUSLE" (1888-1914.g.) I NJEGOVA ISTORIJSKA ULOGA - str. 123 - 137.; bilješke.
*Prilog istoriji nacionalnog pokreta.

IVIĆ, Danka: BAJANJA I BAJALICE KAO DIO ETNOVETERINE U BROTNJU -str. 139 - 165.; bilješke (rezime na njemačkom jeziku)

Mr. IVANKOVIĆ, Stjepan: ORGANIZACIONI RAZVOJ KPJ I SKOJ-a NA PODRUČJU HERCEGOVINE U TOKU NOB-a I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE 1941- 1945.g.- str.167 - 184.; bilješke (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. BOROVIČANIN, Drago: RAD KOMUNISTA BiH NA AFIRMACIJI DOKUMENATA PRVOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a I ODLUKA DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a.- str. 187 - 193.

Dr. MILIDRAGOVIĆ, Duško: NASTANAK I RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA U HERCEGOVINI - str. 195 - 22.; bilješke.

izvori i sjećanja

HASANDEDIĆ, Hivzija: ORIJENTALNA ZBIRKA PROVINCIJALATA HERCEGOVAČKIH FRANJEVACA U MOSTARU.- str.225 - 232.; bilješke.

KURTOVIĆ, Todo: RIJEČI ISTORIJSKE ISTINE RADE PRAVICE - str.233 - 259.

osvrti i prikazi

Dr. BASLER, Đuro / Robert Salinas Price: HOMEROVA SLEPA PUBLIKA, Beograd, 1985.g./ - str. 263 - 266.

Mr. KNEZović, Pavle /Roberto Salinas Price: HOMEROVA SLEPA PUBLIKA, Beograd, 1985.g./ - str. 267 - 269

DODIG, Radoslav / Alberto Fortis: PUT PO DALMACIJI; Globus, Zagreb, 1984.g. (biblioteka: Posebna izdanja, priredio dr. J.Bratulić; prevod: M.Maras)/ str. 271 - 273.

POLJAREVIĆ, Ale / OSVRT O STOLAČKOJ LIKOVNOJ BAŠTINI SA PREGLEDOM LIKOVNOG STVARANJA KONCEM XIX I PRVOJ POLOVINI XX stoljeća / str. 275 - 292.

Dr. GREBO, Zlata / Fazlija Alikalfić: STASANJE JEDNE MLADOSTI: Skupština Opštine Mostar, Odbor za organizaciju izrade priloga istoriji i revoluciji radničkog pokreta i NOB-a Mostar,1985.g.; knj.1./ str. 293 - 295.

Dr.MILIDRAGović, Duško / BILEĆE U NOB-u I REVOLUCIJI (SPOMENICA POGINULIM BILEĆANIMA U NOP I REVOLUCIJI.: Opštinski odbor Saveza boraca NOR-a, Bileće / str. 297 - 299.

SEFEROVIĆ, Mensur / Nikola Anić: DVANAESTA DALMATINSKA (OTOČKA) NOU BRIGADA.: Supetar na Braču, 1984.g./ str. 301 - 305.

BJELOGRLIĆ, Milan / MOSTARSKA OPERACIJA: Vojno izdavački zavod, Beograd, 1986.g./ str. 307 - 310.

Dr. KREŠIĆ, Andrija / Seferović Mensur: MOSTARSKI KOLOPLETI (biblioteka: Mostar u borbi za slobodu): Opštinski odbor SUBNOR-a Mostar, 1985.g. / str. 311 - 312.

TIPURA, Omer / Dragan Bartolović: DŽEMAL BIJEDIĆ I NJEGOVO VRIJEME:Odbor za obilježavanje imena i djela Dž.Bijedića i PKK, Mostar, 1985.g. / str. 313 - 315.

ĐURIČIĆ, Blažo / Enver Ćemalović: MOSTARSKI BATALJON: Odbor za pisanje revolucionarnog pokreta i NOB-a Mostara, Mostar, 1986.g./ str.317-321.

BROJ 6 - Mostar, 1987. god. - ćirilica

Mr. IVANKOVIĆ, Stjepan: NASTANAK I NAČIN ČUVANJA ARHIVSKIH

DOKUMENATA U BiH DO OSLOBOĐENJA 1945.g.- str. 5 - 28. (rezime na njemačkom)

rasprave, studije i članci

Mr. KNEZOVIĆ, Pavle: MAK DIZDAR I ANTIČKI MIT - str.33 - 58 (rezime na engleskom jeziku)

Mr. BRKOVIĆ, Milko: VANJSKE KARAKTERISTIKE BOSANSKIH LATINSKIH POVELJA KOJE SE DANAS NALAZE U DUBROVNIKU I VENECIJI -str. 59 - 68.; bilješke (rezime na njemačkom jeziku)

BAŠLAGIĆ, Šefik: KORITO ČATRNJE U HAMZIĆIMA -str.71 - 81.

MILETIĆ, Drago: MLINICE NA UŠĆU RADOBOLJE U NERETVU - str.83 - 102.; bilješke (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. PALAVESTRA, Vlajko: STARO HERCEGOVAČKO PLEME KRMPO-TIĆI - str. 103 - 116.

Dr. ŽDRALOVIĆ, Muhamed: DJELA ALI-DEDE MOSTARCA U RUKOPISIMA ORIJENTALNE ZBIRKE ARHIVA JAZU - str. 117 - 133.; bilješke

*Zbirka sadrži dva rukopisa (br.1168. sadrži dva djela i to "Havatim alkiham wa hall ar-ruzum wa kašf al-kunuz i Muhadara al'-awa'il wa musamara al-awahir.; br.1550. sadrži nekompletno djelo "Muhadara al'awa'il"; str.117-133.; bilješke tekst na orijentalnim jezicima.

Mr. MULAOMEROVIĆ, Jasminko: LIVANJSKI GNOMON.-str.133 - 140.
* sprava za određivanje podneva.

Mr. ZELENKA, Anđelko: KULA IZ XVII st. NA HUMU U MOSTARU str. 141 - 150.

Mr. ČELEBIĆ, Edin: HRVATSKO PJEVAČKO DRUŠTVO "HRVOJE" 1888-1914.g. str.151-163. (rezime na njemačkom jeziku)
*prilog istoriji nacionalnog pokreta u BiH.

Dr. MADŽAR, Božo: NEUSPIO POKUŠAJ ISKORIŠTAVANJA SNAGE VODOPADA KRAVICA NA POČETKU OVOGA VIJEKA -str.165 - 177 (rezime na njemačkom jeziku).

Mr. MILIVOJEVIĆ, Nebojša: MOSTAR U USTANKU 1941. godine - str.179

- 201 (rezime na njemačkom jeziku)
izvori i sjećanja

Mr. ZAHIROVIĆ, Šaban: STIHOVANI RIJEČNICI U RUKOPISIMA ORIJENTALNIH ZBIRKA U MOSTARU - str. 205 - 214.

BUHA, Boško: RATNI LISTOVI HERCEGOVAČKIH VOJNIH JEDINICA str.215 - 225.

* bibliografija listova i navodi ustanova gdje se isti nalaze.

osvrta i prikazi

MASLIĆ, Mubera / Muhamed Mujić: SIDŽIL MOSTARSKOG KADIJE (1632-1634) PKK, Mostar, 1987 -str. 229 - 235.

DŽUBUR, Lutvo / Novak Mandić: GACKO KROZ VIJEKOVE (prilozi istoriji Gacka), Gacko, 1985.g./ str. 237 - 239.

Mr. ČELEBIĆ, Edin / Ibrahim Kemura: ULOGA "GAJRETA" U DRUŠTVENOM ŽIVOTU MUSLIMANA BiH.; Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.g./.- str.241 - 244.

Mr. ZAHIROVIĆ, Šaban / Mr. Momčilo Radović: REVOLUCIONARNI RADNIČKI POKRET I NOB U KONJIČKOM KRAJU.; Opštinski odbor SUBNOR-a Konjic, 1986.g./ - str. 245 - 247.

Dr. HADŽIROVIĆ, Ahmed / HERCEGOVINA U NOB, (april 1941.-juni 1942.); Vojno-izdavački centar i novinski centar Beograd i Arhiv Hercegovine Mostar; knj.2, 3 i 4, Beograd, 1986.g./.- str. 249 - 255.

TIPURA, Omer / SPOMENICA MOSTARA 1941 - 1945.; Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB-a Mostara, Mostar, 1987.g./.- str.257 - 258.

ĐURIČIĆ, Blažo / SPOMEN-KNJIGA PALIH BORACA NOR-a I ŽRTAVA FAŠISTIČKOG TERORA OPOŠTINE GACKO 1941-1945.g./.- str.259-263.

ANĐELIĆ, Tomislav / TRIBUNIA (9); Zavičajni Muzej Trebinje, 1985.g./.- str.265 - 266.

BROJ 7-8 - Mostar, 1990. god. - latinica

rasprave, studije i članci

SALČIĆ, Vukosava: RIMSKI EPIGRAFSKI SPOMENIK IZ KAZANACA KOD GACKA -str. 7-13. (rezime na njemačkom jeziku)

BEŠLAGIĆ, Šefik: DVA SREDNJEVJEKOVNA ĆIRILSKA SPOMENIKA U OKOLINI MAKARSKE - str. 15 - 22.

LAZINBAT, Velimir: PREGLED ARHIVSKIH SERIJA HISTORIJSKOG ARHIVA U DUBROVNIKU SA NAPOMENAMA O GRAĐI NA NAŠEM JEZIKU.-str. 23-35.

Dr. ANDREJEVIĆ, Andrej: NEIMAR HAJREDIN I NJGOV RAD U HERCEGOVINI - str. 39 - 50. (rezime na njemačkom jeziku)

Mr. POLJAREVIĆ, Ale: STOLAČKA ORIJENTALNA ARHITEKTURA U SVIJETLU PRINCIPA ORIJENTALNOG GRAĐENJA.- str. 53 - 62.

NIKOLIĆ, Ivanka: DJELO MAJSTORA BLAGAJSKOG ĐORĐA KAFALO-FOROSA - str. 63 - 66.

Mr. ČELEBIĆ, Edin: POLITIČKE I KULTURNE PRILIKE U BIH KRAJEM XIX. I POČETKOM XX VIJEKA SA POSEBNIM OSVRTOM O DJELIMA I ULOZI KULTURNO - PROSVJETNIH DRUŠTAVA - str.69 - 84.; bilješke (rezime na njemačkom jeziku)

Mr. SIVIRIĆ, Marijan: O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA OD POČETKA 18.st. DO PADADUBROVAČKE REPUBLIKE 1808.g. U MATICAMA ŽUPE GRAD U DUBROVNIKU (III.dio).- str. 85 - 104.

Dr. ZOVKO, Ljubo: BOSNA I HERCEGOVINA U GRAĐANSKOJ POLITICI NAKON SPORAZUMA CVETKOVIĆ- MAČEK.- str.105 - 118.

MILETIĆ, Drago: ITALIJANSKA REOKUPACIJA MOSTARA.- str.119 - 155. (rezime na njemačkom jeziku)

* septembar 1941. - juni 1943.g.

Mr. IVANKOVIĆ, Stjepan: DUVANJSKO PODRUČJE U TOKU BITKE ZA RANJENIKE -str. 157 - 165.; bilješke (rezime na njemačkom jeziku)

Dr. KOJOVIĆ, Dušan: MUZEOLŠKI PRINCIPI STVARANJU EKSPONIZICIJE - str.167 - 175. (rezime na njemačkom jeziku)

KLARIĆ, Slavica: KANADSKI ARHIVSKI SISTEM I PROFESIONALNA ARHIVSKA UDRUŽENJA - str.177 - 182.

izvori

Mr. ČOLOVIĆ, Vesna: BIBLIOGRAFIJA ČLANAKA O HERCEGOVINI U LISTU "GLAS SLOBODE" (1909 - 1918.g.) - str.185 - 217.

osvrta i prikazi

LAZINBAT, Velimir / Stipo Manderalo: GOSPODARI KAMENA - livanjsko klesarstvo XIX vijeka: Opštinska zajednica kulture Livno i "Veselin Masleša", Sarajevo, 1987.g./ - str.221 - 224.

Mr. ČELEBIĆ, Edin / Ibrahim Tepić : BiH U RUSKIM IZVORIMA 1856-1878.: "Veselin Masleša", Sarajevo, 1988.g./ - str.225 - 227.

Mr. IVANKOVIĆ, Stjepan / SOVIĆ I GORICA U BEKIJI.; Zbornik radova o povjesti, umjetnosti i kulturi: Sovići i Gorica, 1989.g.,br.1./ - str.229 - 230.

ALIKALFIĆ, Fazlija / ZBORNİK SJEĆANJA O MOSTARSKOM BATALJONU.: Skupština opštine Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB-a Mostara, Mostar, 1989.g./ - str.231 - 241.

GALIĆ, Jure / ČETRNAESTA OMLADINSKA BRIGADA / - str.243 - 246.

Mr. MILIVOJEVIĆ, Nebojša / Advan Hozić: JABLANICA U REVOLUCIONARNOM RADNIČKOM POKRETU I NOB.: Skupština opštine i Odbor za pisanje istorije, Jablanica, 1989.g. / - str.247 - 248.

BROJ 9 - Mostar, 1997. god. - latinica.

Gradonačelnik Mostara ORUČEVIĆ, Safet: BORBA ZA OPSTANAK - str. 5-8.

Riječ urednika Mr. ZAHIROVIĆ, Šabana - str. 9.

NAUČNI SKUP: MOSTAR KROZ STOLJEĆA - Mostar, 9.-10.IX 1996. godine.

I historija

Mr. BRKLJAČA, Seka: IZ SREDNJEVJEKOVNE ISTORIJE BLAGAJA.- str.15 - 18.

HASANDEDIĆ, Hivzija: MOSTAR OD POSTANKA DO RAZARANJA 1992 / 93.godinu - str. 19 - 29.

* retrospektiva i sadašnjost / I - Lijeva obala: Velika i Mala tepa; Musala; Hadzijska sofa./ II - Desna obala: Kapetanovina; Babun; Bakšim - Posebno: Bučuk mahale mostarski vakufi; pokrštavanje; ubijanje muslimana traje od krstaških ratova.

Mr. KATZ, Vera: IZ PROŠLOSTI MOSTARSKE ČARŠIJE.- str. 30 - 34.

Dr.ZLATAR, Behija: ULOGA VAKUFA U RAZVITKU MOSTARA -str.35-39.

Dr. KRKIĆ, Safet: VAKUFI MOSTARA KAO FORMA PRIVREDNE AKTIVNOSTI -str. 40 - 48.

Dr. MULIĆ, Jusuf: ISLAMSKA BOGOMOLJE U MOSTARU.- str. 75 - 80.

Dr. PELIDIJA, Enes: MOSTAR U XVIII stoljeću - str. 81 - 90.

FAJIĆ, Zejnil: ALI-PAŠINA UPRAVA PREMA BRAČKOVIĆEVOM RUKOPISU "MALA ISTORIJA DOGAĐAJA U HERCEGOVINI".- str. 91- 103.

Mr. KAMBEROVIĆ, Esad: MOSTAR SREDINOM XIX stoljeća.- str.104- 108.

Mr. ARNAUTOVIĆ, Esad: POLITIČKE PRILIKE U MOSTARU I HERCEGOVINI U POSLJEDNJE DVIJE DECENIJE OSMANSKE VLADAVINE - str. 109 - 121.

SARIĆ, Samija: OSAMDESET GODINA GRADSKE BANJE U MOSTARU str. 122-135.

kulturna historija

Dr. KEMURA, Ibrahim: ODRAZ DRUŠTVENO-POLITIČKIH PRILIKA U

MOSTARUNADRUŠTVU“GAJRET”POČETKOMXXstoljeća.-str.139-143.

Dr. IŠEK, Tomislav: MJESTO I ULOGA MOSTARSKIH DJELATNIKA NA POKRETANJU HKD “NAPREDAK” - str. 144 - 150.

Dr. NILEVIĆ, Boris: MOSTAR U DJELU HISTORIČARA VLADIMIRA ĆOROVIĆA - str. 151 - 157.

Dr. USTAMUJIĆ, Elbisa: STO GODINA ČASOPISA “ZORA” - str.158 - 164.

Mr. ŠPAGO, Salko: OSNOVNO ŠKOLSTVO U MOSTARU (1878 - 1918.g.) str.165-171.

književna historija - jezik

Dr. NAMETAK, Fehim: OPIJAČEVA PJESMA NA TURSKOM POSVEĆENA ŠEJH JUJI - str. 175 - 181.

Dr. LJUBOVIĆ, Amir: BRATISLAVSKA KOLEKCIJA ORIJENTALNIH RUKOPISA I NJEN ZNAČAJ ZA KULTURNU HISTORIJU MOSTARA str.182 - 186.

Dr. DURAKOVIĆ, Esad: MOSTARSKA NAZIRA KAO SVIJEST O UOBLIČENOJ POETSKOJ TRADICIJI - str. 187 - 192.

Mr. GAZIĆ, Lejla: DVIJE MOSTARSKE MEDŽMUE KAO KULTURNO-HISTORIJSKI IZVORI - str. 193 - 198.

Mr. PIRIĆ, Alija: MOSTARSKI PJESNIK DERVIŠ-PAŠA BAJEZIDAGIĆ str.199 - 206.

ŠATOR, Muhamed: MOSTARSKI GOVOR KROZ STOLJEĆA.- str.207-217.
(prilog proučavanju mostarskog govora s posebnim osvrtom na savremene jezičke tokove).
novija historija

ŠARAC, Džemal: SA MOSTARCIMA.- str. 221 - 237.

* svjedočenja: uoči II.sv.r.; u narodnooslobodilačkom ratu; rat1992-1995.g. odbrana RBiH.

Mr. MILIŠIĆ, Senija: ANTIFAŠIZAM MOSTARA U DRUGOM SVJETSKOM RATU - str. 238 - 241.

KUJOVIĆ, Mina: IZ ZAPISNIKA O "PEDAGOŠKOJ NEDJELJI", ODRŽANOJ U MOSTARU OD 7 -14.marta 1945.godine. - str. 242 - 251.

Dr. ĆATOVIĆ, Fuad: OD BOKSITA DO ALUMINIJA - str. 252 - 263.

DONIA, J. Robert: MOSTAR - EPICENTAR OF BOSNIAN STUDENT MOVEMENTS ON THE EVE OF WORLD WAR I.- str. 264 - 275

* tekst na engleskom jeziku.

BROJ 10 - Mostar, 1998. godine. - latinica

I iz prošlosti mostara i hercegovine

Dr. RATKOVIĆ, Aleksandar: BLAGAJSKA TVRĐAVA U SVJETLU NAJNOVIJIH ISTRAŽIVANJA - str. 7-16.

HASANDEDIĆ, Hivzija: KRATAK PREVOD (EKSCERPT) DRUGE VAKUFNAME DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA IZ MOSTARA.- str.17-21.

HASANDEDIĆ, Hivzija: MOSTARSKI KADILUK I NJEGOVE KADIJE.- str.23 - 30.

SARIĆ, Sajma: JEVREJSKI HRAM U MOSTARU.- str. 31 - 37.

II književnost i jezik

Dr. LJUBOVIĆ, Amir: BAŠAGIĆEVA KOLEKCIJA ORIJENTALNIH RUKOPISA U UNIVERZITETSKOJ KNJIŽNICI U BRATISLAVI I NJEN ZNAČAJ ZA OPĆU I KULTURNU HISTORIJU BOSNE I HERCEGOVINE.- str. 41-50.

Dr. PECO, Asim: PREGRŠT NARODNIH PJESAMA IZ HERCEGOVINE str. 51.-80.

* 68 pjesama kazivača iz opština Gacko i Mostara.

Dr. PECO, Asim: DIJALEKATSKA PRIPADNOST NAVEDENIH NARODNIH PJESAMA - str.81-84.

Dr. PECO, Asim: MOSTARSKI GOVOR U SVJETLOSTI HERCEGOVAČKIH GOVORA KAO CJELINE - str.85-94.

Dr. USTAMUJIĆ, Elbisa: UMJEĆE PRIPOVIJEDANJA -str.95-100.

* (Hamza Humo: Slučaj Raba slikara)

III novija historija

Mr. SMOLJAN, Vlado: INDUSTRIJSKI RAZVITAK HERCEGOVINE IZMEĐU 1918-1941.god. - str.103 - 118.

Prof. dr. HADŽIBEGOVIĆ, Iljas: TRAGANJE ZA MODERNOM NARONOM.

/Vlado Smoljan: Poglavlje iz ekonomske historije Hercegovine.:
Gospodarska komora Herceg-Bosne, Mostar, 1996.g.-str.119-131.

/Vlado Smoljan: Poglavlje iz ekonomske historije Hercegovine (knj.II):
Gospodarska komora Herceg-Bosne, Mostar, 1997.g. - str.132 - 139.

Mr. ŠEHIĆ, Zijad: PRILOG ISTRAŽIVANJA VOJSKE MOSTARSKOG DOPUNSKOG U AUSTROUGARSKOJ EPOHI (1878-1918).-str.141-156.

BRKLJAČA, Seka: OD IMPERIJALNE POLITIKE FAŠISTIČKE ITALIJE DO EKONOMSKIH PROBITAKA U BiH. - str. 157 - 170.

Mr. KAMBEROVIĆ, Husnija: PARLAMENTARNI IZBORI U BiH 1945.g. str.171-182.

Mr. KATZ, Vera: "NARODNA DEMOKRACIJA" U POLITICI KPJ (1945-1950.g) KROZ PRIZMU MOSTARSKO OBLASTI. - str. 183 - 194.

Mr. OBRADOVIĆ, Zarema: MALARIJA U HERCEGOVINI JUČER, DANAS, SUTRA - str. 195-203.

IV prikazi i osvrti

KICO, Mehmed: HISTORIJA ZA SADAŠNJOST I BUDUĆNOST.

/Noel Malkom: Povijest Bosne. (kratki pregled) - prijevod: Zlatko Crnković; Zagreb: Erasm Novi liber; Dani, 1995.g.; XXVI, 370. str.-
Biblioteka Erasmus - Svjedočanstva.- str. 209 - 211.

/Mustafa Imamović: Historija Bošnjaka - Bošnjačka zajednica kulture Preporod (Matični odbori), Sarajevo, 1997.g., 636.str.,
Biografija autora; bibliografija/- str.211-213.

MILIŠIĆ, Senija / Dr. Smail Čekić: Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima (1991-1993.god.) Sarajevo, Ljiljan, 1994.g., 416 str.; Biblioteka: Bosniaca/str.213-217.

V zaštita kulturno-historijske baštine

VESKOVIĆ, Esad: RESTAURATORSKI RADOVI NA FASADNIM POVRŠINAMA OBJEKATA SUDA I MUZIČKOG CENTRA U MOSTARU str. 221 - 230

VI bibliografija

SERDAREVIĆ, Jagoda: PRILOG BIBLIOGRAFIJI "PRVE KNJIŽEVNE KOMUNE" U MOSTARU - str.230 - 253.

* tekstovi objavljeni u mostarskoj "Slobodi" 1970 - 1992.god.

VII iz rada arhiva hercegovine i muzeja hercegovine

MARIĆ, Enisa: STRADANJE ARHIVSKE I REGISTRATORSKE GRAĐE U HERCEGOVINI I ZAŠTITA POSLIJE RATA - str.257 - 262

HODŽIĆ, Sabit: MUZEJ HERCEGOVINE - OSNIVANJE, RAD, STRADANJE, PERSPEKTIVE RAZVOJA - str.263 - 273.

posebni dio

KOSCHNICK, Hans (ehem.EU-Administrator von Mostar: REFLEXIONEN UBER EINEN SCHWIERIGEN ABER LIEBGEWORDENEN EINSATZ IN UND FUR MOSTAR -str.273 - 277.

*tekst na njemačkom jeziku / prevod naslova: Mostar nema samo bogatu prošlost, nego i budućnost punu nade.

in memoriam

Mr. ZAHIROVIĆ, Šaban: IN MEMORIAM PROFESORU Dr. IBRAHIM TEPIĆ (1947-1997) - str.278.

HERCEGOVINA

žascopis

iskustva drugih

HERCEGOVINA

žascopis

Dr Fridrich P.KAHLENBERG
Präsident des Bundesarchivs

VOM STELLENWERT STAATLICHER ARCHIVE IM
DEMOKRATISCHEN RECHTSSTAAT. ERFAHRUNGEN IN
DEUTSCHLAND BEI DER ARCHIVISCHEN UFARBEITUNG DER
FOLGEN ZWEIER DIKTATUREN

Staatliche Archive haben in den zurückliegenden Jahrzehnten weltweit einen unübersehbaren Zuwachs ihrer Stellenwertes binnen der Staatsorganisation und -verwaltung erfahren. Dafür sind gewiß unterschiedliche Motive verantwortlich, doch ist die Bereitschaft der Archivare, das im 19. Jh. ausgebildete Ideal des vorrangig historisch-wissenschaftlichen Forschers aufzugeben zugunsten eines primär der Dienstleistung gegenüber den staatlichen Organen wie der gesamten Öffentlichkeit verpflichteten Berufsbildes eine der wichtigsten Voraussetzungen der jüngsten Entwicklung. Sie wurde entscheidend gefördert durch die Formalisierung der Ausbildung zum Facharchivar an eigens dafür eingerichteten Institutionen. Dabei haben sich für die Ausbildung zum wissenschaftlichen Archivar zwei unterschiedliche Modelle bewährt: in den westlichen Industrie-Gesellschaften überwiegt die postgraduale Ausbildung nach einem abgeschlossenen Hochschulstudium der Geschichte, der Rechts- oder Politischen Wissenschaften, in den Ländern des früheren Ostblocks etablierten sich hingegen eigenständige Studiengänge der Archivwissenschaften binnen der Universitäten. Daneben existieren die verschiedensten Mischformen. Entscheidend bleibt jedoch, daß verantwortliche Leitungspositionen in den staatlichen Archivverwaltungen in aller Regel nur noch von "professionellen Archivaren" wahrgenommen werden.

Der Wandel des Berufsbildes folgte den gestiegenen Anforderungen an

den Archivar im Zuge einer sich immer stärker spezialisierenden öffentlichen Verwaltung. Dieser Prozess verlief unabhängig von unterschiedlichen ideologischen Voraussetzungen in allen Staaten, seine Dynamik war im wesentlichen von der Intensität der Industrialisierung und Technisierung geprägt. In den Industriegesellschaften des 20. Jahrhunderts wuchsen den staatlichen Verwaltungen zahlreiche neue Tätigkeitsfelder zu, die erweiterten Aufgaben zogen eine fortgesetzte Differenzierung und Spezialisierung der Verwaltungsorganisationen nach sich. In unmittelbarer Konsequenz vervielfältigten sich die Anforderungen an die staatlichen Archive: diese wurden mit beträchtlich vermehrten Altaktenabgaben aus den Verwaltungsinstitutionen ihres jeweiligen Zuständigkeitsbereichs konfrontiert.

Zudem zwang die expandierende Produktion von Schrift- und sonstigem Dokumentationsgut in den Verwaltungsbürokratien diese zu immer kürzeren Abgabefristen, die Archivare wurden in wachsendem Umfang auch mit recht jungen Überlieferungen konfrontiert. Die Organisation der behördlichen Schriftgutverwaltungen als Kern der administrativen Informationsverarbeitung frühzeitig so einzurichten, daß die spätere Archivierung, die Aussonderung des dauerhaft entbehrlichen Schriftgutes wie die Bestimmung der aus rechtlichen wie wissenschaftlichen Gründen dauerhaft aufzubewahrenden Überlieferungen, erleichtert werde, wurde als archivfachliche Aufgabe in den sechziger Jahren erkannt. In den USA richtete das Nationalarchiv die als Dienstleistung für die Verwaltung konzipierte „Records Administration“ ein: Archivare entwickelten gemeinsam mit Vertretern der öffentlichen Verwaltung neue Konzepte der Aktenführung, -ordnung und -aussonderung, die sowohl die laufende Verwaltungsarbeit wie die Archivierung entlasteten.

In Frankreich wie in Großbritannien etablierten die Nationalarchive Konzepte der Beratung der Ministerien und anderer Verwaltungseinrichtungen ihres Zuständigkeitsbereiches, die die Entsendung von Archivaren an die lebende Verwaltung vorsahen. Diese „archivistes en mission“ oder „Recordsadministration Officers“ sorgten nicht nur für eine kontinuierliche fachliche Beratung in allen Fragen der Schriftgutverwaltung, sondern trafen auch erste Bewertungsentscheidungen. Zur frühzeitigen Entlastung der administrativen Informationsspeicher wurden zentrale Altakten-Verwaltungen eingerichtet, „Record centres“ in den USA, „Limbos“ in England, die „Cité Ministerielle“ in Frankreich.

In den der staatlichen Planwirtschaft verpflichteten Volksdemokratien wurde das System der Verwaltungsarchive entwickelt. In den einzelnen Ministerien und in anderen zentralen Verwaltungseinrichtungen erfaßten

ausgebildete Archivare frühzeitig die für eine Archivierung in Betracht kommenden Überlieferungen und erschlossen diese vorläufig, um jederzeit einen unmittelbaren Rückgriff zu ermöglichen. Unmittelbarer Nebeneffekt dieser Tätigkeit der Verwaltungsarchivare war die frühzeitige Entlastung von Schriftgut, das für eine spätere Archivierung nicht in Betracht kam.

In der Bundesrepublik Deutschland richtete das Bundesarchiv im Jahre 1965 ein Zwischenarchiv für die am Regierungssitz in Bonn tätigen Bundesministerien ein. Es diente der frühzeitigen Entlastung der ministeriellen Schriftgutverwaltungen von nicht ständig benötigtem, aber noch nicht dauerhaft entbehrlichen Schriftgut. Für die Archivare am Bundesarchiv bot das Zwischenarchiv die Möglichkeit, sich früher als in der Vergangenheit möglich mit der Formierung der künftigen archivalischen Überlieferung zu beschäftigen, vor allem ermöglichte die zwischenarchivische Verwaltung des ministeriellen Altaktengutes die Entwicklung integrierter Bewertungskonzepte. Die Unterscheidung des an federführender Stelle entstandenen Schriftgutes von bloßen Mitwirkungsakten reduzierte die Quantitäten des späteren Archivgutes in einem frühen Stadium.

Begleitet wurde die Etablierung des Zwischenarchivs von einem früh konzipierten Programm der Beratung von Bundesregierung und -verwaltung in Fragen der Schriftgutverwaltung und Informationsbearbeitung. Diese Beratungstätigkeit schloß die Entwicklung von Einheitsaktenplänen, Schriftgut-Katalogen, Musteraktenplänen für Querschnittsaufgaben, vor allem aber auch Fortbildungsprogramme für Registratoren in den Ministerien ein.

Der eingangs erwähnte Bedeutungszuwachs der Archive beruht schließlich auch auf der generellen Durchsetzung der Idee einer einheitlichen, eindeutig definierten Zuständigkeit der archivischen Institutionen. In der ersten Jahrhunderthälfte noch verbreitete selbständige staatliche Archiven einzelner Verwaltungen, z.B. der Post, der Eisenbahnen, der Außen- oder Kriegs- bzw. Verteidigungsministerien, aber auch der Justiz, sind - von wenigen, dann freilich gewichtigen Ausnahmen abgesehen - in aller Regel aufgehoben und auf der zentralen Ebene in den Nationalarchiven zusammengefaßt.

Am weitestgehenden gilt dies für das Nationalarchiv der Vereinigten Staaten. Auch die ursprünglich als Stiftungen konstituierten Präsidentenbibliotheken sind der Fachaufsicht des Chefs des Nationalarchivs in Washington unterstellt, der für die Koordinierung von deren archivfachlichen Aufgaben eine eigene Organisationseinheit binnen des Nationalarchivs unterhält. Die weitgehende Durchsetzung der Idee der Einheit der auf zentraler Ebene entstandenen Überlieferungen in den USA gilt freilich nur für das 20. Jh.; das Nationalarchiv war erst im Jahre 1934 begründet worden. Die Papiere

der Präsidenten und ihrer Stäbe aus der Zeit vor Herbert Hoover sind in der Handschriftenabteilung der Library of Congress, der Nationalbibliothek, zu suchen. Diese übt, eine Konsequenz des amerikanischen Urheberrechts, auch die Funktion des Nationalen Filmarchivs aus. Diese spezielle, in der jüngsten Vergangenheit immer bedeutsamer gewordene Aufgabe ist bislang nur in Kanada und in der Bundesrepublik Deutschland dem Zentralarchiv, dem National Archives of Canada bzw. dem Bundesarchiv, übertragen. In England und Frankreich bestehen hingegen selbständige Filmarchive. In Kanada und in Frankreich werden die Archivaufgaben der Verteidigungsministerien und der Streitkräfte noch in eigener Zuständigkeit wahrgenommen. In den USA wie in Deutschland gehört auch diese Aufgabe zu den vom Zentralarchiv wahrgenommenen. Andererseits ist in den USA, in Kanada wie in England die Archivierung der Unterlagen der Außenministerien und der diplomatischen Vertretungen den Zentralarchiven übertragen. Während in Frankreich die Eigenständigkeit des Archivs am Quai d'Orsay in keiner Weise in Frage gestellt ist, hält in Deutschland, gestützt durch das Bundesarchivgesetz vom 6. Januar 1988, das Bundesarchiv den Anspruch auf die Wahrnehmung der archivischen Aufgaben gegenüber dem Auswärtigen Dienst aufrecht. In der Praxis besteht jedoch das Auswärtige Amt auf der Feststellung, daß große Teile auch der Überlieferungen der Zeit vor 1945 noch nicht abgabereif geworden sind, für die Führung der Geschäfte vielmehr noch immer benötigt werden.

In den Volksdemokratien Osteuropas wurde der Begriff des "Staatlichen Archivfonds" geschaffen, dem theoretisch die gesamte Überlieferung aus den staatlichen Verwaltungen zugeordnet wurde. In der Praxis freilich konnten sich die zentralen staatlichen Archive in keinem Fall die alleinige Zuständigkeit sichern. In der Regel blieben die Militärarchive in der Zuständigkeit der Verteidigungsministerien, die Innenministerien hatten eigene Archive, die Wahrnehmung der Aufgaben der nationalen Filmarchive blieb den Kulturministerien bzw. den staatseigenen Filmproduktionen überlassen. Ohnehin kommt den in den staatlichen Archiven aus der „sozialistischen Epoche“ zugewachsenen Beständen jeweils nur eine ergänzende Rolle zu. Da in allen Bereichen der öffentlichen Aufgabenwahrnehmung die Entscheidung der Politbüros der herrschenden Partei vorrangige Bedeutung haften, können quellengestützte zeitgeschichtliche Studien nur unter Heranziehung beider Überlieferungen betrieben werden. Die sukzessiv vollzogene Ablösung der Vorherrschaft der kommunistischen Parteien in den Jahren der „Wende“ haben den staatlichen Archiven einen erheblichen Aufgabenzuwachs gebracht; in der Regel erhielten sie die Zuständigkeit für die Archivierung der Unterlagen der

Politbüros bzw. Zentralkomitees wie für die Unterlagen sämtlicher anderer Massenorganisationen. Einen besonderen Weg fanden die Überlieferungen der SED wie aller anderen Parteien und Massenorganisationen der früheren DDR. Diese wurden im Jahre 1992 gemäß Ergänzung des Bundesarchivgesetzes am 13. März 1992 in einer unselbständigen Stiftung zusammengefaßt, die administrativ dem Bundesarchiv eingegliedert wurde und zum Beginn des Jahres 1993 ihre Arbeit aufnahm.

Die Erweiterung des Aufgabenspektrums der staatlichen Archive, die Implementierung neuer archivfachlicher Strategien und die Entwicklung neuer Methoden der Bearbeitung, der Bewertung wie der Erschließung des Archivgutes war seit dem Ende des 2. Weltkrieges in wachsendem Maße eingebettet in die Internationale Diskussion. Die seit 1950 regelmäßig veranstalteten Internationalen Archivkongresse wie die jährlichen Treffen der Nationalarchive zum Runden Tisch, beide vom Internationalen Archivrat veranstaltet, haben in schwerlich zu überschätzenden Maße zur universellen Professionalisierung des archivarischen Berufs beigetragen. Der internationale Austausch befruchtete aber auch die jeweiligen nationalen Archivgesetzgebungen wie im Einzelfall die Konzepte von Reorganisationen der Archivverwaltungen. Ohne Zweifel wirkte sich der fruchtbare archivfachliche Austausch über die jeweiligen Landesgrenzen hinweg auch auf die Qualität der jeweiligen nationalen Projekte bis hin auf die Planung und Durchführung moderner Archivzweckbauten aus. Eines der wichtigsten Ergebnisse der jüngeren Entwicklung ist die Konstituierung neuerer Archivgesetzgebungen. Waren in früherer Zeit verabschiedete Gesetze im wesentlichen Regelungen der Organisation und Zuständigkeit, so sind die jüngsten Archivgesetze eine wichtige Grundlage für die Durchsetzung des Informationsrechtes der Bürger gegenüber dem Staat, wie sie zugleich den berechtigten Anliegen des Persönlichkeitsschutzes Rechnung tragen. Auch bei der Vorbereitung der in den neuen Archivgesetzen zu regelnden Materien, bei der rechtlichen Analyse der Interessen des Staates und seiner Organe wie jene der Staatsbürger wirkte sich der internationale Austausch hilfreich aus.

Es ist eine alte Erfahrung: Neuorientierungen der politischen Systeme, die verfassungsrechtlichen Veränderungen staatlicher Ordnungen, der Umbau von Verwaltungsstrukturen fordern die staatlichen Archive in besonderem Maße. Zum einen verlangt die Rationalität des Verwaltungshandelns die Kontinuität der Informationsbereitstellung über die Bedingungen der abzulösenden oder neuzuordnenden Institutionen wie deren rechtlicher Basis für die neuen staatlichen Autoritäten. Zum anderen erwartet der Bürger zu Recht, bei allen

Veränderungen im Staatsapparat die ihn betreffenden Informationen, nicht zuletzt auch dessen zivilrechtliche Existenz belegenden Nachrichten wie die Nachweise seines Eigentums am gehörigen Ort gesichert zu sehen. Welche Schwierigkeiten damit für die archivischen Institutionen gegeben sind, kann sich nur vorstellen, wer eine entsprechende Zeit des Umbruchs und deren Nachwirkungen erfahren hat. In Deutschland sind die entsprechenden Erfahrungen zweimal zu machen gewesen: im Frühjahr 1945 am Ende des Krieges und in der Zeit des mühevollen Neuaufbaus, der zudem durch die seit spätestens 1947 unvermeidlich gewordene Teilung des früheren Reiches belastet war. Unter anderen Voraussetzungen - gewiß - aber mit schwerlich zu überschätzenden Anforderungen an die Archivare verbunden war der Prozess, der mit der Einigung am 3. Oktober 1990 erst eigentlich begann: die Eingliederung der in vierzig Jahren gewachsenen Archiveinrichtungen der früheren DDR in die neue Realität der Staatsorganisation der Bundesrepublik Deutschland.

Mehr als ein halbes Jahrtausend nach der Liquidation der Nationalsozialistischen Gewaltherrschaft in Deutschland sind die archivischen Folgen der Diktatur noch immer nicht überwunden. Die internationale Diskussion um die noch ausstehende Entschädigung für Zwangsarbeiter aus den von Deutschland während des 2. Weltkrieges besetzten Ländern, die auf unterschiedlichen Ebenen geführten Auseinandersetzungen um eine definitive Entschädigung von Opfern des "Holocaust" bzw. von deren Erben, die unter dem Schlagwort „Nazigold" laufenden Diskussionen über den Grad der Zusammenarbeit der Regierungen weniger neutraler Länder mit Behörden und Dienststellen des Reichs bsp. der NSDAP und ihrer Gliederungen, aber auch das Problem der „Beutekunst", der kriegsoder nachkriegsbedingt verlagerten Kulturgüter, bezeichnen nach wie vor aktuelle Aufgabenfelder für staatliche Archivare in Deutschland am Ende des Jahrhunderts. Die eigentliche Kernaufgabe, die Erschließung der Archivbestände der Zeit bis 1945, ist noch

immer nicht abgeschlossen. Andererseits belegen die in breiter Öffentlichkeit geführten Diskussionen über den einmaligen oder relativiert zu verstehenden Charakter der NS-Diktatur, wie sie am Ende der achtziger Jahre während des sog. Historikerstreits nicht nur in Deutschland geführt wurden, oder auch die im Jahre 1996 aufgebrochene Auseinandersetzung um die neue Kollektivschuldthese von Daniel Goldhagen, daß die wissenschaftliche Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur noch längst nicht abgeschlossen ist. Entsprechend zahlreich sind die Benutzungsanfragen nicht nur der Historiker,

sondern auch der Nachkommen von Opfern wie Täter in den staatlichen Archiven. Hinzukommt, daß aus versorgungsrechtlichen wie sonstigen humanitären Gründen noch immer Einzeirecherchen zum individuellen Schicksal von Angehörigen der Wehrmacht und ihr angeschlossener Verbände, von Kriegsgefangenen, Häftlingen, Opfern medizinischer Versuche, der Euthanasie, von Deportierten, Vertriebenen und Flüchtlingen nicht nur die Suchdienste und Sonder-Einrichtungen, sondern auch die staatlichen Archive erreichen. Das Unrecht von nur zwölf Jahren der Diktatur in Deutschland ist auch nach einem halben Jahrhundert zumindest archivisch noch längst nicht abschließend aufgeklärt.

Die Eingliederung der staatlichen Einrichtungen der DDR in die Organisation von Regierung und Verwaltung der BRD zum 3. Oktober 1990 folgte den im Staatsvertrag über die Herstellung der Einheit Deutschlands vom 23. September 1990 vereinbarten Grundsätzen und Einzelschriften. Die zentralen staatlichen Archive der DDR wurden im Bundesarchiv integriert, die Staatliche Archivverwaltung im Ministerium des Innern der DDR indessen aufgelöst. Mit der Neubildung der Länder auf Grund der Wahlen zu den Landtagen am 14. Oktober 1990 gewannen die früheren regionalen Staatsarchive in den Bezirken wieder ihre Eigenständigkeit als Ländereinrichtungen. Entsprechend dem föderalistischen Geist des Bundesarchivgesetzes schichtete das Bundesarchiv sämtliche regional begrenzten Zuständigkeiten der neu etablierten Bundesverwaltung auf die Staatsarchive der Länder ab. Dies geschah auch nach der erwähnten Ergänzung des Bundesarchivgesetzes vom 13. März 1992 mit den Beständen aus den Bezirksverwaltungen der SED, der anderen Parteien und der Massenorganisationen der früheren DDR. Schwieriger gestaltete sich die archivische Sicherung der Überlieferungen aus den früheren Volkseigenen Betrieben und Kombinat in Zuge von deren Auflösung bzw. Privatisierung. Die für die Abwicklung zunächst zuständige Treuhandanstalt, die heutige Bundesanstalt für vereinigungsbedingte Sonderaufgaben, bediente sich für die Lösung der Archivierungsprobleme privatwirtschaftlicher Organisationsformen. Zwar ist die Zuständigkeit der staatlichen Archive des Bundes wie der Länder bei der Aufstellung von Bewertungskriterien formal gewahrt, in der Praxis bleiben indessen manche Fragen offen. Dabei bleibt einzuräumen, daß die schiere Masse der freigesetzten Schriftgutüberlieferungen aus den Bereichen der Wirtschaft die staatlichen Archive personell wie materiell völlig überforderte.

Eine einzige Sonderverwaltung der früheren DDR ist bereits durch den Staatsvertrag vom 23. September 1990 von der Zuständigkeitsregelung der staatlichen Archive der Länder und des Bundesarchivs ausgenommen, nämlich

časepis jene des Ministeriums für Staatssicherheit. Die besondere Sensibilität der Bürgerbewegung in der Zeit der Wende hatte dieser Überlieferung gegolten. Ihr trug der Einigungsvertrag durch die Errichtung einer Sonderverwaltung für die „Stasi-Unterlagen“ Rechnung, die bereits am 20. Dezember 1991 durch ein eigenes Bundesgesetz abgelöst wurde. Seitdem besteht die Behörde des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes für die Unterlagen der DDR, die nicht nur die Unterlagen des Ministeriums, sondern auch jene von 15 Bezirksverwaltungen und 216 Kreis- und Objektdienststellen aus dessen Geschäftsbereich in Außenstellen verwaltet. Da das Anfrageaufkommen früherer Bewohner der DDR nach wie vor nicht nachläßt, ist eine Archivreife dieser Überlieferung auch in mittelfristiger Sicht nicht zu erwarten. Eine definitive Regelung über die archivische Zukunft der „Stasi-Unterlagen“, die nur im Benehmen des Bundes mit den betroffenen Ländern vereinbart werden kann, steht in nächster Zukunft noch nicht an.

Im zehnten Jahr nach der Einigung bleiben den staatlichen Archiven in den Ländern, aber auch beim Bundesarchiv eine Fülle von Problemen. Die Staatsarchive der Länder leiden unter erheblichen Unterbringungsproblemen, nur in wenigen Fällen konnten ausreichende Magazinkapazitäten unter vertretbaren klimatischen Bedingungen neu geschaffen bzw. angemietet werden. Vielfach müssen noch unzulängliche Speicher in dislozierten Behelfsunterkünften benutzt werden, um den seit 1990 angewachsenen Beständezuwachs unterzubringen. In Einzelfällen beträgt dieser Zuwachs mehr als 45 Prozent der bis 1990 verwalteten Archivalien! Welche organisatorische Leistung von den Kollegen in den Staatsarchiven der neuen Länder während der zurückliegenden Jahre erbracht wurde, verdient jede fachliche Anerkennung. Doch muß auch auf die am Ende dieses Jahrzehnts in allen öffentlichen Haushalten wirksam gewordene Sparpolitik verwiesen werden. Trotz der immensen Anforderungen an die staatlichen Archive, erfahren diese in aller Regel nicht nur keinen personellen Zuwachs, sie müssen im Gegenteil noch einen mit jedem neuen Haushaltsgesetz - im Falle des Bundes seit 1993 andauernd - einen jährlichen Stellenabbau erbringen. Im Falle des Bundesarchivs beträgt der jährliche Wegfall zwischen 12 und 16 Stellen! Den vermehrten Anforderungen stehen verminderte personelle Kapazitäten gegenüber. Die sich abzeichnende Krise der Aufgabenwahrnehmung wird noch verschärft durch die Sparpolitik der seit Oktober 1998 amtierenden neuen Bundesregierung, die zusätzlich erhebliche Einsparungen auch in den Investitionshaushalten unabweisbar werden läßt. Das wirkt sich nicht zuletzt bei der Implementierung digitaler Arbeitsverfahren aus, die von den Verwaltungen vermehrt angewandt werden, auf die sich die staatlichen Archive rechtzeitig einzustellen haben.

Dabei dauert das Interesse der Öffentlichkeit an der systematischen Aufarbeitung der Vergangenheit der SED-Diktatur nach wie vor an. Die Tätigkeit der parlamentarischen Untersuchungsausschüsse der Landtage in den neuen Ländern, die Untersuchungen der Enquetekommissionen des Deutschen Bundestages während zweier Wahlperioden konnten nur erste Schnitten in die Bedingungen, den geschichtlichen Verlauf von vierzig Jahren „real existierenden Sozialismus“ in der DDR schlagen. Viele Themenfelder harren der weiteren Bearbeitung durch die Zeitgeschichte. Dabei dürften künftig noch vermehrt die vielfältigen Verflechtungen des SED-Staates mit der politischen, wirtschaftlichen und militärischen Entwicklung in den Ländern Ost-, Ostmittel- und Südost-Europas studiert werden. Die staatlichen Archive mit den Überlieferungen aus der jüngeren Epoche der deutschen Geschichte bleiben auch in diesem Kontext die wichtigsten Studienorte für die zeitgeschichtliche Forschung.

Daneben darf die Bearbeitung der Auskunftersuchen der Bürger nicht vernachlässigt werden. Die Klärung offener Eigentumsfragen, der Nachweis von Beschäftigungszeiten bei der Festsetzung von Renten, die Klärung der Umstände erlittener Verfoigungen, die Vorbereitung von Rehabilitierungsverfahren sind wichtige Anliegen vieler Bürger der früheren DDR, die zu Recht stets auch eine Bearbeitung binnen kurzer Frist erwarten. Für das Zusammenwachsen zwischen Ost und West in Deutschland, für die Fundierung und Entwicklung einer gemeinsamen demokratischen politischen Kultur bleibt der Beitrag der Archivare ein wichtiger Faktor. Denn wie die Gewährleistung der inneren Sicherheit durch die Staatsorgane gehört die Garantie der durch die staatlichen Archive vermittelten Informationssicherheit zu den Grunderwartungen des Bürgers gegenüber dem demokratischen Rechtsstaat.

Zusammenfassung:

1. Im Zuge der Entwicklung der Industriegesellschaften in der 2. Hälfte des 20. Jahrhunderts haben universell die Staatlichen Archive binnen der Staatsverwaltungen einen Bedeutungszuwachs erfahren. Zu den Motiven dieser Entwicklung zählen der Wandel des Berufsbildes, die Entwicklung neuer Dienstleistungen der Archive für die Regierungs- und Verwaltungsorganisationen bei der Informationsverarbeitung, die Durchsetzung der Einheit der fachlichen Verantwortung für archivische Aufgaben. An der Fundierung neuer Strategien und Methoden hat der Internationale Archivrat einen hohen Anteil.

2. Archive in Zeiten des Umbruchs, der staatlichen Neuorganisation - das Beispiel der deutschen Erfahrungen bei der Überwindung der Folgen zweier Diktaturen: die fortdauernde Beschäftigung mit den Folgen der NS-Diktatur von 1933 bis 1945; die Erfahrungen seit der deutschen Einigung am 3. Oktober 1990. Die Neuorganisation der Staatsarchive in den Ländern, die Sonderregelung für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes. Die fortdauernden Anforderungen an die staatlichen Archive seitens der Forschung, durch die Bürger, der notwendige Beitrag der staatlichen Archive für die Gewährleistung der Informationssicherheit der Bürger.

Übersicht über die Dienststellen des Bundesarchivs und die Staatsarchive der neuen Länder:

Bundesarchiv:

Präsident des Bundesarchivs, Abteilungen Koblenz: 56064 Koblenz, Potsdamer Str. 1

Telef.: 0261 / 505-0, Telefax: 0261 / 505-226

Zivile Zentralbehörde der Bundesrepublik Deutschland (einschl. der westlichen Besatzungszonen); Parteien, Verbände und Einrichtungen zentraler Zuständigkeit; Nachlässe, archivische Sammlungen; Bilder, Plakate, Karten, Tonaufzeichnungen und maschinenlesbare Dateien

Abteilungen Reich und DDR, Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR:

Bundesarchiv Berlin, Finckensteinallee 63, 12205 Berlin
Telef.: 030 / 84350-0, Telefax: 030 / 84350-246

Reich: Zivile Zentralbehörden des Norddeutschen Bundes und des Deutschen Reiches; Parteien einschließlich Personalunterlagen der NSDAP (ehem. BDC); Nachlässe, archivische Sammlungen (vgl. H. Boberach, Inventar archivalischer Quellen des NS-Staates, 2 Bde, München 1991 und 1995). DDR: Zivile Zentralbehörden der Sowjetischen Besatzungszone und der Deutschen Demokratischen Republik; Nachlässe, archivische Sammlungen (vgl. Verzeichnis der Bestände der Abt. DDR, Publikationsfindbuch Nr. 64, Koblenz 1998). - Stiftung: Parteien und gesellschaftliche Organisationen sowie Spezialbibliothek insbesondere zur Geschichte der DDR und der Arbeiterbewegung.

Abteilung Militärarchiv:

Bundesarchiv Militärarchiv, Wiesentalstr. 10, 79115 Freiburg
Telef.: 0761 / 47817-0, Telefax: 0761 / 47819-900

Preußische Armee ab 1867, Norddeutsche und Kaiserliche Marine, Schutztruppen und Freikorps, Reichswehr, Wehrmacht, Waffen-SS, Nationale Volksarmee und Grenztruppen der DDR, Bundeswehr; Nachlässe, archivische Sammlungen; Karten, Pläne, technische Zeichnungen

Abteilung Filmarchiv:

Bundesarchiv-Filmarchiv, Fehrbelliner Platz 3, 10707 Berlin
Telef.: 030 / 8681 -1, Telefax: 030 / 8681-31 0
Dokumentar- und Spielfilme; Filmdokumentation

Zentralnachweisstelle:

Bundesarchiv, Abteigarten 6, 52076 Aachen
Telef.: 02408 / 147-0, Telefax: 02408 / 147-37

Personalunterlagen von Angehörigen des Heeres, der Luftwaffe, der Waffen-SS, des Reichsarbeitsdienstes, der Organisation Todt; Wehrmachtsgerichtsbarkeit, Verleihung von Orden und Ehrenzeichen

Lastenausgleichsarchiv:

Bundesarchiv, Justus-Liebig-Str. 8a, 95447 Bayreuth

Telef.: 0921 / 57087, Telefax: 0921 / 58617

Lastenausgleichsverwaltung, Ost-Dokumentation

Außenstelle Frankfurt:

Bundesarchiv, Seckbacher Gasse 6, 60311 Frankfurt am Main

Telef.: 069 / 212-35220, Telefax: 069 / 212-31049

Reichskammergericht, Deutscher Bund, Deutsche Nationalversammlung und Provisorische Zentralgewalt 1848/49; Nachlässe, archivische Sammlungen (insbes. zur Revolution 1848/49)

Zwischenarchive:

Bundesarchiv, Bundesgrenzschutzstraße 100, 53757 St. Augustin-Hangelar,

Telef.: 02241 / 9283-0, Telefax: 02241 / 9283-33

Bundesarchiv, Lindenallee 55-57, 15366 Dahwitz-Hoppegarten

Telef.: 03342 / 23680, Telefax: 03342 / 300-628

Erinnerungsstätte für die Freiheitsbewegungen in der deutschen Geschichte

Bundesarchiv, Schloß, Herrenstr. 18, 76437 Rastatt

Telef.: 07222 / 39475, Telefax: 07222 / 33421

Dauerausstellung zur Erinnerung an die Freiheitsbewegungen in der deutschen Geschichte von 1789 bis 1871, Wechselausstellungen zur Geschichte deutscher Freiheitsbewegungen

„Neue Länder“

Berlin:

Landesarchiv Berlin, Kalckreuthstr. 1-2, 10777 Berlin (Schöneberg)

Telef.: 030 / 2123-3163/2123-3186, Telefax: 030 / 2123-3177

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz:

Archivstr. 12-14, 14195 Berlin (Dahlem)

Telef.: 030 / 8390100, Telefax: 030 / 83901180

Brandenburg:

Brandenburgisches Landeshauptarchiv, An der Orangerie 3, 14469 Potsdam

Telef.: 0331 / 29271, Telefax: 0331 / 619012

Mecklenburg-Vorpommern:

Mecklenburgisches Landeshauptarchiv, Graf-Schack-Allee 2, 19053 Schwerin

Telef.: 0385 / 5887421, Telefax: 0385 / 5887422

Vorpommersches Landesarchiv Greifswald, Martin-Andersen-Nexö-Platz 1,
17489 Greifswald

Telef.: 03834 / 77286, Telefax: 03834 / 2552

Sachsen:

Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Archivstr. 14, 01097 Dresden

Telef.: 0351 / 52501/54722/54933/540680, Telefax: 0351 / 5671274

Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, Reichsgerichtsgebäude, Schongauer Str.
1, 04329 Leipzig

Telef.: 0341 / 2132671/2132674, Telefax: 0341 / 2132401

Sachsen - Anhalt:

Landesarchiv Magdeburg, Landeshauptarchiv, Hegelstr. 25, 39104
Magdeburg

Telef.: 0391 / 5675429, Telefax: 0391 / 5666440

Landesarchiv Merseburg, König-Heinrich-Str. 83, 06217 Merseburg

Telef.: 03461 / 47380, Telefax: 03461 / 473815

Landesarchiv Oranienbaum, Schloß, 06782 Oranienbaum

Telef.: 034904 / 20375

Thüringen:

Thüringisches Hauptarchiv, Marstallstr. 2, 99423 Weimar

Telef.: 03643 / 3933, Telefax: 03643 / 3936

Thüringisches Staatsarchiv Altenburg, Schloß 7, 04600 Altenburg

Telef.: 03447 / 315488, Telefax: 03447 / 504929

Thüringisches Staatsarchiv Gotha, Schloß Friedenstein, 99867 Gotha

Telef.: 03621 / 52396/52825, Telefax: 03621 / 52396

Thüringisches Staatsarchiv Greiz, Oberes Schloß, 07973 Greiz

Telef.: 03661 / 2537

Thüringisches Staatsarchiv Meiningen, Schloß Bibraun, 98617 Meiningen

Telef.: 03693 / 291 0, Telefax: 03693 / 2218

Thüringisches Staatsarchiv Rudolstadt, Schloß Heidecksburg, 07407
Rudolstadt

Telef.: 03672 / 22686, Telefax: 03672 / 22566

SADRŽAJ

<i>Mr. Anton Kapel</i>	
<i>Ing. Đuro Fukarek</i>	
Hercegovina - specifična prirodna pojava	7

I

IZ PROŠLOSTI MOSTARA I HERCEGOVINE

<i>Dr. Sallih Jalimam</i>	
Marginalia o gostu Radinu i njegovom testamentu	15
<i>Esad Kurtović</i>	
Kretanje u depozitu Sandalja Hranica u Dubrovniku 1413 -1435.g	29
<i>Nermina Mijezinović</i>	
Blagaj kod Mostara	55
<i>Dr. Aleksandar Ratković</i>	
Novi podaci o mostarskoj tvrđavi	67
<i>Sabit Hodžić</i>	
Nekoliko podataka o mostarskim mahalama i strukturi stanovništva	79
<i>Hivzija Hasandedić</i>	
Skraćeni prevod (ekscerpt) Nesuh-age Vučjakovića vakufname (zakladnice)	93
<i>Hivzija Hasandedić</i>	
Hromo Hromozade Hromići iz Stoca	97
<i>Ramiza Smajić</i>	
Zakon o timarima iz 1869. godine	101
<i>Mr. Zijad Šehić</i>	
Prilog prošlosti Hercegovine XIX stoljeća-sjećanja Murad-efendije iz Hercegovine	107
<i>Enisa Marić</i>	
Rad mostarskih mualima i imama	125

II

ZAŠTITA KULTURNO-HISTORIJSKE BAŠTINE

<i>Zlatko Zvonić</i>	
Revitalizacija kompleksa Čejvan Čehajine džamije u Mostaru	141
<i>Zlatko Zvonić</i>	
Rekonstrukcija i revitalizacija kompleksa Nezir-agine džamije u Mostaru	153
<i>Zlatko Zvonić</i>	
Sanacija Sahat-kule u Mostaru	161
<i>Astrida Bugarski</i>	
Savremena kretanja u kulturi stanovanja Podveležja	165
<i>Azer Aličić</i>	
Sevri hadži Hasanova džamija u Mostaru	187
<i>Nihad Bahtijarević</i>	
Istraživački radovi na zidnom slikarstvu Karađoz-begove džamije u Mostaru	191

III KNJIŽEVNI JEZIK

<i>Dr. Asim Peco</i>	
Izgovor afrikata u bosanskohercegovačkim govorima	213
<i>Nusret Omerika</i>	
Pjesnici Mostara koji su stvarali na orijentalnim jezicima u periodu od XV do XX stoljeća	229
<i>Muhamed Šator</i>	
Voda i zelenilo u zapisima o Stocu	257
<i>Dr. Elbisa Ustamujć</i>	
Lirika Ibrahima Kajana	263

IV PRIKAZI I OSVRTI

<i>Mr. Mehmed Kico</i>	
Arabistika u Prilozima za orijentalnu filologiju od 1950. do 1975. godine (hercegovačka komponenta)	279
<i>Edin Čelebić</i>	
Muslimanska baština Bošnjaka II	295
<i>Katica Tadić</i>	
Radničke biblioteke i čitaonice u Bosni i Hercegovini do 1941. g.	297
<i>Esad Kurtović</i>	
Prilozi 28, institut za istoriju, Sarajevo 1999.g. 317 str.	301
<i>Mr.sc. Salih Bučuk</i>	
Kadrovski resursi Bosne i Hercegovine	307

V BIBLIOGRAFIJA

<i>Jagoda Serdarević</i>	
Sadržaj Hercegovine, mostarskog časopisa za kulturu i historijsko naslijeđe (1981-1998)	315

VI ISKUSTVA DRUGIH

<i>Dr. Fridrich P. Kahlenberg</i>	
VOM STELLENWERT STAATLICHER ARCHIVE IM DEMOKRATISCHEN RECHTSSTAAT. ERFAHRUNGEN IN DEUTSCHLAND BEI DER ARCHIVISCHEN UFGABENBEHANDLUNG DER FOLGEN ZWEIER DIKTATUREN	341